

*Reinder*

# DE REMONSTRANTEN

Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan  
der Remonstrantsche Broederschap



E 503.92  
H 36

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. — LEIDEN





BERKELEY, CALIFORNIA



DE REMONSTRANTEN







# DE REMONSTRANTEN

Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan  
der Remonstrantsche Broederschap

SAMENGESTELD DOOR

Dr. G. J. HEERING,  
Hoogleeraar aan het Seminarium der Remonstranten

MET MEDEWERKING VAN

Prof. Dr. H. Y. GROENEWEGEN, Dr. A. H. HAENTJENS,  
Dr. C. E. HOOYKAAS, Prof. Dr. L. KNAPPERT,  
Prof. Dr. W. J. KÜHLER, Prof. Dr. F. PIJPER

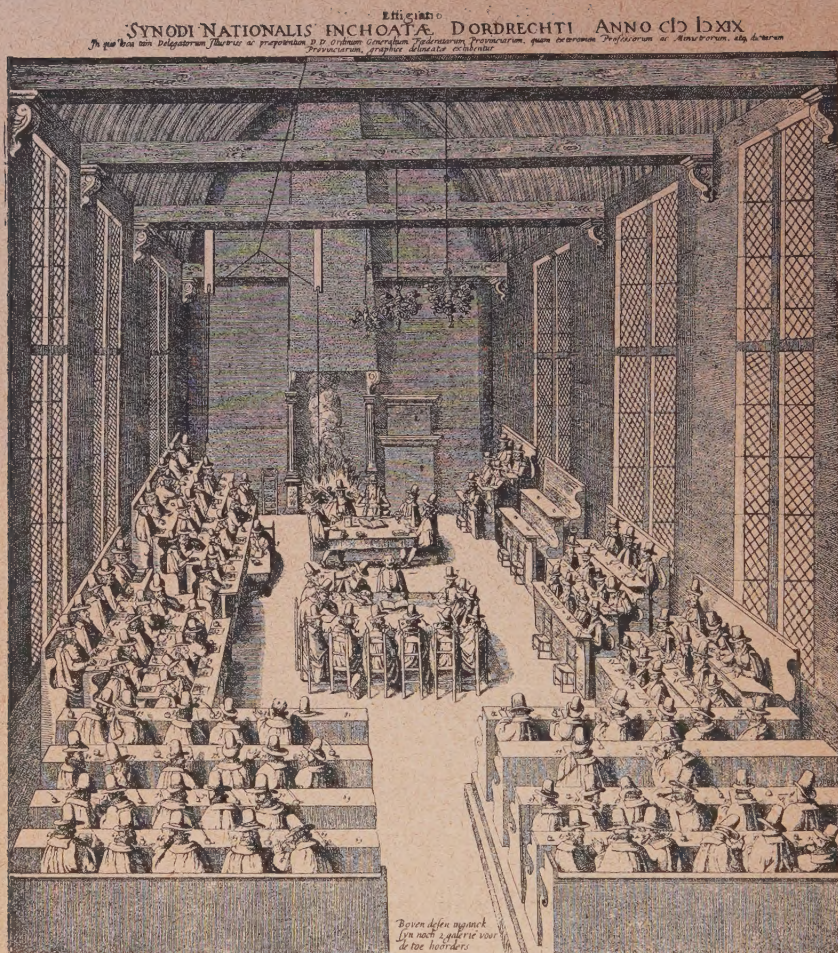
MET 40 ILLUSTRATIES



A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ., LEIDEN



BX  
6195  
R45  
1919

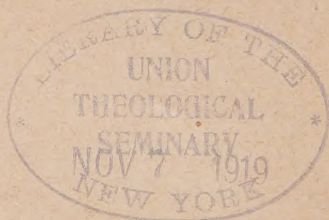


### DE SYNODE VAN DORDRECHT

November 1618—Mei 1619.

Naar een weinig bekende — doch in twee verschillende staten voorkomende —  
oude gravure uit de Atlas van Stolk te Rotterdam.

(Men lette op de zonderlinge afwijking in de plaatsing van de geciteerde Remonstranten, aan de middentafel: de woordvoerder Episcopus staat van de voorzitterstafel, bij het haardvuur, afgewend en het publiek toegekeerd. Men vergelijke die voorstelling met die op b.lz. 90 v.)





## WOORD VOORAF

DE Commissie tot de zaken der Remonstrantsche Broederschap heeft gemeend ter herinnering aan het 300-jarig bestaan der Broederschap eene poging te moeten doen tot samenstelling van een „Gedenkboek.” Zij is daarbij van de overtuiging uitgegaan, dat het voor eene waardige herdenking van belang is het verleden, i. c. hetgeen aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan der Broederschap, zich duidelijk voor den geest te plaatsen, althans de herinnering daaraan te verlevendigen. Uit welke geestelijke strooming het Remonstrantisme is voortgekomen, wat zijn godsdienstig beginsel is, waaraan het verwant is, welke de hoofdpersonen zijn geweest, die deze strooming in eene bepaalde bedding hebben geleid, welke de beweegredenen waren, die de Remonstrantsche vaders genoopt hebben tot het constitueeren van een afzonderlijk kerkgenootschap, op welke grondslagen dit genootschap gevestigd is, welke plaats de Broederschap krachtens hare beginselen heeft ingenomen en nog inneemt in het Nederlandsch Protestantisme, welke hare taak is, die zij in het hedendaagsch godsdienstig cultuurleven heeft te vervullen — ziedaar wat voor eene herdenking van het 3de eeuwgetij der Broederschap noodig is te onderkennen en zich toe te eigenen.

Onze Hoogleeraar, Dr. G. J. Heering, is bereid bevonden zich met de samenstelling van het gewenschte „Gedenkboek” te belasten, iets waarvoor hem hier openlijk dank wordt gebracht. Na zich verzekerd te hebben van een staf van medewerkers, van mannen, behoorende tot onderscheidene gezindten, die gerekend mogen worden volkomen op de hoogte te zijn van de



wording en ontwikkeling der Remonstrantsche beweging in de 17de eeuw en daarna, is Dr. Heering er in geslaagd te doen verschijnen wat thans als vrucht van rijpe studie aan het belangstellend publiek wordt aangeboden. Aan Dr. C. E. Hooykaas zij onze erkentelijkheid betuigd voor zijne welgeslaagde bemoeiingen ten opzichte der illustratie, die dit boek verlucht.

Moge de verwachting niet beschaamd worden, dat men met aandacht wil kennis nemen van hetgeen 3 eeuwen geleden Kerk en Staat in beweging en in beroering bracht, en waarvan volgende tijden den invloed hebben ondergaan! Moge de moeite, die de verdienstelijke schrijvers zich hebben gegeven om nauwkeurig verleden en heden in een helder licht te plaatsen, worden gewaardeerd doordat met gretige hand gegrepen wordt naar 't geen zij in dit „Gedenkboek” naar voren hebben gebracht! Mogen bovenal door overdenking van hetgeen hier geleverd wordt de beginselen, voor welke het Remonstrantisme zich in de bres heeft te stellen, worden hoog gehouden, en moge daardoor worden verlevendigd en versterkt wat strekt tot heil van mensch en samenleving, tot waarachtige eer van God!

Namens bovengenoemde Commissie,

W. H. STENFERT KROESE,

*Secretaris.*

ROTTERDAM, Januari 1919.



## DE ILLUSTRATIES VAN DIT GEDENKBOEK ::

EEN enkele bladzijde zij ons gegund, ter verantwoording van de keuze der afbeeldingen.

Ofschoon de uitgever met gulheid toestond het geraamd getal illustraties meer dan te verdubbelen, was strenge beperking geboden, waar men uit zoo grooten overvloed kon putten.

Wij bepaalden ons dus uitsluitend bij het kerkelijk geding en lieten de herinnering der staatkundige gebeurtenissen ter zijde. Maurits' portret noch dat van Oldenbarnevelt werd opgenomen en de talrijke afbeeldingen, die bijv. op de afdanking van de Waardgelders, den aanslag van Slatius enz. betrekking hebben, werden weggelaten. Loevesteyn o. a. kreeg een plaats, alleen omdat daar ook Remonstrantsche gevangenen opgesloten zijn, . . . niet om Huig de Groot en zijn kist (133).

Bezwaarlijk was de keuze van portretten. Uit de 17e eeuw kozen wij, naast Arminius, (23, 63) slechts de voornaamste leiders, (81, 111, 151) de gevangengenomen Directeuren, hier even dicht bijeen als in hun Loevesteynsch vertrek (143), en Passchier (147) als de populairste man uit de jaren van druk. De 18e eeuw gingen wij geheel voorbij; uit de 19e kozen wij slechts vier voor-  
mannen om hun beteekenis zoowel op kerkelijk gebied als in 't verdere cultuurleven van hun tijd (29, 172, vv.). Nog eens: van een beeldengalerij kon hier geen sprake zijn.

Van de mannen van de tegenpartij kwam naast Calvijn (13) alleen een tweetal (69, 87) voor afbeelding in aanmerking.

De afdruk in facsimilé van eenige handteekeningen, zoo van het Moderamen der Synode (92) en Gomarus (70) als van de Geciteerden (89) spreekt voor zichzelf.



Karig is, bij den overvloed van het voorhandene, onze keuze van oude spot- en zinneprenten. De Weegschaal (125), Dreckwagen (117) en Arminiaansch Testament (159) kozen wij, als naar onzen smaak de fraaiste, de scherpst-hekelende en de meest omvattende. Bij de keuze van het Testament aarzelden wij even, wegens de sterk politieke tint, die het heeft, maar wij namen het toch te gaarne op — ook al omdat het zoo geestig het Remonstrantsche „Monument” flankeert (160 v.) dat dezerzijds de saamvattende afbeelding der historische gebeurtenissen in ééne plaat brengt met de portretten der voormannen, de symbolen der Broederschap en zooveel meer . . .

Wat deze Remonstrantsche gravure betreft, het verheugde ons, nu voor 't eerst, in het onderschrift bij het dubbelblad van het Monument, deze prent op 1795 te kunnen datéeren, en 't was ons een voldoening in het bijgevoegd facsimilé van den zeldzaam geworden Bladwijzer (162) de vele bezitters der gravure te kunnen helpen aan de onmisbare gegevens ter verklaring van de tafereelen.

Talrijk is het getal afbeeldingen der Synode, hier geplaatst. Daar wij de beste afbeelding, Syn. Dordr. Delineatio, zoo groot mogelijk, in dubbelblad, opnamen (90 v.), vonden wij vrijheid andere merkwaardige en minder bekende afbeeldingen daarnevens te plaatsen; allereerst natuurlijk de Penning der Staten (79), maar ook — in frontispice — een bij Frederik Muller onvermelde (en toch in verschillende staten voorkomende) gravure „met vuur in den haard”, alsmede een vermakelijk onhistorische voorstelling uit de 18e eeuw (101) waar de intredende Remonstranten wel in de vergadering van een Regenten-college schijnen binnen te komen; men lette op de krulpruiken! De Roomsche verbeelding van de Synode, die in haar een doolhof zag, houdt het midden tusschen de spotprenten en prenten van de Synode (97). Voor het merkwaardige vers onder deze plaat was geen plaats. Eindelijk mocht onder de afbeeldingen der Synode het uitwendige van de Kloveniersdoelen (85) niet ontbreken.

Laatste groep illustraties vormen de Remonstrantsche kerken. Wij merken uitdrukkelijk op, dat het bij de keuze ons niet te doen was om de geschiedenis van zekere gebouwen of de waardigheid van bepaalde gemeenten. Het gold hier slechts de atmosfeer te schetsen van het kerkelijk leven in onzen kring, zoowel



die van onze nederige dorpskerkjes (168 v.) en van onze oude, weggedoken kerken met hun ruim maar besloten voorkomen (164, 167, 178), als de bevrijding, welke de 19e eeuw aan de Remonstranten, voortaan te midden der samenleving, gebracht heeft. (177, 179).

Opgemerkt zij nog, dat zooveel als doenlijk was alle illustraties geplaatst werden bij den bijbehorenden tekst; een eenigszins gelijkmatige verdeeling der platen maakte het hier en daar echter noodzakelijk, van dit beginsel af te wijken.

Voor een nadere verantwoording van de meeste der afgebeelde illustraties kan ik verwijzen naar:

Frederik Muller, Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, 4 dln.

G. van Rijn, Katalogus van de Atlas van Stolk, 9 dln.

Ten slotte zij hier gememoreerd, dat onder de illustraties telkens de verzameling vermeld wordt, waaruit het origineel ter reproductie geleend werd. Aan deze verzamelingen en hun beheerders veel dank en hulde! In 't bijzonder mag hier onze groote erkentelijkheid uitgesproken worden jegens den eigenaar van de Atlas van Stolk, den Heer Jac. van Stolk Azn, wiens vrijgevigheid ons de opname van veel schoons en merkwaardigs heeft mogelijk gemaakt; evenals wij dankbaar zijn jegens zijn assistent, den Heer C. van Ommeren, wiens voorlichting ons herhaaldelijk den goeden weg heeft gewezen.

C. E. HOOYKAAS.







# HET GODSDIENSTIG BEGINSEL DER REMONSTRANTEN TEGEN- OVER DAT DER CALVINISTEN —



Oude penning met het omschrift:  
stooten wij dan breken wij. De  
penning is meermalen geslagen. Dit  
exemplaar is van 1617.

de eer van zijn God en 't heil van zijn ziel, zijn „eenige troost, beide in leven en in sterven.” Om deze eer, om dit heil ging het in den strijd tusschen de beide groepen der Gereformeerde Kerk van Nederland : de Calvinisten en de Remonstranten.

Naar zijn *staatkundig* karakter liep de strijd ten einde, toen Oldenbarnevelt en zijn liberaal bewind moesten zwichten voor de

DE strijd, die binnen ons vaderland in de eerste helft der zeventiende eeuw gestreden werd, was van zeer ingewikkelden aard. Hij liep, van buiten naar binnen bezien, over de staatkunde, over het kerkrecht, over de belijdenis, over de leer, over het geloof. In laatste instantie over het geloof. Het geloof gaf aan die botsing haar hevigheid en kracht. Wat de harten 't diepst beweegt, dreigt bij den onvolmaakten mensch ook zijn hartstocht 't felst te prikkelen. En er is niets, dat een mensch zoo diep raakt en daardoor zoo tot het uiterste brengen kan, als zijn geloof,



clericale partij en haar machtigen beschermer, Prins Maurits. Dat het Nederlandsche Calvinisme kon bijeengeroepen worden ter „nationale” vergadering en ter Calvinistische rechtspraak, was het afdoende bewijs, dat de vrijzinnige staatkunde geheel en al verslagen was.

Doordat deze vergadering beschouwd werd als de vergadering der Nederlandsche Gereformeerde Kerk (van „Hervormde” Kerk sprak men vroeger niet), was tevens een einde gemaakt aan de langlopende twisten over het *kerkrecht* : mochten voorheen de provinciën naar art. XI der Unie van Utrecht niet anders dan afzonderlijk optreden in godsdienstzaken, zoodat er immer rechts- en gezagsonzekerheid was tusschen Staat en Kerk, tusschen de Kerk en hare leden, in Dordrecht werd de Nationale Gereformeerde Kerk, met staatsmacht gezuiverd van haar on-Calvinistisch gedeelte, tot Staatskerk verheven. De andere religies werden al of niet geduld.

Tegelijkertijd eindigde ook de verdeeldheid over den zin en 't gezag der *Belijdenis*. De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus, van Calvinistischen oorsprong maar voor dien tijd zóó gematigd gesteld, dat vele Remonstrantsche predikanten ze zonder bezwaar onderteekend hadden als symbool der kerkelijke eenheid, waren langen tijd de brandpunten geweest van het kerkelijk geding. De steeds dringender vragen waren : gelden zij als symbool of als shibboleth der Kerk ? En tevens : drukken zij het scherpgekleurde Calvinisme uit, dat tegenover zich de Remonstrantsche beweging in 't leven geroepen had en ten doode bestreed, of staan ze, bij *dit* Calvinisme vergeleken, dichter bij de Remonstranten ? Arminius geloofde het laatste. En van het bindend gezag der beide symbolen, als waren zij preciese geloofsregels, wilde geen der Remonstranten weten. Zoowel de eene als de andere vraag vond te Dordt haar antwoord in Calvinistischen zin.

In Dordt is veel beslist, maar niets aangaande de waarheid van het geloof. Die beslissing is aan God, en de mensch, wat hij ook meent en waant, kan alleen in den loop der tijden iets van dat oordeel merken. Een kerk kan haar eigen belijdenis vaststellen en 't gezag dezer belijdenis voor haar leden bepalen. Maar zij kan niet uitmaken, of haar belijdenis waar is en gezag hebben moet voor anderen, zelfs niet, of een religie, of een kerk eene belijdenis,



welke ook, dient te bezitten. Het spreekt vanzelf, dat iedere godsdienst, ieder geloovige zijn geloof moet kunnen belijden, en de Remonstranten hebben wel duidelijk getoond dit te kunnen, individueel en gemeenschappelijk ; doch een andere vraag is : behóórt een kerk, een religie aan een eenmaal opgestelde confessie zich te binden, dus *confessioneel* te zijn ? Even stellig als de Calvinisten deze vraag immer bevestigden, even stellig hebben de Remonstranten haar destijds en later, en ten allen tijde ontkend.

Deze tegenstelling vindt haar onmiddellijke oorzaak in de verschillende houding, die beide geloofsvormen aannemen tegenover *de Leer*. Van „geloof” kan men in tweeërlei zin spreken, in den zin van geesteswerkzaamheid en geesteshouding, en in den zin van overtuiging, credo, leer. Een vol en levenskrachtig geloof bezit beide. Maar de nadruk kan bij 't eene geloof op dit bestanddeel vallen, bij 't andere op dát. Zonder het groote belang van de zielsgesteldheid te miskennen, zal het eene godsdiensttype zijn aandacht vooral vestigen op de leerstellingen. En zonder te kort te willen doen aan de voorname beteekenis van zijn credo, zal het andere type zijn kracht zoeken in de religieuze gezindheid. Het leerstellige geloof leeft in de overtuiging, dat hetgeen de mensch van God ervaart en hetgeen God den mensch openbaart, niet alleen de objectieve waarheid is maar ook getrouw in de geloofsformuleering is weer te geven, welke formuleering daarvoor recht heeft op volstrekt gezag. Het andere geloof, dat de persoonlijke gezindheid 't hoogste stelt, zal eerder toegeven, dat er aan zijn credo een persoonlijken, subjectieven kant is, en dat de formuleering van dat credo slechts een menschelijke, dus gebrekkige vorm is voor den goddelijken inhoud. Het eerste type zou ik het meer verstandelijke, het tweede het meer gevoelige willen noemen. Het eerste zoekt en vindt de waarheid van de religie ten slotte in de geloofsformuleering, het dogma. Het wil wéten, het rust niet, voor het Gods bedoeling weet en nauwkeurig weet, en deze wétenschap is zijn hoogste bezit. Zij moet zoo precies mogelijk worden geformuleerd en heeft 't recht op onvoorwaardelijke erkenning, 't recht om als leugen te brandmerken, wat van haar afwijkt. Dit geloofstype kan niet anders dan *confessioneel* zijn, en een *confessioneel* geloof kan niet anders dan onverdraagzaam wezen. Doctrinair, *confessioneel*, onverdraagzaam zijn drie onafscheidelijke begrippen. Slechts



waar men wat minder doctrinair en dus wat minder confessioneel wordt, gelijk bij sommige Calvinisten van onzen tijd het geval is, kan eenige verdraagzaamheid intreden. Men heeft wel gezegd : het ligt niet aan het geloof, maar aan de tijden — de 17e eeuw was onverdraagzaam. Zeker, dat was zij ; mede daardoor kon het èchte Calvinisme er zoo bloeien. Maar er is nauw verband tusschen het leerstellige geloofstype, dat 't Calvinisme naar zijn wezen is, en onverdraagzaamheid. Wat de praktijk te zien geeft, vindt zijn bevestiging in de theorie.

Dat het Remonstrantisme ook zijn zwakke zijden had, zullen wij straks zien. Maar dat Episcopius gelijk had, toen hij de *verdraagzaamheid* „het beste cieraat van onse (d. i. de Remonstrantsche) Societeyt” noemde, lijkt mij niet voor bestrijding vatbaar. „Zelfs de kinderen en de dienstmeisjes in de vereenigde Nederlanden hebben gehoord,” zegt later Curcellaeus, dat de Remonstranten boven alles op verdraagzaamheid hebben aangedrongen. Ook in de jaren dat de Remonstranten in de machtige regeeringspartij hun vriendin en beschermster vonden en de tegenpartij niet veel te zeggen had, hebben zij, op enkele individueele buitensporigheden na, nooit getracht de Contra-Remonstranten te verketteren of te overheerschen. Waar zij met rust gelaten werden, lieten zij met rust. Zij zijn 't geweest, die voor en na, ook midden in den strijd, hunne tegenstanders met „broeders” hebben aangesproken. En Wtenbogaert, Oldenbarnevelt's rechterhand, kon naar waarheid getuigen : „nooit is mijn adem gegaan over eenige kerkelijke censuur.” Deze verdraagzame houding dankten de Remonstranten voornamelijk aan 't meer gemoedelijke geloofstype, dat zij vertegenwoordigden. Natuurlijk, geheel ondogmatisch waren ook zij niet. Evenals àlle Christenen van dien tijd waren ook zij dogmatisch gebonden aan de uitspraken van den Bijbel, dien ook zij, evenals de anderen, uitlegden naar hun eigen zienswijze en bezigden als een wapenkamer voor hun geloofsverdediging, onbewust van 't feit, dat in de Schrift „iedere ketter zijn letter” heeft. Maar desniettemin was het Remonstrantisme van huis uit ondogmatisch. Trouwens, hoe hadden zij anders de erfgenamen kunnen zijn van een breede groep uit het oorspronkelijk-Nederlandsche Protestantisme der 16e eeuw<sup>1)</sup>, dat in praktische, bijbelsche, ondogmatische vroomheid zijn kracht zocht ?



Arminius was het voorbeeld van een scherpzinnig, bijbelsch maar ondogmatisch theoloog<sup>2)</sup>. „Hij scheen mij,” schreef de Bremer hoogleeraar Matthias Martinius, die Arminius bezocht had, „hij scheen mij een waarlijk godvreezend man, door en door geleerd, zeer geoefend in theologische twistpunten, bedreven in de Heilige Schrift, huiverig om theologische zaken in wijsgeerige woorden uit te drukken.” Men lette op deze laatste zinsnede. De godsdienst was bij Arminius het hart en het leven der theologie. En godsdienst beschikt over andere en diepere kenbronnen voor de goddelijke waarheid dan de wijsbegeerte. Waar het godsdienstige gevoel niet meer meesprak, moest volgens Arminius de theologie zwijgen. Het is haar immers om geen andere waarheid te doen dan om „de waarheid, die naar de godzaligheid is.” (Titus I : 1). En daarvan deelt de Heilige Schrift op duidelijke wijze voldoende mee. Waar de Schrift geen uitsluitsel geeft en ons hart niet getuigt, daar onthoude men zich van oordeel. En als men toch oordeelen wil, omdat men meent licht ontvangen te hebben, dan dient men twee vragen duidelijk te onderscheiden : 1° of het waar is, 2° of het noodig is ter zaligheid. Deze onderscheiding tusschen het noodige en het niet-noodige is door de Remonstranten vastgehouden. Hun wensch was : „Eénheid in het noodige, vrijheid in het niet-noodige, in beide de liefde.”<sup>3)</sup> Zoowel de vrijheid als de liefde, zoowel de voorzichtigheid als de bescheidenheid heeft Arminius in de meesten zijner tegenstanders gemist. Reeds als Amsterdamsch predikant klaagt hij over hun heftigheid, en stond hij verbaasd over veler beslistheid van oordeel : „hunne meening, de waarheid in pacht te hebben, is zoo sterk, dat zij over elk onderwerp hun gevoelen durven uitspreken, zelfs over de moeilijkste zaken.” Voor Calvijn's vroomheid en geleerdheid had Arminius diepen eerbied. Hij deelde aan zijne studenten als zijn overtuiging mee, dat Calvijn boven de meesten met een profetischen geest was toegerust, en hij raadde hun aan zijn geschriften te lezen. Arminius wist den grooten hervormer te waardeeren. Als hij maar niet gedwongen werd al diens leerstellingen te aanvaarden. Want hij voelde zich ten slotte van een anderen geest. Zijn religie was de gemoedelijke, niet de leerstellige. Daardoor kon hij verdraagzaam zijn, daardoor mocht hij naar waarheid zeggen : „Ik behoor niet tot hen, die heerschappij willen voeren over het

geloof van anderen, maar ben alleen een dienaar der geloovigen, met het doel om bij hen de kennis, de waarheid, de vroomheid, den vrede en de blijdschap in Christus, onzen Heer, te vermeerderen." Indien al Calvijn het laatste gerustelijk mocht naspreken, het eerste zeker niet. Calvijn heeft wèl willen heerschen over het geloof van anderen, en hij hééft geheerscht. Zijn eigen leerstellig geloof bracht dat mee. Men moet het hem niet aanrekenen, maar zijn geloof. Hij meende het Gode verplicht te zijn. En dat meenden de Calvinisten in ons vaderland ook.

Elk geloof wil zich meedeelen, maar het leerstellige geloof wil tevens heerschen. Daarvoor ook heeft het een belijdenis noodig en een systeem. Met een belijdenis kan men aanvallen, met een goed gesloten systeem kan men belegeren. En de aangevallene zoekt ten slotte, om zich te verweren, ook naar een belijdenis, ook naar een systeem. Zoo heeft Episcopus voor een Remonstrantsche belijdenis, zoo hebben hij en zijn opvolgers voor een Remonstrantsch systeem moeten zorgen, ja, kwam de lust tot systematiseeren ook bij hen boven. „L'appétit vient en mangeant." Maar de bodem, waarin dit zaad vallen moest, was een andere dan de erve van Calvijn. Het systeem heeft als zoodanig nooit kracht geoeffend. En ook het zaad was anders. Steeds bleef de theologie voor de Remonstranten een „praktische wetenschap" (Episcopus), „gericht alléén op de praktijk der vroomheid en de bevordering van den vrede" (van Limborgh), afkeerig van „bloote bespiegeling." En wat de Confessie der Remonstranten aangaat, in hare voorrede zegt zij uitdrukkelijk, dat 't „voornaamste oogmerk" is : „om de Waarheid meer aan den dag te brengen, en den vrede . . . te bevorderen," „waarbij nog gekomen is deze consideratie, dat wij d'oprechtheid onzer gevoelens en onze onnoozelheid (onschuld) op deze wijze gevoeglijker zouden verdedigen tegen de onbehoorlijke en ongoddelijke beschuldigingen." Dezelfde motieven dus als van de Remonstrantie ! Met klem waarschuwt de voorrede tegen de misbruiken, die men van de Confessie zou kunnen maken. 1. Nooit mag men onweersprekelijke autoriteit aan haar toeschrijven ; zij is geen regel des geloofs. 2. Niemand mag zich aan hare meeningen gebonden voelen of andere daaraan binden ; zij wijst dan ook geen grenzen aan, „binnen dewelke men zoude meenen de Religie en de zaligmaken-



de kennis Gods besloten te zijn." 3. Nimmer mag men zich in „Disputatiën, Examinatiën en Conferentiën" op haar beroepen, noch „de geschillen des Geloofs tot dat aambeeld brengen, om dezelve daarop te smeden en te hersmeden." Men hoort het: ook de Confessie is door en door onconfessioneel bedoeld. Men heeft gemeend, dat zij toch confessioneel zou maken. Maar deze vrees is door de geschiedenis beschaamd. De Remonstranten mochten voortaan (tot in de 19e eeuw) een belijdenis bezitten, een ander gezag dan dat van een eerbiedwaardig symbool der eenheid heeft zij nooit geoefend, zoodat Schleiermacher in het begin der 19e eeuw schrijven kon: „Das arminianische Prinzip, frei sich zu halten vom Ansehen der symbolischen Büchern . . . hat sich durch den Einfluss der Werke des Episcopus und Hugo Grotius auf die ganze evangelische Kirche verbreitet."

Wij zouden echter Calvijn onrechtvaardig beoordeelen, als wij den indruk vestigden, dat 't hem te doen was alleen om een stelsel. Zijn grootsch systeem, de „Institutio religionis christianae" (onderwijzing in den Christelijken Godsdienst), reeds op zijn 27e jaar ontworpen, wordt gedragen door zijn groot geloof. Maar de zucht tot afbakening van „de grenzen, binnen dewelke de Religie en de zaligmakende kennis Gods besloten zijn," zat hem in 't bloed. Zijn scherpe logica en zijn ontstuimige drang naar consequentie kwamen deze behoefte te hulp. Zeker, ook Calvijn heeft minachting voor „onnutte speculaties", ook hij wil niet anders dan „profijtelijke leeringen" geven, ja zelfs vermaant hij, om de verborgenheden Gods niet „curieuselijk" te willen onderzoeken. Het „wij kennen ten deele" beaamt ook hij. Maar wie zijn Institutio leest, voegt er toch aan toe: „ja, maar dan toch voor een zeer groot deel!" Wat weet Calvijn veel van wat, naar Arminius' en onze eigen overtuiging, geen mensch ooit weten kan. Hij spot met hem, die over het aantal en de natuur der engelen orakelt, „alsof de man uit den hemel gevallen is," maar zelf blijkt hij toch vrij goed op de hoogte te zijn van wat in den hemelschen raad is besloten.

Elke geloofsleer, die meer wil zijn dan een zoo getrouw mogelijke weergave van het geloofsbewustzijn in zoo klaar mogelijk doordachte begrippen, elke geloofsleer, die een logisch, wel gesloten systeem wil geven, is uit den booze. Zij is geen wijsbegeerte, want zij gaat uit van praemissen, die niet wijsgeerig maar reli-

gieus gevonden zijn. Zij is evenmin een goede theologie, want zij doet den godsdienst geweld aan, door van uit één religieuze hoofdgedachte de andere af te leiden, die zodoende niet in haar eigen licht komen te staan, maar in een licht, dat haar vreemd is en valsche schaduwen werpt. De godsdienst heeft niet één, maar meerdere hoofdgedachten, geboren uit anderssoortige maar gelijkwaardige ervaringen, die echter niet met elkaar in logisch verband zijn te denken, wier verband te diep ligt voor ons begrip. Zoo is 't met gedachten en ervaringen van Gods heiligheid, Gods liefde, Gods almacht. Denk over deze geloofsgedachten na zooveel uw geest vraagt en toelaat, maar probeer niet ze aan elkaar te subordineeren, probeer geen consequenties te trekken uit de eene, waarin de andere zich wringen moet. Dan ontstelt en vermindert gij den godsdienst in zijn veelzijdige, rijke leven. 't Waren niet zoozeer de hoofdgedachten der Calvinisten en Remonstranten, die hen zoo hevig met elkaar in strijd brachten, niet de souveriniteit van God ter eene zijde, niet Gods liefde en 's menschen verantwoordelijkheid anderzijds, maar 't waren voornamelijk de logische consequenties, de leer der voorbeschikking en de leer van den vrijen wil. Inconsequenties zijn in beider systeem aan te wijzen, al zijn ze in het Remonstrantsche zeker talrijker dan in het Calvinistische; zonder inconsequenties is geen geloofssysteem mogelijk. Maar het bedenkelijke en gevaarlijke van beide systemen schuilt niet dáárin, maar juist in hunne consequenties. Dat de consequentie, gelijk Luther zeide, naar den Duivel voert, moge te kras gezegd zijn, zij heeft, met hulp der onverdraagzaamheid, de Hollandsche theologen in het twaalfjarig bestand toch naar Dordt gebracht.

De geloofsleer van Calvin is een systeem van strengen, logischen bouw. Maar — het moge waar zijn, dat een systeem altijd indruk maakt, en dat men niet tot de menigte moet komen dan met goed afgeronde en stevige begrippen, waaraan ze houvast heeft — met logica wint men de wereld niet, en zeker niet de godsdienstige harten. En nu valt 't moeilijk te ontkennen, dat Calvin's geloofsleer zoowel in de breedte als in de diepte enormen invloed heeft geoefend, en dit ten deele nog doet. Dien invloed heeft zij m. i. voornamelijk aan twee redenen te danken. Allereerst aan de overheerschende gedachte van *Gods*



PROMPTE

ET SINCERE ·



IOHANNES · CALVINVS ·

ANNO · ÆTATIS · 53 ·

· B. ·

CALVIJN

Naar oude gravure, ontleend aan Dr. H. Brugmans, Algemeene Geschiedenis,  
Dl. III, blz. 136.

Uitg. A. W. Sijthoff, Leiden.

*souvereiniteit en 'smenschen geringheid.* Diep was Calvijn onder den indruk van Gods overweldigende grootheid, bij welke niets vergeleken, tegenover welke niets bestaan kan, die, als zij wil, in één oogenblik alles neerslaat en vernietigt. Terwijl de Roomsche Kerk 't aangezicht wendde tot velerlei hemelsche wezens, zag Calvijn in hemel en op aarde niet dan die eene schrikkelijke Almacht, waaraan alles onderworpen is, waarvoor de creatuur buigt en siddert in 't besef van haar nietigheid, haar onmacht en nietswaardigheid. Tegenover God, zegt Calvijn, wordt de trotsche mensch bevangen door den „gruwel en schrik, waarmede de heiligen verslagen en benauwd zijn geweest, zoo dikwijls zij de tegenwoordigheid Gods gewaar werden.” Wanneer zij, die „in Gods afwezen gerust en vast stonden”, plotseling komen te staan voor de „Majesteit Gods”, dan worden zij zoo „beroerd en versaagd, dat zij door de vreeze des doods nedervallen, ja, verslonden worden en bijna tot niets verdwijnen.” Niet zonder oorzaak sprak het volk Israëls : „Wie God ziet, sterft.” Niet zonder oorzaak bekent Abraham tegenover God, dat hij slechts „stof en asch” is, en durfde Elia met ongedekt aangezicht de komst des Heeren niet verwachten. Zoo lezen we in het eerste hoofdstuk van Calvijn's Institutio.

Een moderne schrijver verhaalt ons van een groote brug, die men bezig is met vernuftige berekening, volhardenden arbeid en overwinning van talloze moeilijkheden over een zee-arm te spannen. Eindelijk is ze gereed, en trotseert ze wind en golven, een meesterstuk van menschenwerk. Maar juist als de laatste hand er aan gelegd wordt, steekt een cycloon op en werpt brug en bouwlieden in de diepte. De schrijver vertelt ons, hoe hij het tooneel der verschrikking bezocht, de brug opliep tot aan de gapende breuk en weer terugkeerde. „Toen wij het einde van de brug bereikt hadden, was het bijna windstil. Hoog boven ons was de hemel blauwgroen en van benauwende klaarheid. Achter ons, als een groot open graf, lag de zee-bocht. — De Heer van leven en dood zweefde over de wateren in stille majesteit. 't Was ons, alsof wij Zijne hand voelden. En de oude man en ik knielde neer voor het open graf en voor Hem.”

Zie, dit gevoel heeft ook Calvijn gekend, diep en machtig. De geest van dit ontzag huivert door den godsdienst, dien hij stichtte. God is groot ! God is machtig ! Hij alleen ; en in Zijn grootheid en



macht is Hij de Heilige. Gods „heiligheid” heeft voor Calvijn niet in de eerste plaats een zedelijken maar een kosmischen<sup>5)</sup> klank. Niet in de eerste plaats als de schuldige zondaar, maar als de nietige onwaardige creatuur knielt de mensch voor den Heilige.

God *is* alles. En hij *doet* alles. De groote verscheidenheid van toestanden, dingen en menschen is Zijn wil en werk. Dat de eene mensch dom en de andere schrander is, de eene voorspoedig en de andere ongelukkig, de eene 't geloof ontvangt en de andere ongeloovig blijft, en daardoor de eene zalig wordt en de andere verloren gaat — Gods wil en werk ! Een geweldig woord wordt hier gesproken. Vooral wanneer we ons verplaatsen in de godsdienstige denkbeelden van dien tijd. Er zijn slechts twee wegen voor den mensch, de weg naar den hemel en de weg naar de hel, naar de eeuwige zaligheid of naar de eeuwige pijn. Voor goed behouden of voor goed verloren ! — „Maar kan de mensch daar dan zelf niets aan doen ?” zal men vragen. Neen, niets ! Wat wil, wat *kàn* de mensch ? Hij mag willen en kiezen, maar 't is God, die beslist, die zijn wil en keuze tot niets herleidt. Als God hem redden wil, dan is Hij hem genadig, en schenkt hem geloof, en brengt hem door 't geloof op den rechten weg, den weg ten hemel. Anders blijft hij op den weg der duisternis. — „Maar heeft de mensch dan van nature niets goeds ?” Neen ! Alleen de eerste mensch had een goede natuur, maar door zijn val is die natuur en de natuur van zijn gansche nageslacht grondig bedorven. Van Adam's wege ligt de mensch onder het oordeel en den vloek van God : Hij kan niet anders willen dan het slechte. Hij is geneigd tot alle kwaad, maar onmachtig tot 't goede ; al zijn goedheid is schijn en arglistigheid. — „Maar is God dan geen God van liefde, kan Hij dan den mensch niet redden uit zijn verderf, heeft Hij daartoe Christus niet gezonden ?” Hier richt Calvijn zich op. Hij weet van Gods genade te spreken. In zijn moeilijk leven zou hij met Paulus kunnen getuigen : „Hulp van God verkregen hebbende, sta ik tot op dezen dag.” God had hem uit de duisternis in het licht gebracht. Maar dit was Gods werk, eeniglijk Gods werk. De dankbaarheid vereenigde zich hier met het gevoel van afhankelijkheid. God, antwoordt Calvijn, God is alles en doet alles. Hij schonk mij genade en geloof, de macht om het goede te willen, om Hem te gehoorzamen, de verzekering van Zijn eeuwig heil. Hij heeft mij uitverkoren. — „Maar waarom heeft Hij juist u

uitverkoren, u en anderen, die ook juichen kunnen in Gods genade! Waarom juist u? Gij waart toch niet beter dan de anderen! Gij waart immers allen verdorven!" — Ja, wij allen, antwoordt Calvijn, wij hadden geenerlei verdienste en geenerlei recht. — „Maar waarom werdte dan gij verkoren?" In 't antwoord, dat Calvijn geeft, klinkt weer de volle toon van Gods souvereiniteit: Dat is Gods vrijmachtig welbehagen! Zijn eer verbiedt, daar reenschap van te geven. Zijn wil en voorkeur zijn ondoorgrondelijk, „een diepe afgrond." Heeft Hij niet onder de naties Israël uitverkoren, een ondankbaar en weerspannig volk? Lezen we niet in de Schrift: „Jakob heb Ik lief gehad, en Ezau heb Ik gehaat", en heeft de Heer niet tot Mozes gesproken: „Ik zal mij ontfermen over wien Ik mij ontferm, en barmhartig zijn voor wien Ik barmhartig ben" (Rom. IX). Van eeuwigheid af aan heeft God besloten den eenen mensch onverdiend te redden van 't verderf, den ander in de erfzonde en de erfschuld, en daarmee in 't verdiende verderf te laten. Van eeuwigheid af aan heeft God den eenen mensch verkoren, den anderen verworpen. Zoo is Zijn *voorbeschikking*, Zijn praedestinatatie. — In deze rechte lijn gaat onverbiddelijk de ijzeren gedachte door, en Calvijn voelt niet, dat hier de logica het wint van de Godservaring, dat het de logica is, die hier zijn geloof in Gods alwetendheid en albestuur in staat stelt zijn geloof in Gods liefde te overweldigen. Zoowel de pijn, die deze overweldiging hem kost als de berusting, die de logica hem geeft, klinken in zijn woorden: „Het is wel een vreeselijk besluit, ik beken het. Nochtans zal niemand kunnen loochenen, dat God van tevoren, eer Hij den mensch schiep, geweten heeft, wat uitgang en einde de mensch zou nemen en hebben, en dat Hij het dáárom tevoren geweten heeft, omdat Hij het door zijn besluit op zulk een wijze verordineerd had."

Wel mocht Calvijn het een „*decretum horrible*", een vreeselijk besluit noemen, niet alleen om de verwerping zelve, maar ook om het aantal der verworpenen. Alle volken (op het kleine volk Israël na) die leefden vóór Christus, verder alle menschen, die, hoewel na Christus levende, van het Evangelie nooit gehoord hebben, ten slotte allen, die het Evangelie wel hooren maar het niet aannemen (Calvijn schat dezen op 80 van de 100), zij allen, dus de over-overgroote meerderheid, gaan verloren. Slechts „een klein getal" is uitverkoren en wordt behouden, een



„klein hoopje”, „als een oliedrup drijvende op het leven der volkeren.” Het is voor een vrijzinnig Christen van dezen tijd moeilijk den somberen gedachtengang van Calvijn te volgen. Is God dan geen Vader der menschen? Heeft God de menschheid, de wereld niet lief? Is het geen schoone en vooral bij de orthodoxie geliefkoosde tekst: „Want alzoo lief heeft God de wereld gehad. . . .” (Joh. III : 16)? De nieuwere Calvinisten, die met Calvijn’s hardheid en somberheid vaak verlegen zitten, probeeren aan zijn gedachtengang een andere wending te geven. „Niet enkele menschen,” zegt Prof. Bavinck in zijn in vele opzichten zoo eerbiedwekkende Dogmatiek, „maar de wereld zelve is het voorwerp van Gods liefde.” In die groep der uitverkorenen „wordt toch de wereld behouden.” Prof. Bavinck moet het ons niet kwalijk nemen, maar onze gedachten gaan onwillekeurig uit naar dat andere „kleine hoopje” uitverkorenen, dat gered werd in de ark van Noach, „als een oliedrup drijvend” op de wateren, die de wereld verzwolgen. Maar. . . in Noach en de zijnen werd toch de menschheid gered! Derhalve, kan men redeneeren, had God in Noach de wereld lief en was de zondvloed geen bewijs van Gods toorn! Calvijn ging deze kronkelpaden niet: „Zoo blijft nochtans behouden en ongedeed, hetgeen ik leer, te weten, dat God de verworpenen haat, en dat met zeer goed recht, omdat ze van Zijn geest ontbloot, niet anders kunnen voortbrengen dan stof en oorzaak van hun vervloeking.” „Spotternijen en lasteringen” zijn de beweringen van hen, die zeggen: „God is de Vader van allen.” Zeker, over de gansche aarde gaat de zorgende hand van God, maar een Vader is God voor de niet-uitverkorenen evenmin als voor „de zwijnen en de honden.”

Door Calvijn op den weg der consequentie gedreven, kunnen wij niet nalaten de vraag te stellen: Dat vreeselijke lot heeft de menschheid — wat de eerste oorzaak betreft — te wijten aan den stamvader van ’t menschelijk geslacht, die in de zonde viel. In hem is zijn gansche nakomelingschap gevallen. Maar was deze stamvader óók voorbeschikt om te vallen? Hier aarzelden vele Calvinisten, want hier rijst de donkere vraag: door wien kwam de zonde op de wereld? Doch al waren er volgelingen die aarzelden, de meester zelf niet, zoomin als de heftigste bestrijders der Remonstranten gearzeld hebben — de consequentie van Gods souvereiniteit moet worden aanvaard — : God heeft Adam’s val niet

alleen vooruit gezien, leerde Calvijn, maar ook vooruit<sup>m</sup> gewild, Adam viel door Gods besluit. Toen de Dordtsche synode met de Remonstranten had afgerekend en het Nederlandsche Calvinisme geen gevaar van buiten meer te duchten had, heeft het zich gekeerd tegen 't gevaar van binnen en heeft het, zonder echter Calvijn en zijn trouwste discipelen te veroordeelen (hoe zou dat kunnen !) de ietwat zachtere opvatting gehuldigd, die de oorzaak der zonde zoekt in den wil van Adam, wiens val God alleen voorzien had, een opvatting, die, in Calvinistisch licht bekeken, een knoop van ongerijmdheden is. Maar ook Calvijn's strengere logica komt hier niet zonder kleerscheuren uit. Ook tegenover zijne opvatting vermenigvuldigen zich de vragen : Wanneer Adam bestemd was om in zonde te vallen en zich en zijn nageslacht onder Gods oordeel te brengen, hoe heeft God hem dan geschapen ? Als een slechtaard ? Onmogelijk ! Gods schepping is niet slecht. Als een goed mensch ? Maar hoe kan hij dan geneigd en in staat zijn tot het kwade ? Indien geen van beide gevallen mogelijk is, dan blijft, als laatste mogelijkheid : De eerste mensch was geschapen met 't vermogen, om zoowel het goede als het slechte te willen. Maar dan had dus die eerste mensch een „vrijen wil”, een macht tot zelfbeschikking, die Gods oppermacht te niet doet ? ! Zelfs Calvijn wist hier geen uitweg, maar bleef staan bij zijn hoofdgedachte : God heeft alles vooruit beschikt, ook de zonde. Desniettemin hebben de Calvinisten, en vooral de Dordtsche vaders, over Adam vrijwel Remonstrantsch gedacht.

De praedestinatieleer werd en bleef „het hart der kerk.” Calvijn en de Calvinisten doen soms, alsof niet de rechtvaardiging door 't geloof, maar de leer der voorbeschikking *het* Protestantsch beginsel is. Deze leer mag echter alleen een Gereformeerd beginsel heeten, en dan nog slechts als men onder Gereformeerd verstaat : de godsdienst-vorm, die uitsluitend en rechtstreeks uit Zwitserland van Zwingli en Calvijn stamt. De praedestinatieleer, reeds — in milderer vorm (als praedestinatie tot zaligheid) — afkomstig van Augustinus, werd door de Gereformeerde en vooral door de Calvinistische theologie in 't centrum geplaatst. De Nederlandsche Calvinisten hebben wel getoond, niet 't bezwaar te voelen, dat Zwingli beseftte, toen hij aan een vriend den raad gaf, om deze leer niet dan „met teerheid en dan nog zeldzaam” voor het volk te behandelen. Luther,



die de praedestinatie eveneens geleerd had, zij 't ook op anderen grond en niet op zoo centrale plaats, werd meer en meer afkeerig van deze speculatiën, stelde Gods universeele heilsbedoeling steeds sterker op den voorgrond en zag gelaten toe, dat Melanchton het leerstuk der genade uitwerkte bijna in denzelfden geest als later de Remonstranten het zouden doen. En al werd Melanchton's leer door de Luthersche Kerk officieel veroordeeld, in de 17e eeuw naderden de Luther-schen steeds dichter tot de Remonstranten en tot de meening, dat in de leer der Remonstranten eigenlijk hun eigen leer veroordeeld was. De Doopsgezinden wilden van de voorbeschikking niets weten.

Dat Calvijn onverschrokken de consequenties van zijn geloof heeft aanvaard, dient erkend te worden. Zonder aarzeling brengt hij de grofste misdaden in herinnering, waarvan de geschiedenis gewaagt, om dan met nadruk te verklaren, dat 't Gods werk is. Om de eer van God te redden, wordt soms de Duivel als tusschenpersoon gedacht, maar ook de Duivel gehoorzaamt in elk opzicht en op elk oogenblik de bevelen van God. Alleen God is soeverein. Alleen God regeert. Met een onmiskenbaar welgevallen wijst Calvijn op de onwaardige persoonlijkheid dergenen, die God besloten heeft uit te verkiezen, om zoo kras mogelijk, ter meerdere eere Gods, elk verband te loochenen tusschen de zedelijke waarde der menschen en de uitverkiezing. Zelfs op 't Godzoekend hart slaat God geen acht. Hij blijft verborgen voor degenen, die Hem zoeken, en door hen, die Hem niet zochten, laat Hij zich vinden.

Gegeneraliseerd en gerationaliseerd tot wereldbeschouwing en tot voor allen geldend dogma wordt hier de diep-religieuze ervaring, die wel sterk in Calvijn moet hebben geleefd : religie is iets anders dan moraal. Geloof is niet te verwerven, het is een gave. En God schenkt Zijne gaven op Zijn tijd, onverwacht, aan den ontroerd-verrasten mensch. „Hij geeft het Zijn beminden als in den slaap.” (Ps. 127 : 2). En die mensch vraagt in zijn groote dankbaarheid : Waaraan heb ik 't verdiend ? 't Is alles Gods genade ! „Liever zou ik alle hoop der zaligheid verliezen,” heeft een vroom Calvinist gezegd, „dan te moeten aannemen, dat in die zaligheid ook maar 't kleinste deeltje mijn werk en verdienste was !” Gode alleen de dank ! Hem alleen de eer !

„Soli Deo Gloria.” — Zie, voor deze waarheid, die alle menschvergoding van den aanvang af te niet doet, hebben wij diepen eerbied. Maar niet voor haar verdogmatiseering tot decreten Gods. „Wij hebben niet met Gods decreten te maken”, schreef een ander vroom man, „maar alleen met onze ervaringen.”

Maar hoe ontvangt de geloovige *de zekerheid*, dat hij uitverkoren is? Op deze vraag had Augustinus geantwoord: dat kan hij alleen daaruit weten, of hij ten einde toe volhardt. Maar Augustinus kon den geloovige voor meerdere en tastbaarder zekerheid verwijzen naar de *genademiddelen* der Roomsche Kerk. Dat kon Calvijn niet. Daarom moest zijn *genadeleer* de onzekerheid wegnemen. In de stoutheid en vastheid van greep, waarmee die genadeleer dat deed en de zekerheid veilig stelde, zie ik den tweeden hoofdtrek van 't Calvinisme en de tweede hoofddeden van Calvijn's invloed op de harten der menschen.

„Wie is er,” vraagt Calvijn, „die weet, of hij liefde dan of hij haat (van God) waardig is?” d. w. z. of hij uitverkoren of verworpen is. „Hier moet ons nu het geloof ganschelijk te hulpe komen.” Niet onze deugd of goede werken; die brengen ons juist tot twijfel en wanhoop, want ook de uitverkorene zondigt nog dikwijls en zwaar. En „dobberen, twijfelen, wankelen en ten laatste wanhopen, is niet gelooven; maar gelooven is het gemoed door een standvastige verzekerdheid en volle gerustheid vast maken.” Gods geest „moet door Zijn getuigenis onze harten verzekeren, dat wij kinderen Gods zijn.” Hoe erlangen wij dat vaste geloof, die zekere getuigenis? Door ootmoed! „God wederstaat den hoogmoedige, maar den ootmoedige geeft Hij genade.” Dit schriftwoord klinkt door 't gansche Calvinisme heen. Daarom moeten wij allen hoogmoed afleggen. Hoe meer wij ons zelven vernederen en Gode alle eer geven, des te eerder zullen wij zekerheid erlangen van onze zaligheid. „Gij hebt geen toegang tot de zaligheid, tenzij gij alle grootschheid aflegt en een grondigen ootmoed aanneemt,” „een ongeveinsde vernedering des gemoeds, dat door een ernstig gevoel zijner ellendigheid en zondigheid verslagen is.” Zoo werd immers de tollenaar „door de erkenenis van zijn ongerechtigheid gerechtvaardigd!” Zoo worden ook wij gerechtvaardigd, d. i. verzekerd, dat wij uitverkorenen Gods



zijn, die Hem „Vader” mogen noemen. In deze verzekerdheid vinden de „welgeoefende consciëntiën” hun „toevlucht en burcht der zaligheid, waarin zij veilig adem scheppen en rusten mogen, wanneer men met Gods onderzoek en oordeel te doen heeft.”

Daar is 't een en ander in deze leering, dat ons aantrekt. De diepe toon van ootmoed, en daarnaast de eisch, dat een geloovige niet ten halve maar ten volle vertrouwen moet op de liefde Gods, in onwankelbare verzekerdheid, dat God hem genadig is en helpen zal. Maar tevens rijzen bedenkingen. Brengt de zekerheid van eigen uitverkiezing, met voorbijgaan van anderen, niet een vertroebelend element in ons geloof aan de liefde Gods? En wordt de leerling van Calvijn niet verleid om door oefening in zelfvernederings zijn consciëntie te oefenen in zekerheid van uitverkiezing, en langs dezen weg zich zelven te suggereeren, dat de zekerheid er zijn mag, ja reeds aanwezig is; een verleiding, die daarom ook zoo sterk is, omdat de begeerte naar zaligheid zoo groot is en de staat van zedelijk leven volgens Calvijn geen maatstaf bieden kan? Bovendien, zal de *bewustheid* van zijn ootmoed en van de daarop rustende zekerheid der rechtvaardiging niet in vele gevallen den tollenaar tot een Farizeeër maken? En eindelijk: Heeft Calvijn het beginsel, dat in geen enkelen godsdienst ontbreekt, maar in het Calvinisme vooropstaat, het beginsel van „de eere Gods”, niet te nauw verbonden met 's menschen zaligheid, nauwer dan voor de zuiverheid van dat beginsel te midden van onvolmaakte menschen goed is? — Laat ons echter geen verdere bezwaren opperen, maar aan de oude Remonstranten het woord geven.

Het zijn de Remonstranten geweest, die tegen de leer van Calvijn het eerst en het krachtigst in verzet zijn gekomen. Merkwaardig dat dit verzet zoo laat kwam, veertig jaar nadat het Calvinisme zijn intrede in ons land had gedaan. Dit kwam voornamelijk doordat, op enkele uitzonderingen na, het eerste Calvinisme in ons vaderland, naar Calvijn gemeten, nog zoo weinig Calvinist was. Mannen als Junius, de schrijver van „Le paisible chrétien” en Bastingius met zijn lijfspreuk „niemand veroordeel ik, in wien ik iets van Christus vind,” hadden toen nog invloed. Aan 't volstreckte gezag der belijdenis-

schriften werd nog niet gedacht. Wanneer het Calvinisme hier terstond 't hoekige gelaat van Calvijn had vertoond, hoe zou dan de oorspronkelijk-Nederlandsche reformatorische richting, waaruit het Remonstrantisme is voortgekomen, er zich zoo betrekkelijk gemakkelijk bij hebben kunnen aansluiten, zonder duidelijk bewustzijn van de scherpe tegenstelling? De leiders van 't verzet, Arminius en Wtenbogaert, hadden met genoegen aan Calvijn's hoogeschool onder zijn zachteren opvolger Beza gestudeerd, Wtenbogaert is zelfs met Beza persoonlijk bevriend en in correspondentie gebleven. Zij konden zich, voor zoover zij er zich toen rekenschap van gaven, niet met alle Calvinistische leeringen vereenigen, in 't bijzonder niet met die der „verwerping”, maar zij achtten het Protestantisme ruim genoeg voor verschil van opvatting in zaken, die naar hun overtuiging het heil niet raakten. De verschillen begonnen zich in ons land pas af te teekenen, toen de praedestinatatie naar voren drong. Als Amsterdamsch predikant schreef Arminius in 1591 aan zijn vroegeren leermeester Grynaeus te Bazel: „Omtrent voorbeschikking, erfzonde en vrijen wil wordt bij ons veel getwist. Ik kan er niet uit wijs worden, hoe ijverig ik ook de Schrift en hare uitleggers bestudeer en God bid om licht. Er kan daarin wel véél duister blijven, dat men niet noodig heeft om zalig te worden; als ik vasthoud aan het fundament zal ik wel niet met gevaar voor mijn zaligheid kunnen dwalen, noch anderen op een dwaalspoor leiden. Want ik geloof, dat onze zaligheid alleen op Christus berust, en dat wij louter door de genade van den Heiligen Geest het geloof deelachtig worden tot vergeving der zonden en tot vernieuwing des levens.”

De oneenigheid bedaarde echter, om in 't begin der 17e eeuw heftig en steeds heftiger op te vlammen. Maar nu had Arminius ook zijn oordeel gevormd. Niet vergeefs had hij jaren lang naar licht gezocht. In 1608 verklaart hij voor de Staten, dat de Praedestinatatie, zooals zijn tegenstanders haar leerden, met „de verkiezing en verwerping”, door hem wordt verworpen, omdat zij niet is de grondslag van het Christendom, van de zaligheid of van de zekerheid der zaligheid, terwijl die leer noch het Evangelie noch een deel ervan weergeeft. Zij is in strijd met de wijsheid, de rechtvaardigheid en de liefde Gods. In strijd met de natuur





IACOBUS ARMINIUS OVDEWATERE NATUS A°. 1560.  
Obiit Lugduni Batavorum. Vixit Annos 49.

*Si pietas, si docti manus, calamis labores  
Orbis manent Miracula,  
Certe terroris erroris, pietatis amorem,  
Magnum videte Arminum.*

*Zoo't heusch gemoet, de Wysheyt, en Geleertheit-  
Geen Voetsers zijn van dwalingh, en verkeertheit,  
Zoo zie dit beest, een bie vry van fenyn,  
Wie't Vonnis velt die oordeel van Armin.*

Iacobus Arminius binnen Oudewater geboren A°. 1560.  
te Leyden overleden out zvnde 49 jaren.

ARMINIUS. Naar kopergrav. uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam

van den mensch, die naar Gods beeld is geschapen. In strijd met het karakter der zonde als ongehoorzaamheid en opstand. In strijd met den aard der goddelijke genade. Zij is, doordat zij de zonde aan God toeschrijft, beleedigend voor Gods majesteit. Zij ontnemt aan Jezus Christus zijn eer als Verlosser en aan den mensch de mogelijkheid om „zijn zaligheid te werken met vreezen en beven.” Zij keert de orde van het Evangelie om, dat van den mensch berouw en geloof verlangt met de belofte van het eeuwige leven. Zij druischt in tegen de bedoeling der Evangelie-bediening als „een medewerken met God,” „die wil, dat alle menschen behouden worden en tot kennis der waarheid komen.”

Men hoort, wat bij Arminius voorop stond: de *liefde van God*, die *tot allen* komt en allen behouden wil. Zooals de Calvinist zich Gods souvereiniteit onbeperkt denkt, zoo de Remonstrant Gods liefde. De Remonstranten waren van oordeel, dat het Calvinisme, door den mensch alle werkzaam aandeel van zijn heil te ontzeggen, en Gods genade volstrekt en àlomvattend te denken, inderdaad die genade heel weinig deden omvatten, slechts een klein deel van het menschedom, terwijl de gedachte aan Gods „haat” en „verwerping” van nog ongeborn menschen hun voor kwam niet alleen onwjs te zijn, maar ook te vloeken tegen het gansche Evangelie, dat van God getuigt als van den „Alderbeste” (Rem. Belijdenis). Wel waren de Remonstranten ook 17e eeuwse Christenen. Wel was ook hun blik, wanneer zij van de zaligheid spraken, gericht uitsluitend op 't hiernamaals, en geloofden ook zij in Gods toorn en Christus' zoendood, aan de schuld en den vloek van Adam's wege. Maar die toorn bleef alleen rusten op hen, die weigerden zich te bekeeren en in het Evangelie te gelooven, die dus door eigen schuld verhinderden dat God hen redde uit het verderf, waarvan Hij allen bevrijden wilde. God heeft van eeuwigheid af besloten allen in Christus zalig te maken. Jezus Christus is voor allen gestorven, heeft voor allen de verzoening verworven, maar alleen den geloovige kan die verzoening baten. Ziedaar de korte inhoud der eerste 2 artikelen der Remonstrantie<sup>5</sup>). Het 3e artikel leert, dat de mensch het zaligmakende geloof niet uit zich zelven heeft, noch uit kracht van zijn vrijen wil, maar daarvoor uit Gods heiligen Geest moet worden wedergeboren. Deze genade van God, zegt artikel 4, is het begin, de



voortgang en de voleinding van alle goed, maar, zoo eindigt dit artikel, de mensch kan die genade weerstaan. Ook kan, volgens het 5e en laatste artikel (later aangevuld), de mensch bij wien de genade toegang vond, en die uit zijn geloof overvloedige kracht kan putten om tegen wereld en zonde te strijden, door „nalatigheid” afwijken van den weg ter zaligheid en dientengevolge de genade krachteloos maken.

Het valt niet moeilijk, in dit stuk geloofsleer de tegenstrijdigheden te ontdekken : De mensch heeft het geloof niet uit zich zelven, het is van 't begin tot 't einde Gods genade, die genade is overvloedig sterk, maar . . . de mensch heeft het toch in zijne macht dat geloof al of niet te aanvaarden, die genade al of niet te weerstaan, haar kracht en zegen al of niet te bewaren. Het is alsof de Remonstranten het eene niet willen prijsgeven en het andere niet willen loslaten. Juist, dat wilden zij ook niet. Zij waren te Protestantsch, te Gereformeerd, of laat ik liever zeggen : te Christelijk, om zich voor alle kennis en ervaring van Gods genade niet dankbaar afhankelijk te voelen van Zijn souvereine macht, en geheel af te zien van eigen verdienste. Maar nergens en nimmer mocht dit of eenig ander godsdienstig besef afbreuk doen aan de erkenning van Gods liefde, die allen behouden wilde. „Wilde”. Doch ook de Remonstranten zagen de treurige werkelijkheid : zooveel die van God afgekeerd leefden en stierven ; en de dood beteekende ook voor hen de beslissing. Kòn God dan niet, wat Hij wilde ? Of wilde Hij het verderf van die velen ? Onmogelijk ! God wil niemands verderf ! Het verderf is uit den mensch, die niet aanneemt, wat God hem schenken wil, of het niet bewaart. En zij lieten de twee beginselen, Gods macht en 's menschen macht, staan naast elkaar, onverzond, ter wille van Gods liefde en 's menschen verantwoordelijkheid.

En terwille van Gods *heiligheid*. Dat klinkt eerst vreemd, daar ook de Calvinisten immers den nadruk legden op Gods heiligheid ? Doch terwijl de Calvinisten deze allereerst opvatten als Zijn ondoorgrondelijke en ongenaakbare Majesteit, die ons sidderen doet, konden de Remonstranten haar niet anders denken dan in zedelijken zin, als volmaakte reinheid, die met de zonde niets van doen heeft. Eén hunner zwaarste grieven tegen Calvin's leer was juist, dat zij God maakte tot den „Auteur der

zonde." De Calvinisten wezen deze beschuldiging af, de Dordtsche leerregelen noemen haar zelfs „godslasterlijk", Calvinistische theologen van oude en nieuwe tijden verliezen zich, om dit verwijt te ontzenuwen, in de spitsvondigste redeneeringen, die meer aan juristerij dan aan theologie doen denken. Maar de Remonstranten hebben gelijk gehad met vol te houden : er is geen verschil van beteekenis tusschen deze beschuldiging en de waarheid. Calvijn's beroemde en beruchte uitspraak : „De mensch valt, terwijl de voorzienigheid het aldus verordineerde, maar hij valt door eigen schuld," huldigt een opvatting van schuld, die het zedelijk oordeel en het gezond verstand der Remonstranten gelijkelijk verwierpen. Wanneer aan den mensch, naar het beeld van Augustinus, door Calvijn met instemming aangehaald, niet meer vrijheid gegeven is dan aan het paard, dat bereden en vast geregeerd wordt door zijn ruiter, terwijl God of de duivel de ruiter is, dan is niet het paard de schuld van den verkeerden weg. En als de duivel bevel heeft van zijn Meester, omdat die mensch bestemd is ten verderve, dien weg te gaan, dan is er maar één schuldige : de Meester. Dan is God de bewerker der zonde. Daarom kon Calvijn's God voor de Remonstranten de Heilige niet zijn.

En evenmin de *Rechtvaardige*. 't Was hun onmogelijk om in de volkomen willekeurige wijze, waarop de eene mensch uitverkoren en de andere verworpen werd, een blijk te zien van Gods gerechtigheid. Er is, er moet verband zijn tusschen het zedelijk leven en Gods houding tegenover den mensch. Die houding kan niet zijn die van een volkomen onverschillige jegens onze pogingen om Hem te zoeken en Hem te gehoorzamen. Het kan niet waar zijn, dat die pogingen ons niets nader brengen tot den weg ter zaligheid, en dat de grootste zorgeloosheid en ongehoorzaamheid den geloovige niet dien weg kan doen verliezen. God regeert, maar niet zonder ons. Wij mogen en moeten Gods mede-arbeiders zijn, en willen niets weten van dat „versierde Fatum van de Praedestinatie" (Rem. Belijdenis). Het godsdienstig leven is, gelijk een later levend Remonstrant<sup>6)</sup> het uitdrukte : een leven van zelfstandige afhankelijkheid van God.

Zelfstandigheid in afhankelijkheid. Daarmede hebben de oude Remonstranten, al bezigden zij andere woorden, de gedachte der *godsdienstige persoonlijkheid* gered. De humanistische eerbied



voor den mensch en voor wat des menschen is, die eerbied, waarvan bij Calvijn geen vonkje meer gloorde, leefde bij Arminius en de zijnen. Ook dáárom moesten zij in Gods universeele liefde gelooven, omdat zij in 't licht van die liefde geleerd hadden in de medemenschen hun broeders te zien. Waar blijft de Christelijke broederschap, als Gods vaderschap-van-allen niet wordt erkend?

Maar er was nog een andere reden, waarom de Remonstranten den mensch in eere hielden. Zij zagen in den mensch niet in de eerste plaats, gelijk Calvijn, de creatuur, het nietswaardige *schepsel*, maar Gods *schepping* en nog wel de kroon der schepping, een wezen, begaafd met rede en wil en vrijheid, „naar Gods beeld geschapen.” Daarom moest er in den mensch zijn een ontvankelijkheid voor den goddelijken geest, een vermogen om zich voor dien geest te openen, of, zooals Melanchton, die op de Remonstranten invloed heeft gehad, het nog sterker uitdrukte : een „vermogen om zich toe te leggen op de genade.” Alweer een paradox ! Op een gave kan men zich niet toeleggen. Logisch volkomen juist. Maar psychologisch heeft Melanchton gelijk, zooals zoo vaak het verschil tusschen de Remonstranten en de Calvinisten er een was tusschen psychologie en logica, zij 't ook een logica, uitgaande van de religieuze ervaring : God alleen heeft al mijn heil bewerkt. Het is de verdogmatiseering der godsdienstige ervaring, die blind maakt voor de psychologische en ook voor de ethische zijde der religie.

Voor een deel uit geloofsverzet, voor een ander deel uit psychologische en ethische reactie, hebben de Remonstranten „den vrijen wil gedreven.” Wat 't directe zielkundige inzicht van den normalen mensch tegen alle redeneering volhoudt, wat de nieuwste onderzoekingen op psychologisch gebied weer duidelijk aanwijzen : willen is in zijn wezen het tegendeel van noodzakelijkheid ; aan den echten wil is de spontaneïteit eigen als de beweging aan het leven. Daarvan hebben de Remonstranten in steeds sterker mate zich overtuigd gehouden. Zoo alleen meenden zij te kunnen handhaven het zedelijk karakter van *verantwoordelijkheid en schuld*. Waar de wil van God de eenig-spontane is, de eenig-zelfstandige, de eenig-machtige en de alles-direct-veroorzakende, daar was, volgens het bewustzijn der Remonstranten, God ook de eenig-verantwoordelijke en de eenig-schuldige.

En met welke fijne begrips-ontledingen en -onderscheidingen men dezen indruk ook trachtte weg te nemen, de Remonstranten ontkenden, dat deze pogingen gelukten, en hielden zich verzekerd, dat die indruk blijven en doorwerken en een gevaar worden zou voor den zedelijken ernst en de zedelijke inspanning, voor 't berouw en de behoefte aan vergiffenis.

Om dezelfde reden was er ook weinig, dat den Remonstranten in 't Calvinisme zoo tegenstond als *de zekerheid der uitverkiezing* en der toekomstige zaligheid. Volgens hen behoefde het vaste geloof in Gods liefde deze zekerheid nog niet mee te brengen, ja, mocht het geloof deze zekerheid niet geven. Zich begenadigd te voelen was voor hen iets anders dan zich uitverkoren te weten en bestemd voor de zaligheid, die voor weinigen is weggelegd. Deze zekerheid maakt hoogmoedig, sust het geweten in slaap, komt in 't gevele van 's menschen egoïsme, bedreigt zijn geestelijk leven en zijn waarachtig heil. Met de scherpheid dier dagen laat Episcopiüs zich uit over deze „*securiteit*”. „Het grootste gevaar voor de zaligheid is de securiteit. De securiteit is het aangenaamste voor het vleesch. De vleeschelijke menschen begeeren haar en hebben haar zeer lief. Bijna alle anderen hellen min of meer tot haar over. Er is weinig toe noodig of zij vervallen er in.” Naast de verzekerdheid van Gods liefde, die allen tot zich trekken wil, naast de ervaring van Gods genade, mocht volgens het oordeel der Remonstranten niet ontbreken de overtuiging, dat onheiligheid en liefdeloosheid van wandel den mensch bewijzen, dat hij den waren weg ter zaligheid nog niet gevonden heeft. De geloovige mag den twijfel omtrent zijn uitverkiezing niet te spoedig verliezen. Deze twijfel schaadt zijn geloof noch zijn heil. Integendeel, hij drijft den mensch er toe, om, naar 't woord van den Apostel, zijn „eigen zaligheid te werken met vreezen en beven,” ook al weet zijn dankbaarheid: „het is God, die in u werkt, beide het willen en het werken, naar zijn welbehagen.”

Tot zoover de Remonstrantsche vaderen. Veel, heel veel van wat zij verkondigden en verdedigden heeft onze onvoorwaardelijke instemming, ook al zouden wij het soms wat anders zeggen. Maar toch meenen we, dat ook zij aan 't geloof hunner tegen-





Professor ABR. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.  
Eerste hoogleeraar in de 19<sup>e</sup> eeuw, van het erkende Kerkgenootschap  
der Remonstranten.

Naar een gravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

standers geen volkomen recht hebben gedaan. En dat lag niet alleen aan den harden, intellectualistischen, doctrinaireren vorm, waarin het Calvinisme zijn geloof weergaf, maar ook aan de andere gesteldheid van hun geest. De Remonstranten waren, geestelijk gesproken, te zeer van anderen bloede om den aard van het Calvinistische volk te verstaan. De religie moest voor hen een zedelijk karakter dragen, zoowel van der menschen als van Gods zijde, of zij was minder dan niets. De Calvinisten voelden anders. Hun eerste Godsindruk was een andere: die van Gods Majesteit en Almacht, waartegenover de mensch staat als nietig, onwaardig creatuur. Vandaar dat hunne hoofdgedachten over Gods leiding, 's menschen zondigheid en Gods genade afweken van die der Remonstranten. In hun diep gevoel van afhankelijkheid speurden zij in alles Gods verborgen leiding. Deze verborgen leiding sprak meer tot hun gemoed dan de zedelijke leiding, waarin de Remonstranten vooral Gods hand herkenden. De groote God was voor de Calvinistische vroomheid een Wezen van geheel anderen geest dan de mensch, ondoorgrondelijk en geheimzinnig in Zijn wil en bedoeling. Zijn wil is „een diepe afgrond.” Hem mag daarom geen zedelijke maatstaf worden aangelegd. God hoeft zich niet te houden en houdt zich niet aan onze moraal. Zijn welbehagen is vrij, vrij ook van alle menschelijke begrippen van goed en kwaad. De mensch moge zich verbazen over Gods wegen, hij zwijge in diepen eerbied en oordeele niet.

Andere hoofdgedachte ook over 's menschen zondigheid; een ander zondebesef. Voor de Remonstranten beteekende de zonde allereerst de daad en de gezindheid, die er aan voorafgaat; voor de Calvinisten allereerst de toestand, waarin de mensch voortdurend verkeert. Zoo was ook het heele godsdienstige leven van de Remonstranten in de eerste plaats een wilsverhouding tot God, een streven; voor de Calvinisten, met hun beschouweliijken en bevindeliijken aard, een meer rustende gevoelsverhouding, een geestelijke staat waarin men verkeerde, een toestand. Om het scherp uit te drukken — scherper dan juist is — de Remonstranten waren in den godsdienst de vooruitstrevenden, de actieven, de Calvinisten de afwachtenden, de passieven. (Niet in de verdediging van den godsdienst!) De activiteit kweekt optimisme, en 't optimisme drijft tot activiteit. Dezelfde wisselwerking is er



tusschen pessimisme en beschouwelijkheid, passiviteit. De Calvinisten, dank zij hun creatuur-besef en hun afhankelijkheidsgevoel, waren ten opzichte van 's menschen zedelijken aard pessimist. De Remonstranten optimist; zij voelden zich minder creatuur, minder afhankelijk, vrijer in hun wil en beweging, en hadden meer vertrouwen in den mensch. Was het Calvinisme te somber, het vertrouwen der Remonstranten was te groot. Zij hebben niet duidelijk ingezien (de psychologie lag ook nog in hare windselen), dat de vrijheid, d.i. de kracht, van onzen wil afhankelijk is van onze psychische gesteldheid en van den stand der wilsontwikkeling; evenmin dat deze psychische vrijheid wel onderscheiden moet worden van de zedelijke vrijheid, die pas gaandeweg ontstaat als de wil, onder invloed van het groeiend zedelijk besef, zich heeft leeren richten op zedelijke doeleinden. Van de zedelijke vrijheid vindt men zoo heel veel niet op de wereld. Het geloof in den mensch en het wantrouwen, het optimisme en het pessimisme dienen elkaar in evenwicht te houden.

Ten derde: andere hoofdgedachte over Gods genade. Dit volgt uit het voorafgaande vanzelf. Uitteraard konden de Calvinisten in de genade niet anders zien dan den alles bewerkenden factor, die elk aandeel van den mensch uitsloot. Vandaar ook hun overtuiging: de mensch kan de genade niet weerstaan, en hij kan haar, eenmaal zijn deel geworden, niet meer verliezen. Hoe gevaarlijk deze leer, vooral in haar algemeene toepassing en uitwerking, ook is voor de praktijk van het godsdienstig zedelijk leven (en op die praktijk hadden de Remonstranten juist het oog), er ligt een diepe waarheid in. Zoomin als wij het geloof ons kunnen verwerven (welke mate van streven en welk zedelijk peil zou dan daarop recht geven?), zoomin kan onze onwil Gods geest weerstaan, als hij eenmaal machtig over ons komt. „Heer, Gij zijt mij te sterk geweest en hebt overmocht.” Deze ervaring is niet alleen van Jeremia. En wanneer een mensch eenmaal in de volle heerlijkheid van Gods liefde heeft gestaan, en haar ervaren heeft als de alles te boven gaande werkelijkheid, zou hij dan zoover kunnen afdwalen en zinken, dat hij zelfs de herinnering en 't heimwee, en daarin het beginsel der genade kan verliezen? Wij houden 't liever met de Remonstranten van 1610, die 't niet wisten, dan met de Remonstranten van 1611, die 't wel

wisten. Laten we echter niet vergeten, dat voor het bewustzijn dier tijden aan de genade onverbrekkelijk verbonden was de toekomstige zaligheid.

Elke opkomende richting is te beschouwen eensdeels als een reactie op de voorafgaande en heerschende, anderdeels als een herleving en voortzetting van een oudere en verwaarloosde richting. Zoo was het Calvinistische Protestantisme met zijn leer van Gods souvereiniteit en 's menschen nietigheid een reactie op het „veelgodendom” der Roomsche Kerk en hare opvatting van des menschen vermogen om de zaligheid te kunnen verdienen. Hiertegenover werd de Oud-Testamentische achtergrond van het Nieuwe Testament en het Paulinische element in het Christendom met kracht naar voren gebracht. Tegenover dit Calvinisme heeft het Remonstrantisme, voortbouwende op een humanistisch gekleurde Nederlandsch-reformatorische richting, die niet zoo scherp tegenover de Roomsche opvatting van den mensch stond, juist den vollen nadruk gelegd op dat bestanddeel van het N. T. en van het Christendom, 't welk het sterkst met het O. T. contrasteert : het Christendom der evangeliën.

Elke reactie is eenzijdig, niet alleen in hare verwaarloozing van het waarheids-element in de bestreden richting, maar ook in hare overdrijving van de strekking der beginselen, die ze verkondigt en verdedigt. Ze is, in zekeren zin, „plus royaliste que le roi.” Zoo heeft het Calvinisme sterker dan het O. T. en Paulus dit doen, het niet-ethische karakter der godheid en het gepraedestineerde van 's menschen lot uitgesproken ; en hebben de Remonstranten, althans in de voortgaande ontwikkeling hunner theologie, het wils-element in den godsdienst opzettelijker en daardoor scherper doen uitkomen dan de indruk der evangeliën dit gebiedt. Hierin meenen wij de hoofdverklaring te moeten zoeken van het feit, dat Calvinisten en Remonstranten elkander zoo weinig — en bij steeds heviger strijd natuurlijk des te minder — konden verstaan en waardeeren. Wij, die drie eeuwen later leven, meenen dit beter te kunnen, en hopen hetzelfde van de huidige Calvinisten. Wij meenen oprecht, dat de godsdienst in ons vaderland veel aan het Calvinisme te danken heeft. Niet minder aan het verzet en het geloof der Remonstranten. Het



Calvinistische geloofstype, ontdaan van zijn overdrijving en heidensche hardheid, en bevrijd van zijn intellectualistisch karakter en doctrinair vorm, mag zoo min door de Remonstrantsche opvatting van God en mensch worden opzij geschoven als het deze verdringen mag. Geen van beide is gelukkig ook geschied. Integendeel, de twee richtingen hebben elkaar leeren vinden, en zullen dit naar onze overtuiging steeds meer doen.

Drie eeuwen later ! Drie eeuwen van gelooven en denken, van waarnemen en ondervinden, drie eeuwen les van de geschiedenis, drie eeuwen leiding van God. Dat er veel, heel veel veranderd is, wien zal het verwonderen ? De wijsbegeerte, de theologie, de ethiek, de psychologie hebben nieuwe vragen gesteld en nieuwe antwoorden gegeven. Vooral dit hebben wij begrepen, dat er niveau's zijn in ons menscheijk beseffen (het logische, het aesthetische, het ethische, het religieuze), zelfs niveau's in onze religieuze ervaring, en dat men niet dan met de uiterste behoedzaamheid van 't eene niveau mag springen op 't andere. Zou het niet vooral aan dit inzicht te danken zijn, dat onder de brandende kwesties der hedendaagsche theologie de praedestinatatie in 't geheel geen plaats meer inneemt ?

Drie eeuwen later. Op godsdienstig gebied zijn de kleuren door elkaar geloopen. Niet altijd zoo, dat ze verflauwd zijn, maar vaak zóó, dat men in 't godsdienstig leven van één groep, ja van één persoon verschillende kleuren min of meer harmonisch kan aantreffen, die vroeger niet te combineeren schenen. De Remonstranten staan al lang niet meer op den grondslag der Remonstrantie. De oude Remonstranten waren wat men tegenwoordig zou noemen: goed orthodox<sup>7)</sup>; hunne nakomelingen in de 20ste eeuw zijn het niet meer, al is er niets dat 't hun verbiedt. Zij „drijven” ook niet meer „den vrijen wil.” Zij meenen veel geleerd te hebben, ook van de Calvinisten. — En het Calvinisme ? Ook dat heeft groote veranderingen ondergaan. Het proces begon al in Dordt, toen men met de Remonstranten had afgerekend. Hoeveel milder zijn de Dordtsche leerregelen dan Calvijn's Institutie ! De fanatieke geest van Genève moest zich aanpassen aan den kalmeren aard van het Hollandsche volk. En na jaren en eeuwen van stilstand heeft dit proces in onzen tijd een vaart genomen, als niemand ooit vermoed had. Onder de menschkundige en modernistische leiding van dr. Kuyper heeft het Calvinisme, althans

het academische, aan de Vrije Universiteit, zoo'n schot gekregen, dat het geheel ontgroeid is aan zijn oude kleedij . . . . die echter als relik zorgvuldig wordt bewaard. Ja, zelfs wordt volgehouden, dat ze nog altijd past. De Calvinistische dogmatiek is wel intellectualistisch en doctrinair gebleven, ze laat wel dezelfde klanken hooren, maar duidt er vaak andere begrippen en toestanden mee aan<sup>8)</sup>. Praedestinatatie wordt tot praedeterminatie omgebogen en saamgesmeed met 't wetenschappelijk determinisme, waarbij het Calvinisme gevaar loopt, niet alleen het Calvinistische maar ook het religieuze doel voorbij te schieten. Electie (uitverkiezing) wordt naast selectie (natuurlijke teeltkeus) gesteld, en er wordt aangetoond, dat beide begrippen niet zoo heel veel verschillen. De genade-werking, vroeger mechanisch voorgesteld, wordt thans organisch gedacht. De uitverkiezing van eeuwigheid af, d. i. van vóór de grondlegging der wereld, wordt gezien als eeuwige, d. i. tijdelooze verkiezing, het eens genomen „besluit” als een voortgaand besluit. De vloek Gods wordt overal door de „gemeene gratie”, de algemeene genade, (een begrip, dat Calvijn naar den zedelijken inhoud niet kende) gestuit. Daardoor mag de blik op de wereld veel hoopvoller, op den mensch veel optimistischer zijn. En naar gelang het leerstellige wijkt, neemt de verdraagzaamheid toe. Ook al heeft de onverdraagzaamheid een taai bestand, ook al blijft zij naast het confessionalisme een karaktertrek der Calvinisten, ook al verdwijnt de behoefte niet om een antithese te drijven tusschen „Christenen” en „paganisten”, — de Roomsche mis heet geen „vervloekte afgoderij” meer en de „libertijnen” worden, althans door de leidslieden, niet meer geheel gedacht in Satans macht. Of deze „Gereformeerden” nog Calvinisten mogen heeten? Calvijn zou 't ontkennen.

Het voornaamste verschil tusschen de Calvinisten en de Remonstranten schuilt thans, merkwaardigerwijze, behalve in het confessioneele standpunt der eersten, in die punten, waarin ze vroeger overeenstemden, maar die de Remonstranten, onder den invloed der Moderne Richting, hebben losgelaten: in het gezag van de Schrift, op oud-kerkelijke dogmatische wijze uitgelegd, in 't daarmee verband houdende geloof in de heilsfeiten en in de daaruit eveneens voortvloeiende opvatting van het wonder (gelijkstelling van het geestelijke en het stoffelijke wonder).



De Remonstranten hebben het groote voorrecht, aan geen naam gebonden te zijn („Arminianen” hebben zij zich nooit genoemd) dan aan dien van Christus, aan geen geloof dan aan dat van het veelzijdige Evangelie, beleden naar persoonlijk inzicht en eigen overtuiging, in volstreckte vrijheid. Dat thans zij, en velen met hen, onbelemmerd van die vrijheid genieten, ja, dat deze een bijna algemeen erkend beginsel is geworden onzer samenleving, dat is in niet geringe mate te danken aan het geloof, den moed en de eerbiedafdwingende volharding, waarmee de Remonstrantsche vaders voor de „aurea libertas”, de gouden vrijheid, hebben gestreden en geleden.

G. J. HEERING.

## Aanteekeningen

<sup>1)</sup> Zie het hierop volgende artikel. <sup>2)</sup> Zie het derde artikel. <sup>3)</sup> Ook wel zôô geformuleerd: „Eenheid in het noodige, vrijheid in het onzekere, in alles de liefde”. De oorspronkelijke, Latijnsche spreuk luidde: „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas”. Daar de gedachte dezer spreuk bij de oude Remonstranten telkens voorkomt, heeft men haar wel de spreuk der Remonstranten genoemd. De eigenlijke vader is echter naar alle waarschijnlijkheid een zekere Rupertus Meldenius, een Duitsch Lutheraan (1620—1630). <sup>4)</sup> Van kosmos = wereld, heelal. <sup>5)</sup> Zie het stuk over Arminius en de Remonstrantie. <sup>6)</sup> Prof. J. Tideman. <sup>7)</sup> Zie het artikel: Remonstranten en Socinianen. <sup>8)</sup> Zie de Stone-lezingen van Kuyper, „De Raad Gods” in Bavinck’s Dogmatiek, en dr. C. B. Hylkema: Oud- en Nieuw-Calvinisme.



# GEESTELIJKE STROOMINGEN IN NEDERLAND VÓÓR DE OPKOMST VAN HET REMONSTRANTISME



Keerzijde van de Penning, van  
blz. 5, mede op den band van  
dit boek afgedrukt. Randschrift:  
trekt onder gelijk juk.

JOANNES Utenbogaert heeft, bij de verdediging van het standpunt der Remonstranten tegen de Calvinistische Gereformeerden, volgehouden : „wij waren er eerder dan gij”. En hij had gelijk. Men versta dit in dien zin, dat in Nederland vóór 1566 — het jaar van hagepreek en beeldenstorm — het Calvinisme slechts geringen invloed heeft gehad. Andere stroomingen waren veel breeder en dieper. De voornaamste beteekenis bezat eene richting, die men de nationaal-Nederlandsche Reformatorische richting mag noemen. In hare aanhangers heeft

Utenbogaert zijne voorloopers gezien. Voorzoover zij Gereformeerd waren zonder Calvinisten te wezen, deed hij dit terecht. Natuurlijk kunnen twee geestelijke stroomingen, die in verschillende tijden en onder uiteenlopende omstandigheden zijn ontstaan, hoezeer zij ook op elkander gelijken, nooit eene volkomen overeenstemming vertoonen.

Een overzicht te geven van de voornaamste geestelijke stroomingen die zich in Nederland hebben voorgedaan vóór de

opkomst van het Remonstrantisme, is geen gemakkelijke taak. Men bedenke dat Nederland voor 1566 een Roomsche land was. De Roomsche-Katholieke kerk was alleenheerscheresse. Zij alleen genoot den krachtigen steun der wereldlijke overheid. Welke wapens bezat zij niet om al wie van haar dreigden af te vallen, te onderwerpen! De beginselen der Hervorming konden dus slechts in het verborgen worden voortgeplant. Reeds hierdoor is het moeilijk vast te stellen wat er eigenlijk heeft plaats gehad, hoe het een zich uit het ander ontwikkelde.

Een tweede bezwaar is hierin gelegen, dat van de drukwerken die zulke goede diensten hebben bewezen voor de verbreiding der Hervorming, door de Inquisitie zooveel is vernietigd en verbrand. Van de voortbrengselen der Nederlandsche Hervormingsletterkunde is dientengevolge niet weinig verloren gegaan. Gelukkig werden in den jongsten tijd een groot aantal van die zeldzame boeken en boekjes in de Bibliotheca Reformatoria herdrukt, zoodat menig duister punt thans kan worden opgehelderd.

Tot dusverre heeft geen enkele beschrijving van het verloop der godsdienstige bewegingen in het Nederland der XVIde eeuw bevredigd. In de volgende bladzijde zal eene poging worden gedaan om er eene, althans gedeeltelijk nieuwe voorstelling van te geven, ze te rangschikken en den onderlingen samenhang te verklaren: wel te verstaan voorzover dit mogelijk is. Immers wegens den verwarden toestand der bouwstoffen ligt eene voorstelling voor welker juistheid beslist kan worden ingestaan, buiten ons bereik.

De nationaal-Nederlandsche reformatorische richting dankte haar ontstaan voor een belangrijk deel aan Erasmus. Sommige zijner geschriften hebben eene Reformatorische strekking, zooals bijv. zijne „Beknopte methode om te komen tot de ware theologie”. Zijn wachtwoord is: „weg met de scholastiek!” D. w. z. weg met de middeleeuwsche dogmatiek! Hij wil een Bijbelsch christendom, eene dogmatiek die niet alleen haren inhoud, maar ook hare uitdrukkingen en termen ontleent aan de Schrift. Niemand heeft er op zulk eene welsprekende wijze als hij voor geijverd, dat studenten in de godgeleerdheid de grondtalen des Bijbels zouden aanleeren. De aanstaande predikanten moesten worden in staat gesteld op den kansel zekere



hoofdwaarheden die uit den Bijbel geput waren, te verkondigen. Over het geloof moesten zij handelen, niet over ijdele quaesties. Vrome gevoelens te wekken, ziedaar hunne taak. Ook de zede-leer moet volgens Erasmus geheel aan den Bijbel ontleend zijn, geheel naar Bijbelsche voorbeelden gericht. De Goddelijke Vader-liefde staat voorop. Christus is voor Erasmus de hemelsche leeraar, gekomen om op aarde een nieuw volk te bereiden, een volk dat niet het aardsche maar het hemelsche zoekt, een volk, dat vreemd is aan nijd en zondige hartstochten, geen eeden zweert, zich niet wreekt, eenvoudig als de kinderen, onbezorgd als de leliën en de vogelen, kortom dat alle deugden beoefent. Van deze deugden is Christus ook het voorbeeld ; Hem hebben wij slechts te volgen. Op twee dingen vooral dringt Hij aan, op geloof en liefde. Over verscheidene gewichtige leerstukken der kerk, zooals over de Drieëenheid en de Sacramenten, wordt in deze korte samenvatting gezwegen. Dat Jezus Christus voor de zonden der menschheid gestorven is, komt achteraan.

Met een enkel woord zij er aan herinnerd, dat Erasmus met de Katholieke kerk niet breken wil, en het gezag van de oudste kerkvaders en conciliën wenscht te eerbiedigen.

Erasmus was de groote apostel van vrijheid en verdraagzaamheid. Wij weten dat hij de geloofsvervolgung zijner dagen hevig afkeurde, dat zijn hart was met de martelaren der Hervorming.

Nog een merkwaardig trekje in Erasmus wil ik noemen: in het nieuwe programma voor het godgeleerd onderwijs, dat hij opstelde, kwam ook voor, dat de aanstaande predikanten onder-richt moesten ontvangen in kennis der natuur. Behalve van kos-mografie moest hun kennis van plant- en dierkunde worden bij-gebracht. Dit laatste trekje keert, voorzooover bekend is, alleen in het godgeleerd onderwijs der Remonstranten weder. Overi-gens zal de lezer slechts geringe moeite hebben om deze en die bijzonderheid, bij Erasmus aangewezen, in hetgeen hier volgt terug te vinden.

Niet enkel in Erasmus evenwel moet het uitgangspunt der nationaal-Nederlandsche reformatorische richting gezocht wor-den. Ernstig dient rekening te worden gehouden met elementen van een nieuwen geest die aanwezig waren in Nederland vóór de Hervorming en vóór Erasmus. Men denke aan de godsdien-

stige beweging die opkwam in den Deventerschen kring, inzonderheid aan den geest der Windesheimsche kloosterlingen, waartoe Thomas à Kempis, Gerlach Petersz en Hendrik Mande behoord hebben. De bedoelde voortreffelijke kloosterlingen hebben niet alleen in woord en geschrift al den nadruk gelegd op de innerlijke zijde van de godsdienst, maar sommigen hunner zijn met de Hervorming medegegaan en hebben op de Hervormingsbeweging een heilzamen invloed geoefend. Hiervan getuigt o. a. het „Profitelijck boecxken” van Geloof, hoop en liefde, waarvan een exemplaar ontdekt is bij het afbreken van den toren te Boskoop. De schrijver is onbekend, maar moet een Windesheimsche geestelijke geweest zijn, die met het Protestantisme was medegegaan. In hem ontmoeten als het ware Thomas à Kempis en Luther elkander. Van dezelfde zijde kwam een ander boekje, getiteld : Onderwijzing uit de H. Schrift, hoe wij onze vijanden als Christelijke ridders wederstaan moeten. „Wat is een goed christenmensch ?” zoo wordt hier gevraagd. Het antwoord luidt : „Die heeft een recht geloof en zekere hoop, en waarachtige liefde tot God, diens Woord en zijnen naaste, en die is altijd bereid te strijden, te vechten en te kampen tegen den Duivel, de wereld en het eigen vleesch”. Van denzelfden schrijver zou het boekje kunnen zijn dat tot titel heeft : „Hoe Christus ons leert bidden.” Uit de omstandigheid dat de schrijver zich enkel tot Bijbelsche aanhalingen bepaalt, blijkt genoegzaam, dat hij Protestant is. Bij het „Uw wil geschiede” voert hij teksten aan waarin nadruk gelegd wordt op den wil, op de gehoorzaamheid als voorwaarde voor de behoudenis.

Het spreekt van zelf, dat hier te lande ook invloed geoefend is door de voorstanders der Hervorming buiten Nederland. De geschriften van Luther werden van den aanvang af bij ons gelezen. Nauwelijks was zijne Bijbelvertaling verschenen, of zij werd in het Hollandsch overgebracht. Van zijn kant hield Luther den blik met de grootste belangstelling op ons vaderland gevestigd, omdat dit de eerste martelaren voor de zaak van het Evangelie opleverde. Men weet, dat deze gebeurtenis Luther ten diepste trof. Immers hij schreef toen niet alleen een open brief „Aan de Christenen in Nederland”, maar dichtte ook een treffend lied, waarin hij zijn gemoed uitstortte over het lijden der martelaren en de heerlijkheid die hen wachtte. Welke beteekenis Luther



had voor de Hervormingsbeweging in Nederland, valt wellicht het duidelijkst te zien aan de wetgeving van Karel V tegen de zoogenaamde ketterij. Wie worden daarin met straf bedreigd? De aanhangers en begunstigers van Luther. Hendrik Vos en Joannes van den Esschen die het eerst als slachtoffers vielen in de Z. Nederlanden, Joannes Pistorius te Woerden, de eerste martelaar in N. Nederland; Hendrik van Zutphen, Willem van Zwolle en vele anderen wier bloed vergoten is voor de zaak der Hervorming, waren besliste Lutheranen. Het zou niet moeilijk vallen in de Nederlandsche Hervormingsletterkunde eenige geschriften aan te wijzen, die meer of minder duidelijk den stempel van Luther's geest dragen. Laat ons met het noemen van enkele weinige volstaan. Luthersch is de toon van een naamloos geschrift: „Refutacie van 't Salve regina". — Luther's uitlegging van den 67sten (68sten) Psalm, op den Wartburg geschreven, is in Nederlandsche vertaling gedrukt. Het boekje „Van den profeet Baruch", bevattende eene krachtige veroordeeling van den beeldendienst, is een voortbrengsel der nationale Nederlandsche richting, maar invloed van Luther ontbreekt niet. — Een geleerd, uitvoerig werk is de „Wederlegging van de uitspraak der Parijsche faculteit tegen Luther", van 1523. De schrijver schaart zich onvoorwaardelijk aan Luther's zijde. Zijn boek verraadt de hand van een uiterst bekwamen godgeleerde. Hoe gaarne zouden wij den naam van dezen knappen theoloog weten!

Ook vertoonen Hervormingsgezinden in ons vaderland eene onmiskenbare geestverwantschap met Zwingli. Ten opzichte van de Avondmaalsleer waren sommigen — men denke aan het boekje van Hoen—Zwingli waarschijnlijk reeds vooruit. Hoe dit zij, gewis hebben al ras de Nederlanders zich ten deze aan de zijde van Zwingli geschaard, niet aan die van Luther. Het staat vast, dat ook geschriften van Zwingli en zijne aanhangers, zooals bijv. Bullinger, hier te lande gelezen zijn. De Nederlandsche vertaling van Bullinger's „Huisboek" zegt in dezen reeds genoeg. Dat ook het werk van een anderen Zwitser, n.l. Oekolampadius, in deze gewesten een lezerskring heeft gevonden, is op treffende wijze aan het licht gekomen door Benrath's ontdekking van de „Summa der godliken scrifturen", een echt Nederlandsch boekje, waarvan de eerste druk verscheen met een Protestantsche liturgie van de hand van Oekolampadius.

Al deze invloeden te zamen nu, vereenigd met andere die wij niet meer kunnen nagaan, hebben geleid tot het ontstaan der nationaal-Nederlandsche reformatorische richting. Hierbij zij nog slechts opgemerkt, dat de bijzondere Nederlandsche gemoeds-aard stellig veel heeft bijgedragen, om aan de bedoelde invloeden deze uitwerking te verzekeren.

De aanhangers der nationaal-Nederlandsche reformatorische richting gingen echter al spoedig uiteen. Er vormden zich in hoofdzaak twee vleugels. De linker vleugel werd gevormd door de Doopsgezinden. Hun ideaal was eene leer en eene kerkinrichting, uitsluitend op den Bijbel gegrond. Een Christen moest zich naar hunne meening in zijn levensgedrag angstvallig houden aan de letter der H. schrift, althans aan hetgeen zij daarin lazen. Het „wedersta den booze niet”, beteekende voor hen, dat een Christen niemand voor den wereldlijken rechter mocht dagen en geen wapenen dragen. De meesten hunner hielden zich overtuigd, dat Jezus het zweren van eeden volstrekt verboden heeft. In het algemeen streefden zij naar de vestiging van het koninkrijk Gods op aarde, eene „zuivere” kerk, eene „gemeente zonder vlek of rimpel”. Om dit te bereiken, achtten zij eene gestrenge uitoefening van de kerkelijke tucht, zelfs eene onverbiddelijke toepassing van den kerkelijken ban noodzakelijk. Spiritualisten waren zij, d. w. z. zij koesterden eene volslagen minachting voor alle uiterlijkheden in de godsdienst, en de mededeeling van geestelijke gaven verwachtten zij langs onmiddellijken weg, zonder ceremoniën en buiten alle vormen om. In dezen waren zij nauw verwant aan de Waldenzen, die den geheelen R.-Katholieken eeredienst wilden ter zijde stellen, om te komen tot eene aanbidding Gods in geest en in waarheid, en iederen geloovige bevoegd achtten om de sacramenten te bedienen. Voor de universiteiten en de daar geleeraarde kerkelijke dogmatiek gevoelden de Doopsgezinden niets. Ieder Christen was naar hunne meening in staat den Bijbel uit te leggen. Een hunner Roomsche bedillers zegt van hen in 1523 : „zij steunen enkel op eigen oordeel. Terwijl zij aan geen universiteit in tel zijn, laten zij al wat aan de universiteiten onderwezen wordt, al wat de bekwaamste wijsgeeren en scholastieke theologen hebben voortgebracht, links liggen, en trachten de geheele Christenheid terug te voeren tot den tijd, toen haar godsdienst nog in den staat der kindsheid



verkeerde. Zij verwerpen alle gezag in den staat en in de kerk, gispfen niet alleen gebreken, maar veroordeelen alle kerkelijke waardigheidsbekleeders, en zeggen, dat alle aartsbisschoppen en bisschoppen maar zondaars zijn". Door den sluier dezer onwelwillende beschrijving heen kan men evenwel eenige trekken van den Doopsgezinden aard duidelijk ontwaren. Dat de Doopsgezinden ook invloed van Erasmus ondergaan hadden, wordt het best toegelicht door de volgende omstandigheid. Nog voordat de strijd over den kinderdoop ontbrandde, heeft Erasmus zich op zeer bijzondere wijze over dit onderwerp uitgelaten. Hij pleitte namelijk voor den doop op belijdenis. Het zou toch zoo stichtelijk zijn, meende hij, als de geloovige, tot den volwassen leeftijd gekomen en na behoorlijk onderricht, openlijk beleed de Christelijke leer aan te hangen, en daarna den Doop ontving <sup>1)</sup>. Later heeft Erasmus deze uitspraak ternauwernood durven volhouden. Maar stellig heeft zij er toe bijgedragen om de Doopsgezinden afkeerig te maken van den kinderdoop, en hen te brengen tot den doop op belijdenis. Men wane niet dat zij aan dezen doop eene allesbeheerschende beteekenis zouden hebben gehecht. Slechts hebben in de geloofsvervolging de rechters veelal het eerst aan de aangeklaagden gevraagd of zij ook (als volwassenen) gedoopt of herdoopt waren — een gemakkelijk middel om te weten te komen met wien zij te doen hadden. Ook heeft de spraakmakende gemeente die aan het uiterlijke hangt, gaarne dezen doop als herkenningsteeken gebezigd. Vandaar de benaming „Wederdoopers" of „Doopsgezinden".

De Doopsgezinde beweging beperkte zich volstrekt niet alleen tot Nederland. Men zou haar een Europeesch verschijnsel kunnen noemen. Overeenkomstige oorzaken moeten overeenkomstige gevolgen hebben opgeleverd. Wat Hubmaier in Zwitserland en Zuid-Duitschland verkondigde, daarvoor stierven Michiel Sattler en Joh. Denck in Oostenrijk den marteldood. Waarom hebben Menno Simons en Dirk Philips, toen zij voor de vervolging een schuilplaats zochten, zich naar Weismar en Dantzic begeven? Omdat daar zooveel Doopsgezinden woonden, aan wie zij hunne diensten konden wijden.

Een enkel woord dient gezegd te worden over de uiterste partij der Doopsgezinden. Sommigen hunner zijn tot wonderlijke buitensporigheden vervallen. Het spiritualisme op de spits drijvende,

hebben zij gemeend hemelsche openbaringen te ontvangen. Den inhoud dezer openbaringen stelden zij zelfs boven die der Schrift. Hunne dweeperij werd gevaarlijk toen zij gingen verkondigen, dat het Koninkrijk Gods op aarde met geweld, door het zwaard moest gevestigd worden. Zachtzinnige menschen zijn door dit fanatisme dermate aangegrepen, dat zij veranderden in hardvochtige wreedaards, die een wellust hadden in het vergieten van bloed. Te Amsterdam ontketenden zij een gevaarlijk oproer met het doel hunne heerschappij over de stad te vestigen. Niet lang daarna vertoonden zich eenige mannen en vrouwen in dezelfde stad naakt uitgekleeid op straat, roepende „wee ! wee !” over de bestaande orde van zaken. Een bloedig tafereel werd aangericht bij de inneming en verdediging van Oldeklooster in Friesland. Tijdelijke krankzinnigheid tastte gansche scharen aan onder leiding van een dweeper te T’Zant in Groningen. De gruwelen van Munster zijn overbekend. De psychologische verklaring van deze woeste tooneelen moet hierin gezocht worden, dat in Nederland, Duitschland en Zwitserland aanhangers der Doopsgezinde richting wreed waren terechtgesteld, waardoor anderen hun evenwicht verloren.

Gelukkig is op de hevige stormen een zekere rust gevolgd. Obbe en Dirk Philips, twee voorgangers die tegen het gewelddadige optreden gewaarschuwd hadden, zagen hunnen aanhang belangrijk vermeerderen. Dat nu Menno Simons zich bij de beweging aansloot, was eene groote winst. In 1539 publiceerde hij de eerste samenvatting der Doopsgezinde geloofsleer onder den titel : „Fondament des Christelijcken leers”. Het was nog niet bijzonder ordelijk ingericht, maar bevatte verscheidene goede bladzijden. Naar den vorm volmaakter is het „Enchiridion oft Hantboecxken van de Christelijcke Leere ende Religion”, van Dirk Philips, voor het eerst volledig verschenen in 1564.

Betreurenswaardig was echter de verdeeldheid die onder de Doopsgezinden zelf heerschte. Er waren afzonderlijke partijen, gevormd door de Friezen, de Vlamingen, de Waterlanders, de Hoogduitschers. De gestrengste gevoelens, bijv. ten opzichte van den kerkban, waren die van de Friezen; de Waterlanders werden wegens hunne toegefelijke opvattingen door de anderen geminacht. Heet was de strijd met Adam Pastor, een der voor-



gangers, die openlijk de leer der Drieëenheid verwierp. Men vreesde, dat deze zaak voedsel zou geven aan den laster der vijanden, als zouden de Doopsgezinden niet gelooven in Jezus Christus, „die toch onze eenige hoop voor God den Vader is”. Adam Pastor werd in den ban gedaan. Met geen geringer heftigheid is getwist over het huwelijk, nl. over de vraag, of, waar de gehuwde man of vrouw door den kerkelijken ban getroffen was, de andere partij hem of haar ook in het huiselijk verkeer volstrekt moest mijden. Ook dit geschil leidde tot uitbanning van leeraars. — Gevaarlijk achtte de meerderheid der Doopsgezinden den invloed der geschriften van Seb. Franck, den bekenden geschiedschrijver. Volgens Franck moest een Christen eene zoodanige minachting koesteren voor alle ceremoniën en verdere uiterlijkheden, dat hij zonder schade den eeredienst in de R.-Katholieke kerk kon bijwonen. Dirk Philips en anderen kwamen daartegen met kracht in verzet. — Een verwoede strijd is in 1565 losgebarsten tusschen Friezen en Vlamingen (d. w. z. Doopsgezinden die uit Vlaanderen naar het Noorden waren uitgeweken en zich voornamelijk in Friesland gevestigd hadden). Het geschil liep over de vraag, of men in de kerkinrichting zich moest houden aan hetgeen in de Schrift uitdrukkelijk is voorgescreven, dan wel of het geoorloofd is maatregelen in te voeren die in den Bijbel ten minste niet verboden zijn — eene quaestie die voor het geheele Protestantisme eene gewichtige beteekenis bezat. De aandoenlijkste pogingen tot verzoening mislukten. De onderlinge verwijdering door dezen twist teweeggebracht, was zoo groot, dat velen zich afscheidten en zich aansloten bij de beweging der Calvinistische Gereformeerden, die zooveel bekwaamer waren om eene nieuwe kerkregeering te scheppen. Wellicht is de snelle opkomst der Gereformeerde kerk in 1566 en daarna hieruit gedeeltelijk te verklaren.

Meer aanhangers nog vormden den tweeden vleugel der nationaal-Nederlandsche reformatorische richting. Ook deze vleugel gaat uiteen in verschillende groepen. Op leerstellig gebied vertoonen zij allerlei nuances. Sommigen staan in tusschen de R.-Katholieke kerk en Luther; anderen tusschen de Roomsche kerk en de Gereformeerden. Weder anderen koesteren eene mengeling van Luthersche en Gereformeerde denkbeelden. Humanis-

tische invloeden zijn allerwege merkbaar. In weerwil van alle verscheidenheid is er toch eene onmiskenbare verwantschap.

Een hoofdgroep bestaat uit hen die langs den weg van het Humanisme tot de Hervorming gekomen zijn. Op verre na niet alle Humanisten zijn met de Hervorming meegegaan. De Nederlandsche Humanisten Murmellius, Nannius en Ortunus Gratius zijn aan de Roomsche-Katholieke kerk getrouw gebleven. Maar vele anderen hebben de Hervorming voorgestaan. Van Gerardus Listrius, rector der Latijnsche school te Zwolle, weten wij, dat hij de leer der rechtvaardiging door het geloof krachtig heeft verdedigd. Met Luther moet hij persoonlijk bekend zijn geweest. Humanist was Cornelius Grapheus, de secretaris van Antwerpen. De uitgave van een boek van Joannes van Goch, „Over de Christelijke vrijheid”, heeft hij voorzien van een voorrede, gloeiende van geestdrift voor de Hervorming. Hij juicht : „De fraaie letteren herleven !” tevens : „het evangelie van Christus is herboren !” Reeds zijn eerste woord : Jezus Christus is in de wereld gekomen en heeft geleden, om ons de aanneming tot kinderen Gods te verzekeren, klinkt zuiver Erasmusiaansch, beter gezegd : past geheel bij een aanhanger van de oorspronkelijk Nederlandsche reformatorische richting. Het werk zelf van Goch, dat hier voor het eerst wordt openbaar gemaakt, is in menig opzicht zuiver reformatorisch. Men leest hier, dat „in het evangelie niet gewaagd wordt van geloften, omdat de evangelische wet eene wet des harten is, eene wet van volmaakte vrijheid. Genade, geloof en liefde staan met elkander in het allernauwste verband”. (Het is waar, dat Grapheus aan de Hervorming niet getrouw is gebleven).

Humanisten met warme sympathie voor de Hervorming waren ook de mannen die het beroemde twistgesprek te Groningen voerden tegen de Dominikanen, Willem Frederiks, e. a. Christus is volgens hen het hoofd der kerk — niet de paus. Aan de Schrift kennen zij het oppergezag toe in geloofszaken. De evangelische waarheid wordt tegenover de uitspraken der kerkvaders gesteld. Concilie-besluiten bezitten geen beslissend gezag. De leer der praedestinatie zijn zij toegedaan. Verder zijn zij afkeerig van allen dwang in de godsdienst, en keuren de wreedheden der geloofsvervolging af.

Humanisten die de Hervorming hebben voorgestaan, waren



nog Hinne Rode, de rector der Latijnsche school te Utrecht, die het vermaarde boekje van Corn. Hoen aan Zwingli bracht, Canirivus (of Hondebeke) rector van Delft, Petrus Bloccius, rector van Leiden e. a.

Een tweede groep van Hervormingsgezinden, die behooren tot den rechtervleugel der aanhangers van de nationaal-Nederlandsche reformatorische richting, bestaat uit middenmannen, van wie het niet steeds gemakkelijk te zeggen valt naar welke zijde zij overhielden. Dit geldt van Herman, graaf van Nieuwenaar, die, pleitende voor de herleving der fraaie letteren, bitter klaagde over „een klein aantal theologanten of liever zekere broedertjes, die prat gaan op hunne hooge titels, maar aan wie de keizer moest bevelen, eerder voor hunne kloosters te zorgen, en het volk te stichten met Gods Woord en een evangelisch onderricht”. Dezelfde Nieuwenaar noemde een zekeren groot-inquisiteur een pest voor het land. De schitterendste figuur in deze groep is wellicht Georgius Cassander. Uit vrees voor de geloofsvervolging is hij met vele Nederlandsche Hervormingsgezinden in ballingschap gegaan. Uit zijne brieven blijkt hoe hij toch medeleefde met de geestverwanten in het vaderland; hoe hartelijk zijne belangstelling was voor een hunner die den marteldood moest ondergaan. Zijn standpunt heeft hij uiteengezet in het boekje: „Over den plicht van een vroom man in de tegenwoordige kerkelijke scheuring”. Hij wil dat de Roomsche en de Protestantsche kerk naast elkander in vrede zullen voortbestaan als leden der katholieke kerk, ja, behalve de Westersche, ook de Oostersche kerken, die van de Grieken, de Russen, de Syriërs en de Armeniërs elkander zullen erkennen. Zijn leerling en vurige bewonderaar was Franciscus Balduinus, rechtsgeleerde en theoloog. Hij was zoozeer een man der middenpartij, dat hij, gelijk men zeide „op de eene plaats naar de mis ging, en op de andere naar de preek”. Een tijd lang verkeerde hij te Genève met Calvin, waarop later weder eene openlijke breuk volgde. De prins van Oranje moet hem zeer genegen zijn geweest. Trouwens, ook de Prins en andere staatslieden, zooals Hopperus en Viglius van Zuichem moeten tot de geestverwanten van Cassander gerekend worden. In dezen kring zoeke men ook den naamloozen schrijver der beroemde „Apotheose van Rieuwert Tapper”,

die aan iederen Christen het recht wil toekennen om den Bijbel uit te leggen, en aanneemt, dat het oorspronkelijke Christendom maar eene eenvoudige geloofsleer bezat, in niet meer dan 12 artikelen begrepen. — Bekend is Hub. Duifhuis, de pastoor der St.-Jakobskerk te Utrecht, man van zeldzaam milden geest. Aanvankelijk nog in het priesterkleed en omringd door beelden, verkondigde hij de leer der Hervorming, en stemde er eerst in toe dat de beelden werden verwijderd, toen de gemeente er rijp voor was. Zijn streven was de kerk in de kerk te hervormen. De leer der voorbeschikking roerde hij niet aan. Buitengewoon groot waren de bevoegdheden betreffende de kerk die hij toe-kende aan de burgerlijke overheid. Nog één vertegenwoordiger van deze groep worde genoemd : Johannes Venator, overleden als predikant te Nijmegen in 1598. Van hem bestaat een merkwaardig „handboekje betreffende de voornaamste twistvragen van onzen tijd”. Hij wilde eene katholieke kerk op den grondslag van de bestaande, gezuiverd van elementen die haar ten nadeele verstreken. In zijn betoog haalde hij, behalve de Schrift, ook verscheidene kerkvaders aan. Men aanschouwt in hem „een Gereformeerd predikant die geen Calvinist is”. Hij kan worden ingedeeld bij de middenpartij, maar toch: „op enkele punten betoont hij zich een voorganger van hen die twintig jaren later als Remonstranten felle bestrijding en haat zouden ondervinden”.

De derde groep van dezen vleugel bestaat uit besliste Hervormingsgezinden. Zij zijn het die de Nederlandsche reformatische richting het duidelijkst vertegenwoordigen. De geschriften harer aanhangers vertoonen beslist eene Bijbelsche kleur. Voorop staat de leer van de Goddelijke Vaderliefde, van de Voorzienigheid, van het kindschap Gods, evenals bij Erasmus. In de leer aangaande Jezus wordt de nadruk hierop gelegd, dat hij onze broeder heeft willen worden, opdat wij kinderen Gods worden zouden. Dat hij door zijn kruisdood de schuld der menschheid bij God heeft voldaan, wordt wel beleden, maar staat niet in het middelpunt. Wel is volgens haar de zaligheid uit het geloof, maar hiermede wordt bedoeld het geloof dat door de liefde werkt. De leer der voorbeschikking wordt bij de meeste vertegenwoordigers dezer groep niet gehuldigd.

Tot voorbeeld kan Gulielmus Gnapheus, de Haagsche rector,



dienen. Als Erasmus neemt hij de Schrift tot richtsnoer. Wat niet op de Schrift gegrond is, moet gij ook niet geloovig aanvaarden, zegt hij. Als Erasmus wil hij opklimmen van de zichtbare tot de onzichtbare dingen. Een Christelijk leven is volgens hem geen leven van ceremoniën, kerkgangen of sacramenten, maar een leven des geestes der waarachtigheid, der liefde en der barmhertigheid. Als Erasmus ziet hij een heidensch element in de aanroeping der heiligen. Immers zooals men vroeger een stier slachtte om eene gelukkige vaart op zec te hebben, ziet men thans het beeld van Christophorus aan om beveiligd te blijven voor een ongelukkigen dood. De hoofdzaak is ook bij hem: „dat wij kinderen Gods zijn; zoo heeft God, onze goedertieren Vader zijn welbehagen op ons”. Christus de prediker der liefde is ons voorgedaan op den weg des lijdens en der gehoorzaamheid, opdat wij hem zouden navolgen. In wederkeerige liefde zonder eigenbaat wordt de geheele zedeleer samengevat.

De „Summa der godliken scripturen” vertegenwoordigt een conservatieve schakeering. De auteur zondert zich nog niet geheel af van de Roomsche-Katholieke kerk. Intusschen leert hij de rechtvaardiging door het geloof. Het voornaamste in den ganschen Bijbel, zegt hij, is het geloof, waaruit volgen hoop en liefde. Ook hij ruimt de eerste plaats in aan de Goddelijke Vaderliefde en het kindschap Gods; volgens hem is de wedergeboorte de weg, waardoor God onze Vader en Jezus Christus onze broeder wordt. „Als ik zeker geloof dat ik een kind Gods ben, en dat God voor mij voldaan heeft zijnen Hemelschen Vader, behoef ik dan geen goede daden te verrichten? Maar St. Paulus zegt tot de Grieken in 't vijfde kapittel: het geloof werkt door de liefde”.

Nauw aan dezen schrijver verwant waren twee „broeders des gemeenen levens”, uit het fraterhuis te Amersfoort, in 1526 levend verbrand. Theodricus, een van de twee, heeft een verweerschrift vervaardigd, waarin o.a. deze stelling voorkwam: „wij behooren eenvoudig te gelooven, dat wij kinderen Gods zijn, en dat wij hierom behouden moeten worden, hoe het ook sta met onze werken”.

In deze omgeving moeten wij ons ook Mr. Cornelis van der Heyden, priester, en den vermaarden martelaar Angelus Merula denken. Beiden hebben gemeend in de R.-Katholieke Kerk te kunnen blijven en zelfs den priesterrang te bekleeden, ofschoon vervuld van Hervormingsgezinde gevoelens. Van der Heyden

schreef een merkwaardig boekje getiteld : „Kort onderwijs, hoe een iegelijk mensch met God en zijnen evennaaste schuldig is te leven”. Hierin leest men o. a. : Door de genade Gods wordt de zondaar een nieuw schepsel. De genade Gods, werkende in ons een oprecht geloof en hoop, zich betoonende in werken der liefde, vermag alle zaken in ons, die ons anders onmogelijk zouden zijn te volbrengen.

Johannes à Lasco, Joannes Utenhove en Martinus Micronius, waren Gereformeerd zonder Calvinisten te zijn. Van hen ontvingen de Nederlandsche Gereformeerden de eerste volledige vertaling van het Nieuwe Testament uit het oorspronkelijke en de eerste volledige Psalmberijming. Ook de eerste Nederlandsche katechismussen waren van hen. De milde geest van A Lasco is bekend genoeg. Joannes Utenhove zou men een Zwingliaan kunnen noemen. Dit laatste geldt ook van Micronius. In zijne geschriften, bijv. zijn boek over de mis, is de Gereformeerde theologie aan het woord, maar in alles klinkt een zuiver Nederlandsche toon, de toon van den beroemden brief over het Avondmaal van Cornelis Hoen. Met de zoo even geschetste groep kunnen A Lasco, Utenhove, Micronius niet op één lijn gesteld worden. Bij Micronius bijv. staat de leer der verzoening geheel voorop. Volgens de Schrift, zegt hij, is er slechts één waarachtig middel der verzoening aller menschen met God, één voorspreker : Christus Jezus. Intusschen verzekert hij uitdrukkelijk : God wil niet, dat iemand verloren ga, maar dat alle menschen zalig worden en tot de kennis der waarheid komen.

Nog drie mannen wil ik hier noemen, niet omdat zij allen tot eenzelfde groep behooren, maar omdat zij bijgedragen hebben om den grond te bereiden voor het opkomen der Remonstrantsche beweging. Ik bedoel Joannes Anastasius Veluanus, Dirk Volckertzn. Coornhert en Caspar Coolhaes.

Aanzienlijk moet in Nederland de invloed geweest zijn van „Der leeken wegwijzer”, het vermaarde handboek van Anastasius Veluanus. Men kan dit reeds opmaken uit het aantal drukken dat er van bestaat. Er is reden om aan te nemen, dat het bij het godsdienstonderwijs en de prediking als katechismus heeft gediend. Utenbogaert en de zijnen hebben zich ten opzichte van de leer der voorbeschikking beroepen op de overeenkomst tus-



schen de Remonstrantsche leer en die van Der leeken wegwijzer. Zij konden dit met recht doen. Dat de leer der praedestinatie in ons vaderland door verscheidene predikanten, vele overheidspersonen en een onnoemelijk aantal particulieren werd verworpen, heeft Hugo de Groot verklaard uit den invloed van vierderlei boeken: de geschriften van Erasmus, het Huisboek van Bullinger, de Loci communes van Melanchthon, en Der leeken wegwijzer.

Joannes Anastasius Veluanus is pastoor geweest te Garderen. In 1550 werd hij gevangen gezet op het slot te Hattem. Vervolgens is hij gevlucht naar Duitschland, waar hij predikant geworden is te Bacharach. Waarschijnlijk heeft hij de school te Harderwijk bezocht en naderhand die van Monhemius te Dusseldorp. Monhemius was gedurende verscheidene jaren een volbloed Erasmiaan, later een overtuigde Protestant.

Onder de aanhangers der Nederlandsche reformatorische richting vertegenwoordigt Anastasius Veluanus eene zelfstandige nuance. Hij raadt zoowel de lezing van Melanchthon's Loci communes als die van Calvijn's Institutie aan. Luthersche invloed straalt hierin door, dat hij de toediening van den Doop buiten de vergadering der Christelijke gemeente, onder omstandigheden veroorloven wil; misschien ook hierin, dat hij in de kerk wel geen beeldhouwwerk maar toch schilderijen op de wanden wil toelaten. Zich zelf rangschikt hij onder de Zwinglianen, of meer in het algemeen onder de Gereformeerden. Dat hij tot de vertegenwoordigers der Nederlandsche reformatorische richting gerekend worden moet, komt wellicht het duidelijkst uit op de bladzijde, waar hij de vraag behandelt, om welke reden Christus vleesch heeft aangenomen. In de eerste plaats wordt geantwoord: Christus heeft onze broeder willen worden, opdat wij met Hem's Vaders erfgenamen zouden zijn. De tweede reden is, dat Christus onze lichamen wil herscheppen tot tempelen Gods, waarin Zijn Geest woont. De derde reden houdt verband met de opstanding, en pas in de vierde en laatste plaats wordt opgenoemd, dat het geschiedde om voor onze zonden te betalen. — In de Avondmaalsleer stemt Anastasius Veluanus geheel overeen met Cornelis Hoen en de andere aanhangers dezer richting. Hij legt een buitengewonen nadruk op de noodzakelijkheid van wedergeboorte en een nieuw leven, zonder hetwelk het geloof ijdel is. — Des menschen rede acht hij door de zonde niet geheel verduisterd, den

vrijen wil niet geheel opgeheven. Naar zijne meening heeft ook de niet wedergeborene nog behouden wat hij met een meermalen herhaalden kunstterm den „kleinen vrijen wil” noemt. De leer der voorbeschikking bestrijdt hij niet alleen, maar beschouwt haar als ten hoogste verderfelijk. Diep betreurt hij het levensgedrag van vele Protestanten, die meenen dat zij grovelijk mogen zondigen omdat Christus voor alle zonden heeft voldaan.

De mildheid van zijn geest wordt men ook hieruit gewaar, dat hij in briefwisseling heeft gestaan met Bullinger, en in vriendschappelijk verkeer met Cassander. Verder hecht hij groote waarde aan de kerkvaders der eerste eeuwen, en haalt vele uitspraken van hen aan. Hij noemt ze „katholieke leeraars”, en spreekt ook van de „oude katholieke Christenheid”, en „het katholieke ware geloof”. Blijkbaar had het katholicisme zijne bekoring niet geheel voor hem verloren.

Anastasius Veluanus betoont zich een krachtig voorstander van verdraagzaamheid. Zoowel het staatsgezag als de leden der Christelijke kerk moeten onderling verschil van opvatting toelaten en broederlijk verdragen. Dat zulk een heftige verdeeldheid heerscht over de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal, ontlokt hem de bange zucht : „God almachtig moge het genadig beteren !” In de hoofdzaak is men het immers eens ? Eendrachtig hetzelfde te gelooven op alle punten moge gewenscht zijn, en wij moeten daarom arbeiden en bidden, maar zoodanige volkomen overeenstemming heeft volgens hem onder de Christenen zelden of nooit bestaan. Tegen de dwalenden wil hij niet anders toegepast zien dan den kerkelijken ban en vanwege de overheid geldboete. Hij bepleit dan verder verdraagzaamheid ten opzichte van de Doopsgezinden, de arme Wederdoopers, tegenover wie men boven mate bitter is geweest. „Is het niet in strijd met de Schrift, rede en alle billijkheid, om een voorbijgaand onverstand iemand te dooden die goed van leven is ?” Slechts strekt hij de verdraagzaamheid niet zoover uit, dat hij de voortzetting van den Roomschen eeredienst zou willen dulden.

Nog zij opgemerkt, dat hij aan de landsvorsten eene buitengewone macht toekent ten opzichte van de kerk. Hij wil bijv. dat zij de ware Avondmaalsleer zullen beschermen. Ook wil hij, dat de predikanten zullen beroepen worden door de overheid of de gemeente.

Ten slotte zij er op gewezen, dat hij krachtig aandringt op



onderwijs voor de jeugd. De ouders zijn verplicht hunne kinderen ten minste zoo lang op school te laten blijven, dat zij den Bijbel kunnen lezen. Immers de Schrift is de hoofdbron, waaruit de kennis der Christelijke leer kan geput worden. Door onderwijs moet de jeugd bijv. leeren verstaan, wat de beteekenis uitmaakt van den Doop, dien zij ontvangen heeft. Onder het pausdom is dit zeer verwaarloosd.

Tegen de Gereformeerde leer in het algemeen en de Calvinistische in het bijzonder is de heftigste oppositie gevoerd door Dirk Volkertz. Coornhert. Hij was geen lid van eenige kerk. Wel was hij van ganscher harte de zaak der vrijheid toegedaan, en aan de Roomsche leer en gebruiken innerlijk afgestorven, maar voor het Protestantisme was hij uiterst koel. Evenals zoovele anderen in zijne dagen achtte hij het onnoodig met de Roomsche kerk geheel te breken. Als geestverwant van Seb. Franck schatte hij alle kerkelijke ceremoniën dermate gering, dat ieder, van welk gevoelen hij mocht zijn, zonder eenig bezwaar de mis kon bijwonen.

Hij is secretaris geweest van de stad Haarlem. Bij de komst van den hertog van Alva is hij op de Gevangenpoort te 's-Gravenhage opgesloten. Zoodra hij de vrijheid her kreeg, vluchtte hij naar Duitschland. In 1572 keert hij terug, maar vlucht opnieuw. Eerst na de Pacificatie van Gent waagde hij het zich weder in het vaderland neder te zetten. In 1583 heeft hij te 's-Gravenhage een openbaar twistgesprek gevoerd met den Leidschen hoogleeraar Saravia, ten overstaan van gemachtigden der Staten van Holland. Het was uitgelokt door een geschrift van Coornhert over den Heidelbergschen katechismus, waarin hij de leer der menschelijke onmacht vinnig bestreden had.

Meer dan eens heeft Coornhert Calvijn aangevallen. In 1562 had Coornhert in eene verhandeling „Tot Verschooning van de Roomsche afgoderij” de stelling verdedigd, dat de ceremoniën der Roomsche kerk maar eene onschuldige en voorbijgaande beteekenis bezaten. Hij laakte in Calvijn dat deze slechts Doop en Avondmaal wilde behouden. Hij verlangde de liefde tot God en den naaste als het wezen der godsdienst erkend te hebben. Calvijn heeft hierop geantwoord met eene vinnige „Confutatie”, waarin hij Coornhert met hoon heeft overloden en hem voorgesteld als iemand die door eene doodelijke pestziekte aangetast was. Blijkbaar zinspeelt Coornhert hierop in de voorrede van zijn

boekje, in het j. 1572 verschenen : „Van de toelating en het dekreet Gods”. Hij beschuldigt Calvijn en Beza, dat zij, door de zucht om gelijk te hebben, een aantal Bijbelplaatsen verkeerd uitleggen. Om te bewijzen, dat God het kwade niet enkel toelaat, maar dat God het kwade zelfs wil en doet, zijn zij in Coornhert's oogen dikwijls genoodzaakt dingen te schrijven die ingaan tegen de Schrift, te weten, dat God den mensch voor den val geschikt gemaakt heeft door eene aangeboren broosheid ; dat God door een verborgen dekreet voor de afdwaling bestemt of aan de afdwaling overgeeft wien hij beveelt het rechte pad te gaan ; en dat God besloten en gewild heeft, dat Adam zou vallen. Ook in de „Uitroeiing van de planting van het vernuft”, betreedt Coornhert het terrein der Bijbeluitlegging. De meening nl., dat men Gode naar zijne bevelen hier niet kan gehoorzamen en altijd moet zondigen, wordt volgens Coornhert gevoed door misbruikte teksten. Bij de beantwoording der vraag, of iemand volmaakt is of niet, moet men wel indachtig zijn, dat God niet aan allen dezelfde vermogens heeft toebedeeld. Men neme nu, dat een knaapje van vijf jaren, dat een pond krachts bezit, een pond gewichts kan dragen ; een jongeling van 18 jaren en zestig ponden krachts, zestig ponden gewichts, en een volwassen man honderd ponden krachts hebbende, honderd ponden gewichts kan dragen, en dat een huisvader aan deze drie zijne zonen beval elk tot hem te brengen zooveel gewichts als hij dragen kan. Wanneer zij nu doen waartoe zij in staat zijn, zal men dan niet moeten zeggen, dat elk hunner getrouw en volmaakt des huisvaders wil heeft volbracht ? Wat is nu de hoofdsom der bevelen des hemelschen Vaders over al zijne kinderen ? Dat wij Hem zullen liefhebben uit ons geheele hart, uit onze geheele ziel, en onzen naaste als ons zelve. Van niemand wordt dus meer geëischt dan in zijn vermogen is.

Weder een geheel ander man was Caspar Coolhaes. Hij werd geboren te Keulen in 1536. Evenals Anastasius Veluanus bezocht hij de hoogeschool van Monhemius te Dusseldorp. Hij is ook monnik geweest in het Karthuizer klooster te Coblenz, maar ging op zijn 24ste jaar over tot de Hervorming en werd predikant te Deventer. Tegen de nadering van den hertog van Alva nam hij de wijk naar Duitschland. In 1573 keerde hij terug, werd



beroepen naar Leiden. Nog op 3 Oct. 1574, den dag zelf van Leiden's verlossing, verscheen hij binnen hare muren. Bij de inwijding der universiteit op 8 Feb. 1575 heeft hij de officiële feestrede gehouden. Hij was het die de eerste lessen gaf in de godgeleerdheid, totdat de hoogleeraar Feugueray optrad.

Destijds verkoos de magistraat een uitgebreide macht uit te oefenen over de zaken der kerk. In den hevigen strijd die hierover ontstond, schaarde Coolhaes zich aan de zijde van de stedelijke overheid. De leer van Calvijn bracht echter eene geheel andere verhouding van kerk en staat mede. De Calvinisten, die thans allerwege in Nederland het hoofd opstaken, betoonden zich weldra zijne onverzoenlijke tegenstanders. Zij zouden er niet voor teruggedeinsd hebben hem alleen om deze reden af te zetten. Maar zij hadden meer grieven.

Coolhaes streefde naar groote verdraagzaamheid, niet alleen ten opzichte van Lutherschen en Doopsgezinden, maar ook van Roomschen. Hij verlangde dat men de Roomschen verschoonend zou bejegenen, en beroemde er zich op, dat, zoolang als hij predikant te Deventer was geweest, de Roomschen in hunnen eeredienst niet waren verhinderd geworden, zij het ook dat men wel getracht had hen door overtuiging tot een ander gevoelen te brengen. Onder zekere voorwaarden was hij bereid Doopsgezinden en Lutherschen toe te laten tot het Avondmaal, uit overweging, dat zij één Christus, één evangelie, één God, en één geloof beleden. Hij wilde dit doen in de onderstelling, dat zij hun gevoelen aan niemand zouden opdringen, en dat bijv. de Doopsgezinden anderen wegens den kinderdoop niet zouden minachten.

Zijne tegenstanders waren woedend omdat hij de Calvinisten een sekte genoemd had als elke andere. „Ik noem”, zoo schreef hij, „Calvinisten degenen die zoozeer staan op Calvijn en zijne geschriften, dat zij daarvan niet een titteltje wilden afwijken, zelfs al had hij de zaak verkeerd behandeld. Ons ambt is niet Calvijn, maar Christus te prediken. Calvijn is niet voor ons gestorven. Hij heeft ook het getuigenis van God niet, dat hij niet zou kunnen dwalen”.

Na de Hervorming beroemen velen zich er op in het bezit te zijn van de waarheid. Hoe dit uit te maken? Coolhaes wil dit overgelaten hebben aan den Geest, die wel getuigenis geeft in ieders hart, met dien verstande dat de een den ander in zijne

conscientie vrij behoort te laten. Hij vergelijkt de kerk die hij dient met een schip. Velen waren in dit schip met Christus den Heer op den weg der zaligheid. Maar zij zijn onderling gaan twisten over de vlag en dergelijke. Hij wist nu geen beter raad dan dat men in dit heilbrengende schip der genade elkanders afwijkende meeningen verdroeg; men was het immers in hoofdzaak eens, terwijl de meeningsverschillen geenszins tot verderf der opvarenden strekten. Ze te dulden zou beter uitkomen dan wegens oneenigheid alles over stuur te laten loopen, of in de handen van den vijand te vallen. — Had de synode te Dordrecht in 1574 maatregelen beraamd tegen het lezen en verkoopen van kettersche boeken, Coolhaes heeft hiertegen geprotesteerd, daar elke partij die menschen en boeken kettersch noemt die met haar gevoelen niet strooken. — Sarkastisch vroeg hij in 1610 aan de Protestanten die de fouten der Roomsche kerk zoo duidelijk inzagen, „of van onzen kant niemand trachtte aan de geloovigen hunne Christelijke vrijheid te benemen? of niemand over des anders conscientie trachtte te heerschen?“

Niet minder gevaarlijk moest hij aan zijne Calvinistische ambtgenooten toeschijnen omdat hij weigerde het gezag van synoden te erkennen. Hij loochende, dat synoden het recht zouden hebben de geloofsleer vast te stellen. In zijne Apologie die den vorm heeft van eene samenspraak, laat hij Theophilus uitroepen: „O menschen, o menschen, O sekten, sekten, O nieuwe Papissterie! Indien de Classikale of Synodale vergadering iets besloot, dat aan Gods woord niet gelijkvormig was of daartegen streed, zou men dan schuldig zijn dit te onderhouden?“ Waarop Caspar (d. i. Coolhaes) antwoordt: „ik achte neen“. Hij bepaalt zich tot den Bijbel en de Twaalf artikelen des geloofs. „Waartoe zouden synoden of conciliën dienen? Al wat wij te gelooven hebben, heeft God ons in Zijn Woord geopenbaard“. „Wat zijn toch,“ vraagt hij elders, „al de statuten en dekreten der conciliën in het pausdom en der verschillende synoden, in Holland en Westfriesland sedert het j. 74 tot den dag van heden, anders geweest, dan instellingen en geboden van menschen, waaromtrent Christus getuigt: Te vergeefs eeren zij mij, leerende geboden der menschen? Slechts daarom heeft men van de overheid bekrachtiging der conciliën- en der synodale akten verlangd, om te kunnen verbannen en vervolgen wie er van afwijken, wie bijv. deze syno-



dale akten of den Heidelbergschen katechismus niet ondertee-kend hebben". — Ook dat men op de genoemde synode te Dordrecht in 1574 het gebruik van den Heidelbergschen katechismus verplichtend stelde, heeft van de zijde van Coolhaes een protest uitgelokt. —

Volgens Coolhaes was het eenige waarachtige, onbedriegelijke kenteeken der Christenen de liefde, daar Christus zegt : „hier-aan zal men erkennen, dat gij mijne discipelen zijt zoo gij liefde hebt onder elkander". Nog drie punten waren er waarop Coolhaes van de Calvinisten afweek. Het eerste betrof de vraag : of de aartsvaders en andere vromen onder het O. T. ook zonder het ware geloof in Christus zalig zijn geworden ? Coolhaes bevestigde dit. De Calvinisten ontkenden het, omdat zekere partij er aan-leiding in zou kunnen vinden om het met het ware geloof licht op te nemen. De tweede vraag was : of er voor God ook verschil bestond tusschen de kinderen van geloovigen en ongeloovigen ? Praktisch kwam het neder op de vraag, of men deze laatsten ook doopen mocht ? Ofschoon het in de stukken niet wordt gezegd, moet men hierbij ook denken aan de tallooze Roomsche ouders, die van priesters beroofd waren, maar toch hunne kinderen, zij het dan in de Gereformeerde Kerk, gedoopt wilden zien. De beginselvaste Calvinisten lieten dezen hartewensch buiten reke-ning, maar Coolhaes meende dat men er aan moest voldoen.

Ten opzichte van de voorbeschikking, heeft men Coolhaes op eene vergadering te 's-Gravenhage de vraag voorgelegd : of het aan alle menschen gegeven zij de aangeboden genade van Christus aan te nemen ? Hierop was zijn antwoord bevestigend, daar anders God ten onrechte het verwijt zou doen hooren, dat men Hem niet wil gehoorzamen.

Den 25sten Maart 1582 is hij op eene provinciale synode van Holland te Haarlem geëxcommuniceerd. Het excommunicatie-formulier, geheel naar Roomsche model ingericht, werd in de kerk voorgelezen.

Wanneer de Calvinistische beweging in de Noordelijke Neder-landen is opgekomen, valt zeer moeilijk met nauwkeurigheid vast te stellen. Men mag aannemen, dat Calvijn's geschriften hier al heel spoedig gelezen zijn. Ook moet hij hier wel individu-ele aanhangers gevonden hebben. Maar sedert wanneer vormden

zij eene machtige partij ? Zoekt men in de tien deelen der „Bibliotheca reformatoria neerlandica” naar gegevens ten bewijze, dat het Calvinisme in de eerste helft der zestiende eeuw onder onze voorouders een aanhang van eenige beteekenis heeft verworven, dan zal men teleurgesteld uitkomen. Deze gegevens toch zijn zeer schaarsch. Sedert 1547 stond Joannes Utenhove met Calvijn in betrekking. Twee jaren later heeft Utenhove den Geneefschen Hervormer persoonlijk bezocht. Hetzelfde hebben à Lasco en Micronius gedaan. Wjl zij geen van drieën Calvinisten waren, valt hieruit geen belangrijke gevolgtrekking te maken. — Joannes Anastasius Veluanus heeft in „Der leeken wegwijzer”, 1554, Calvijn’s „Institutie der Christelijke leer” eenige malen met instemming aangehaald, en de lezing van Calvijn’s „De illicitis sacris” aanbevolen. Hij verzekert ergens dat Luther vele voortreffelijke schrijvers heeft opgewekt om de Bijbeluitlegging ernstig te behartigen ; hiertoe rekent hij Melanchthon, Bucerus, Brentius, Calvijn en Bullinger. Ook rangschikt hij Calvijn onder hen die de beste werken tegen de Wederdoopers geschreven hebben. Aangezien Anastasius Veluanus zelf geen Calvinist is, en zich als lezers ook geen Calvinisten schijnt voor te stellen, leggen deze uitlatingen voor de verbreiding der Calvinistische gevoelens weinig gewicht in de schaal. — In de schriftelijke getuigenissen die bewaard zijn van Angelus Merula komen wel de namen voor van Luther en andere Hervormers, maar niet die van Calvijn, evenmin als die van Zwingli of Bullinger. — Cornelis Cooltuyn, sedert 1558 predikant te Emden, heeft, naar men verzekert, aan den inhoud der Nederlandsche Geloofsbelijdenis voor hare verschijning met anderen zijne goedkeuring gehecht. In 1559 zag zijn „Evangelië der Armen” het licht, een beslist Gereformeerd boek, dat door Calvijn geschreven zou kunnen zijn, maar waarin het Calvinistische leerstuk bij uitnemendheid, nl. dat van de voorbeschikking, wordt gemist.

Nog in 1566 hebben vurige Hervormingsgezinden een „Korte belijdinge des geloofs” uitgegeven, waarvan de inhoud Gereformeerd was, maar zonder de leer der praedestinatie. Omtrent het geloof wordt slechts gezegd: dat „wij uit genade gerechtvaardigd worden, niet door onze werken”. „Hiermede meenen wij geen dood, maar een levend geloof dat krachtig en werkdadig is door de liefde”.

In 1558 zijn twee aanhangers van Calvijn te Brussel levend verbrand. Ook heeft Adriaen van Haemstede in zijn martelaarsboek eenige martelaren kunnen vermelden die zoo goed als zeker Calvinisten waren. — Zonder eenigen twijfel was dit de martelaar Christophorus Fabritius, in 1564 op den brandstapel gestorven.

Een hoogst belangrijk feit is de opstelling der Nederlandsche Geloofsbelijdenis door Guido de Bres, waarvan de Fransche tekst verscheen in 1561, de Hollandsche in 1562. Het stuk was bestemd het andere, de zoo even genoemde „Korte belijdinge des geloofs” in 1566 uitgekomen, geheel te overvleugelen. De Calvinistische leer overwon! Wij weten, dat De Bres eenige georganiseerde Gereformeerde, versta Calvinistische gemeenten heeft gediend. Het aantal dezer gemeenten moet in korten tijd zeer vermeerderd zijn, eerst in de Zuidelijke Nederlanden. Bij de eerste hagepreek buiten Antwerpen (1566) zien wij dan de Lutheranen en de Calvinisten wel in elkanders nabijheid, maar toch afzonderlijk vergaderen. Er ontwikkelt zich plotseling eene, voor het menschenoog onverklaarbare beweging die met hagepreek en beeldenstorm overslaat naar het Noorden. Er ontstonden nu ook hier georganiseerde gemeenten met kerkeraden of consistories, die ten deele door Cooltuyn van predikanten werden voorzien. Bekende namen zijn Jan Arentz, Nikolaas Scheltius, Pieter Cornelisz en Johannes Saskerides, allen Calvinisten. Deze Calvinistische consistoriën zijn het dan geweest, die den prins van Oranje krachtig hebben geholpen om het vaderland van het Spaansche juk te bevrijden.

De verdere geschiedenis van het Calvinisme in Nederland ligt buiten het bestek van dit opstel.

F. PIJPER.



## Aanteekening

<sup>1)</sup> Erasmus' gevoelen ten opzichte van den doop der volwassenen is te vinden op de volgende plaatsen: Voorrede voor zijne *Paraphrasis in Evangelium Matthaei*, in Erasmus' *Opera omnia*, Lugd. Bat. 1706, T. VII, fol. \*\* 3<sup>v</sup>; Erasmus, *Divinationes ad notata per Beddam de Paraphrasi Erasmi in Matthaeum*, in de genoemde *Opera*, T. IX, col. 459; Dezelfde, *Supputatio errorum in Censuris Beddae*, in hetzelfde deel der *Opera*, col. 557 seq.; Dezelfde, Commentaar op zijne *Versio latina Novi Testamenti, Ad Hebraeos*, c. VI, in de *Opera*, T. VI, col. 998 f.

# ARMINIUS EN DE REMONSTRANTIE

**A**RMINIUS en de Remonstrantie behooren bij elkander, en moeten te zamen in dit gedenkboek worden beschouwd en herdacht. Wie den naam noemt van den beroemden theoloog, denkt terstond aan het bekende staatsstuk, omdat beider invloed op het kerkelijk en staatkundig leven van ons volk duidelijk samenhangt. En wie van de Remonstrantie spreekt, wordt onmiddellijk herinnerd aan den eersten grooten strijder voor de daarin uitgesproken overtuigingen en beginselen.

Toch staan beiden historisch naast, en in ander opzicht zelfs eenigermate tegenover elkander. Arminius was reeds dood toen zijne geestverwanten in stilte samenkwamen om de Remonstrantie op te stellen en te onderteekenen, en het heeft vrij lang geduurd eer het stuk, omgewerkt, van karakter niet weinig veranderd en ongeteekend, door Oldenbarnevelt uit hunnen naam bij de Staten werd ingediend. Heeft Arminius van hun plan geweten, het mede beraamd of zelfs maar aangeraden? Maar de stille denkersgeest van den vromen geleerde heeft nooit eenige neiging getoond tot kerkelijk-politieke actie. Hij was veel te voorzichtig van aard en veel te afkeerig van daden, die partijschap en verdeeldheid konden bevorderen, om het waagstuk te ondernemen van een openlijke en gemeenschappelijke actie, die als het teeken van partijformatie verstaan zou worden en de reeds georganiseerde tegenstanders tot vaster aaneensluiting en scherper bestrijding prikkelen moest. Waarschijnlijker is, dat het betrekkelijk onverwacht verlies van den man, die toen nog de meest gezaghebbende woordvoerder en het middelpunt zijner geestverwanten was, en hunne daardoor met verzwakking bedreigde positie aanleiding

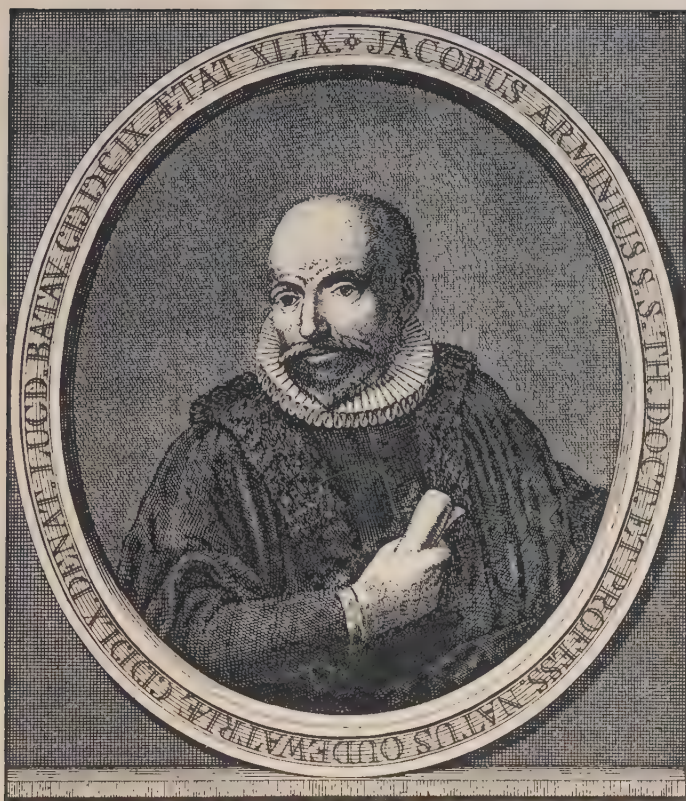
gaf tot hun gezamenlijke optreden in het openbaar. Zij hebben tegelijkertijd de zaak, waarvoor zij streden, losgemaakt van zijn persoon, en in hun vertoog zijnen naam niet genoemd. De overwinning van hunne beginselen in kerk en staat mocht niet in gevaar worden gebracht door zijnen ondergang. Door de Remonstrantie zelve is het Remonstrantisme minder afhankelijk geworden van, minder nauw verbonden aan Arminius dan het Calvinisme aan Calvijn, het Lutheranisme aan Luther. Boven zijn persoon, zijn levenswerk, zijn theologie, zijn geloof staat de geest waarvan hij met de zijnen vervuld, staan de beginselen waarvoor hij slechts de eerste groote strijder is geweest.

Maar de Remonstrantsche Broederschap mag ze op haar gedachtenisfeest niet scheiden. Ware hij niet de bedachtzame werker, de volhardende strijder op zijn moeilijken post geweest, de gemeenschappelijke zaak zou reeds vóór zijn dood verloren zijn. Wat zijn geestverwanten drie eeuwen lang, en vaak onder bitteren strijd en nood, heeft verbonden en innerlijk sterk gemaakt, het was ook zijne kracht en het blijft ons aan hem verbinden. Zijn levenswerk is in het openlijk beroep op de landsregeering, zij het op andere wijze, nochtans in dezelfde richting voortgezet. En hoe schijnbaar zwak en onaanzienlijk die kleine Broederschap moge staan naast zoovele groote en machtige kerken, gelijk de figuur van Arminius in de schaduw treedt naast de indrukwekkende gestalten der groote Reformatoren, zij heeft, als hij, ver buiten haar kring weldadigen invloed geoefend, en blijft als organisatie van godsdienstig gemeenschapsleven in zijnen geest de bescheiden drager van de groote, echt Christelijke gedachten, die ook hem hebben vervuld.

Een leven in droefheid begonnen, een korten tijd vriendelijk en zonnig, maar nooit zonder wolken, en eindelijk onder opkomende stormen in donkerheid ondergegaan, zoo was Arminius' leven.

In een burgergezin te Oudewater 10 Oct. 1560 geboren, verloor hij vroeg zijn vader en weldra zijn trouwen pleegvader en leermeester, den Hervormd geworden pastoor Aemilius. Gelukkig ontfermde zich een vroegere stadgenoot, de Marburgsche hoogleeraar Snellius, over den hulpeloozen knaap. Hij nam hem uit Utrecht, waar hij tijdelijk vertoefde, mede naar Hessen. Maar nauwelijks daar aangekomen, in 1575, ontving Arminius de tijding





JACOBUS ARMINIUS

Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam

dat Oudewater door de Spanjaarden was verwoest en uitgemoord. En toen hij er terugkeerde, vond hij zijn ouderlijk huis verbrand en zijne bloedverwanten gedood.

Heimwee naar zijn gemarteld vaderland en het aantrekkelijke aanbod van den Rotterdamschen predikant Bertius om opgenomen te worden in diens gezin en met den oudsten zoon straks aan de pas geopende Leidsche Universiteit te gaan studeeren, trokken hem naar Holland terug. Hij vond in dien kring den echt Hollandsch-protestantschen geest der nog niet Calvinistisch denkende Gereformeerden, waarin hij moet zijn opgevoed en waardoor zijn leven verder werd bepaald. In 1576 te Leiden als student ingeschreven, trok hij spoedig om zijn gaven de aandacht. Zelfs in die mate, dat Amsterdamsche burgemeesters en predikanten hem uitkozen om voor rekening van een gilde in Genève onder leiding van den beroemden Calvinist Beza zijn studie te voltooien, waardoor hij zich verbond later in die stad het predikambt te aanvaarden. Zoo vinden wij hem in 1582 in het wetenschappelijk en kerkelijk middelpunt van het Calvinistisch protestantisme. Maar niet slechts als leerling, ook zelfstandig was hij werkzaam, en wel in een geest, die niet geheel strookte met zijn omgeving. Hij gaf er les in de anti-scholastieke wijsbegeerte van Ramus en bestreed den hoogleeraar Galesius, wat het misnoegen wekte niet slechts van dezen Spanjaard maar ook van zijn Calvinistische leermeesters. Het doceeren van die vrijere denkbeelden werd verboden, en Arminius trok naar Bazél, waar hij in Grynaeus een meer geestverwant geleerde vond. Intusschen had hij te Genève den vriend gevonden, die de grootste steun van zijn leven, de verdediger en redder van zijn levenswerk zou worden, Johannes Wtenbogaert.

In het vaderland hadden de Calvinisten echter iets vernomen, dat wees op een anderen geest bij den aanstaanden Amsterdamschen prediker dan zij in de wordende kerk wilden doen heerschen. Zij schreven naar Genève en kregen van Beza zelven, na Arminius' terugkeer uit Bazél, een zeer gunstig getuigenis omtrent zijn leer en leven, zijn vroomheid en zijn gaven. Maar de argwaan was gewekt, en deze is nooit hardnekkiger en gevaarlijker dan bij opkomende kerkelijke rechtzinnigheid en partijzucht. Toen hij in 1587 door de Classis te Amsterdam geëxamineerd werd, had hij reeds een partij tegen zich.

Een korte tijd van geluk brak voor den spoedig geliefden prediker aan, toen hij in 1590 in het huwelijk trad met Elisabeth Reaal uit een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht. Maar drie jaar later komen er aanklachten over onrechtzinnigheid vooral van zijn afgunstigen en onverdraagzamen ambtgenoot Plancius. Steeds klaarder werd hij zich bewust van zijn verschil in geest en overtuiging met de Calvinistische scholastiek. Hij wilde geen dogmatische geschillen op den kansel brengen, maar handhaafde zijn recht als Protestant om de Schrift uit te leggen naar zijn beste weten en achtte zich in zijn prediking slechts aan zijn geweten gebonden, niet aan de particuliere theologie der Calvinisten. Met Wtenbogaert en Taffinus trachtte hij de eendracht te bewaren in de kerk zonder de gewetensvrijheid prijs te geven. De overheid herstelde met moeite de rust in de gemeente. Maar aanklachten en ophitsing van den kansel hielden aan. Een schriftelijke gedachtenwisseling met een verdraagzaam Calvinist als den Leidschen Hoogleraar Junius, in 1597, bracht hem tot grooter klaarheid in zijne bezwaren tegen de Calvinistische leer der praedestinatie, maar ook zijn tegenstanders tot grooter vijandschap, ofschoon hij even voorzichtig als bescheiden zijn meeningen uitsprak. Over dezelfde problemen schreef hij een „bescheiden onderzoek” aan W. Perkins, hoogleeraar te Cambridge. Met dat al bleef hij een trouw pastor en wijdde zich in het pestjaar 1602 met groote liefde aan zijn zwaar beproefde gemeente.

Toen nu de pest ook te Leiden had gewoed en de professoren Trelcatius en Junius had ten grave gesleept, scheen Arminius aangewezen voor een der vacante zetels. Bij de eerste vacature had Junius hem reeds begeerd. Eerst na diens dood werd hij echter benoemd. Men achtte hem den meest gewenschten opvolger, niet alleen omdat hij een ernstig denker en groot geleerde was, maar omdat hij een zachtmoedig, voorzichtig en verdraagzaam man was, die bij de steeds toenemende dogmatische geschillen in den geest van vrijheid en verzoening de eendracht in kerk en staat zou bevorderen. Daarin bedroog men zich niet, in de uitkomst des te meer. Want nauwelijks was hij genoemd, of men begon hem nog feller te bestrijden. Reeds was hem vroeger van kerkelijke zijde, wel niet zonder de bijbedoeling om zijn zuiverheid in de leer op de proef te stellen, opgedragen een libertijn als Coornhert en Doopersche geschriften te wederleggen. Weinig



tot dat kettermeesterswerk geneigd en zelf nog niet tot voldoende klaarheid en vastheid gekomen, liet hij deze taak onafgedaan. Nu werd dat als een sluw verbergen van zijn ketterijen, met het oog op het begeerde ambt, uitgelegd. Het tegendeel was waar. Hij heeft het professoraat niet gewenscht en niet boven het predikambt gesteld, maar om des gewetens wille als een van Godswege opgelegde taak aanvaard, niet zonder voorgevoel van het leed, dat het over hem zou brengen. De vrede der kerk ging hem ter harte boven eigen eer; maar het recht van zijn geloof en de vrijheid van zijn schriftverklaring en zijn denken, de grondslagen van het Protestantsche Christendom, te handhaven, daartoe achtte hij zich door God geroepen.

Aanvankelijk met terughouding, maar allengs met toenemende verzekerdheid spreekt hij na zijn aanstelling in 1603 zijne gevoelens uit. In 1604 was hij Rector magnificus. Zijn onderwijs trok een groot aantal studenten. Volgens rooster moest hij in Februari 1604 de leer der Voorbeschikking behandelen. Natuurlijk gingen zijne stellingen in tegen de dogmen van Calvijn en Beza, maar hij formuleerde ze bedachtzaam en besprak ze op de minst aanstootelijke wijze. Buiten het rooster om trad nu in October zijn ambtgenoot Gomarus, met wien hij tot nu toe in goede verstandhouding had samengewerkt, tegen hem op, waarschijnlijk op aansporing van anderen. Gomarus verklaarde eerst, dat het verschil de hoofdzaken niet raakte, maar verzekerde enkele jaren later, dat hij met Arminius' geloof niet voor God zou durven verschijnen. In dien geest werd van den aanvang af tegen den dwaalleeraar gestreden. Zijn optreden te Leiden, hoe vredelievend ook, was de vonk in de rondom opgestapelde brandstof. De gansche vaderlandsche kerk stond weldra in vlam. Arminius was door de vijandige houding zijner tegenstanders diep geschokt. Zijn machtige beschermers, Oldenbarnevelt, Wtenbogaert, de Curatoren der Universiteit, konden hem handhaven en steunen, om staat, kerk en hoogeschool van heerschzuchtig confessionalisme vrij te houden, zij konden hem niet dekken tegen verdachtmaking, laster en hoon, die tot in onzen tijd zijn nagedachtenis heeft geschonden. Onpartijdige geschiedvorsching heeft hem echter recht gedaan. Hij was noch een scheurmaker, noch een nieuwigheidszoeker, noch een papist, noch een lafaard, noch een huichelaar. Hij heeft een hogere eenheid der kerk gezocht dan door gebon-

denheid aan een menschelijk leerstelsel. Zijn eigen geloofsleer kon zich op getuigenissen van het oudste Christendom, van kerkvaders en vooral van de eerste vaderlandsche hervormers beroepen. Zijn beginsel van gebondenheid alleen aan de Schrift en van vrijheid in het menschelijk zoeken en belijden van de waarheid was zuiver Protestantsch. Stelde hij zijn theologische rechtvaardiging uit, het was om de hartstochten te bedaren en om zich afdoende te verdedigen op een Nationale Synode. En in talrijke brieven en geschriften sprak hij eerlijk zijn allengs vast geworden overtuiging uit. Het heeft alles niet gebaat. Zijn leven is in miskenning en onverzoenlijke bestrijding ondergegaan.

De Staten van Holland ontboden hem en Gomarus in Mei 1607 ter conferentie in Den Haag. Het tegendeel van wat men beoogde, werd bereikt. Van nu af werd de eisch gesteld tot revisie der belijdenisschriften van de kerk, opdat uitgemaakt zou worden, of zij al dan niet in Arminius' geest konden worden uitgelegd of gewijzigd, een eisch die den tegenstand slechts heftiger maakte. Een jaar later weer een conferentie, nu voor den Hoogen Raad. Hier legde hij zijn 26 artikelen met breede toelichting over. Oldenbarnevelt mocht de verschillen niet fundamenteel achten en in Arminius' geest verdraagzaamheid eischen als staatsbelang, dat politieke oordeel spitste de kerkelijke partij-schap toe. Nu hield hij, gelijk zijn tegenstander, afzonderlijke pleidooien voor de Staten, maar deze hadden slechts ten gevolge, dat men bij zoo heftig verzet geen Synode durfde samenroepen. De eenige weg ter verzoening bleef afgesloten. Uitgeput door arbeid, strijd en verdriet, sleept hij zich in Aug. 1609 nog eenmaal naar een Conferentie voor de Staten, verdedigde zich dagen aaneen, maar bleek lichamelijk een gebroken man. Zijn rechtvaardiging heeft hij niet meer kunnen voltooien. Omringd van zijn vrienden en een groot gezin stierf hij 19 Oct. den dood van een vrome.

Het is het treurspel geweest van vele edele menschenlevens, wier deugden meer dan hunne gebreken de bron zijn geworden van hunne smarten, en wier hoogste levensdoel meer dan hunne dwalingen oorzaak is geweest van hunnen ondergang.

Wie nu de geloofsovertuigingen, den geest en de beginselen van Arminius wil leeren kennen, leert ze, gemakkelijker dan uit

zijn werken en zijn talrijke brieven aan vrienden, kennen uit de Remonstrantie, die de eerste gemeenschappelijke geloofsdaad zijner geestverwanten was.

Geloofsdaad, geen kerkelijk-politieke actie. Geloofsuiting, geloofsrechtvaardiging en geloofsverweer, geen staatsstuk met half godsdienstige, half staatkundig-kerkelijke strekking. Zoo hebben wij de Remonstrantie te beschouwen. Zoo is haar wezenlijk karakter en doel gebleken te zijn, sinds de beteekenis van het oorspronkelijke stuk is ontdekt en de sterke wijziging in het licht is gesteld, die het stuk had ondergaan eer het den officiëelen vorm kreeg, waarin het namens de Remonstranten in 1610 door Oldenbarnevelt bij de Staten werd ingediend.

Bekend was dat Wtenbogaert in een zijner werken een acte van de Remonstrantie had afgedrukt. Maar men achtte het stuk van zooveel minder waarde en belang dan het bekende officiëele staatsstuk, dat men zelfs vermoedde dat niet de groote leidsman der Remonstranten, de stichter der Broederschap, maar de latere uitgever van zijn werk het daarin had opgenomen, een historische herinnering en niet meer. Juist vijftig jaar geleden, toen men voor de tentoonstelling bij het 250<sup>e</sup> jaarfeest der Broederschap de archieven nazocht, kwam het handschrift voor den dag. Doch het werd wel tentoongesteld, maar niet bestudeerd. Men bleef bij de eenmaal opgevatte meening. En niemand heeft ontdekt, dat ditzelfde stuk een nieuw licht deed opgaan over de nog altijd vrij duistere geschiedenis van zijn ontstaan, en dat men daarmee de geloofsdaad zelve in nieuw en hooger licht kon zien.

Door een kleine opening ziet men soms opeens een verrassend vergezicht. In het boek van Wtenbogaert was één handteekening weggelaten van de 44 mannen, die de Remonstrantie hebben onderteekend. De reden is duidelijk wanneer men weet, dat het de naam was van een man, op wien lange jaren de verdenking had gerust van medeplichtigheid aan den aanslag tegen Maurits in 1623, de misdaad, die de Remonstranten in diepe ellende, hun zaak dicht bij den ondergang heeft gebracht. Maar de onschuld van dien man was reeds lang gebleken, toen het boek na Wtenbogaerts dood werd gedrukt. Derhalve moet de opname van het oorspronkelijke in plaats van het zeer gewijzigde ingediende stuk kort na dat rampjaar, en dus door Wtenbogaert zelven zijn geschied. Welnu, dan moet er ook een reden voor die voorkeur zijn geweest.



En wat kon die reden anders wezen dan dat voor den leidsman der beweging het oorspronkelijke stuk het ware, de meest zuivere uiting



FRANCISCUS GOMARUS.

Naar een kopergravure uit Atlas van Stolk te Rotterdam.

van hun voelen en bedoelen, de geloofsdaad zelve was? Aandachtige vergelijking heeft die onderstelling ten volle bevestigd. Wie geest, karakter en strekking der Remonstrantie kennen wil, beschouwe bovenal het ontroerend schoone oorspronkelijke stuk, dat Arminius' bedreigde, en om hun gewetensvrijheid bekommerde vrienden, in dagen van klimmenden nood

op een verborgen plaats vergaderd, hebben opgesteld, overwogen, verbeterd en met vromen moed onderteekend. De Remonstrantie die korten tijd later werd ingediend, was een ongeteekende omwerking, waarin de toon van het warm geloofsgetuigenis en het krachtig geloofsverweer was omgestemd in die van een onderdanig diplomatisch verzoek en een deftig betoog, slechts onderbroken door een passage in Oldenbarnevelts debaatsijl. De Raadpensionaris is zeker aan die omwerking niet vreemd geweest. Maar hoe noodzakelijk misschien destijds die verandering was, voor ons beteekent het diep ernstig : Wij protesteeren voor God en zijne H. gemeente, voor de overheid ja voor de gansche wereld, meer dan het bedachtzaam eerbiedige : wij protesteeren voor Uwe Edel Mogenden.

De Remonstrantie is een door de partijformatie der onverdraagzame confessioneele, door stelselmatige vervolging en

verdachtmaking onvermijdelijk geworden protest, een bede vol bekommernis tot de overheid om recht, een krachtig geloofsgetuigenis en een broederband voor wie in vrijheid en verdraagzaamheid den grondslag zagen der ware eenheid van kerk en staat. Allerminst uit scheurzucht ontstaan, gelijk de tegenstanders beweerden, beoogde zij tegenover de aggressieve politiek der leerdrijvers verzoening en vrede, met de bedoeling daartoe gezamenlijk de hulp der toen nog geestverwante Staten van Holland in te roepen. De opsteller en ontwerper zal wel Wtenboogaert geweest zijn, de man die toen en later de krachtige leider en het moedige, ijverige, volhardende hoofd der Remonstranten is geweest. De stap dien men deed, is stellig niet zonder voorkennis en goedkeuring van zijn vertrouwden vriend Oldenbarnevelt

*Franciscus Gomarus, s. Theologiae Doctor & Professor in Academia  
Groeningae & Omlandus Pijperbeek*

GOMARUS' HANDTEEKENING,

Onder het Vonnis over de Remonstranten. Naar het origineel uit de  
Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

geschied. Diens invloed is zichtbaar, toen men den tweeden stap ging doen en het godsdienstig getuigenis omwerkte tot een diplomatiek vertoog. Maar van het oogenblik af dat dit geschied was, en alom in den lande diepen indruk gemaakt en groote beroering gewekt had, werd dit staatsstuk de banier, waaromheen zich al de vrijzinnig godsdienstigen dier dagen en de kerkelijk en politiek verdraagzamen schaarden, door tal van geestelijke leidslieden onzes volks en tallooze geestverwanten, niet het minst onder de meer ontwikkelden, met dank, zij het niet zonder vreeze, begroet.

De Remonstrantie is in de eerste, niet in de voornaamste plaats een verweer. Maar een waardig en ernstig verweer, waarin de tegenstander niet gesmaad maar gewaardeerd wordt. Zij komt op tegen de verdenking dat de Remonstranten de religie wilden veranderen en daardoor kerk en vaderland in beroering brachten. Zij denken niet aan eenige verandering in den godsdienst. Zij willen alleen dat de belijdenisschriften der kerk aan revisie of resumptie zullen onderworpen worden, niet, gelijk de Schrift, voor een onveranderlijken geloofsregel zullen worden gehouden,

menschenwerk, voor onderzoek en verbetering vatbaar, als zij zijn. Wat de Staten in een vroegere resolutie al hebben gewenscht ter bevordering van de eendracht des lands en der kerk, zij willen het op geloofsgronden en in het belang der religie zelve. Zij hebben de formulieren, Confessie en Catechismus, vroeger onderteevend als voorloopig accoord, ter goeder trouw meenend daarin de uitdrukking van hun geloof te vinden. Maar de uitsluitingszucht der leerstellige onverdraagzaamheid wil ze alleen uitgelegd zien in Calvinistischen geest en dan tot maatstaf maken van het waar geloof, en dat achten zij terugkeer tot „den pauselyken grond.” Dus niet de vrijheid van onderzoek en belijdenis, maar dwang en heerschzucht zijn oorzaak van tweedracht en strijd. Bovendien is conscientiedwang hun onverdraaglijk, omdat hunne overtuigingen allermint een nieuwigheid maar door de belijdenisschriften niet uitgesloten en stellig in den Bijbel gegrond zijn. Men had er Arminius al om verdacht gemaakt, en deze had terecht geantwoord, dat het de gemakkelijkste weerlegging was een ander geloof als een nieuwigheid te brandmerken. Dit was een beroep op de godsdienstige behoudzucht, die soms een kracht, maar vaker een zwakheid is, en die het Protestantisme, groot in zijn beginselen, klein in zijn ontwikkeling heeft gemaakt. Bovendien, het Gereformeerde Protestantisme was niet uitsluitend Calvinistisch, en oorspronkelijk in deze gewesten allermint. Het was, zooals Grotius zeide, „een dienst Godts gesuyvert van grove abuysen ende voorts in 't stuk van ghevoelen over disputabele poincten niet al te nauw gelimiteerd.” In een zich reeds hervormende kerk wordt hier het Calvinisme als een plant van vreemden bodem overgebracht. Het bracht de kracht van een afgerond leerstelsel en het voorbeeld van de Geneefsche kerk en van een theocratische staatsinrichting mede. Maar zelfs onder de eerste Calvinisten waren nog verdraagzame, „rekkelijke” mannen. Eerst toen de „preciese” drijvers Calvijns dogmatiek voor het hart der religie, zijn harde praedestinatieleer toetssteen der zaligmakende waarheid maakten, toen kwam de oude vrijere, ruimere geest van het meer bijbelsch dan dogmatisch, meer praktisch dan leerstellig Christendom, die van het oud-vaderlandsch Protestantisme met de nieuwe strooming in botsing. Bedenkt men dat de belijdenisschriften, al waren zij zuiver Calvinistisch, wat de Catechismus zeker niet is, nooit bindende geloofsregel



hebben willen zijn, en werden uitgelegd overeenkomstig de theologie die men aanhing, en voorts dat wat de Remonstranten beleden door de oudste predikers der Reformatie alhier geleerd, in de oudste gereformeerde boeken hier en uit den vreemde verkondigd en aan onze oudste hoogeschool onderwezen werd, dan is het protest der Remonstranten tegen die „vreemde theologie”, die men met het gezag der belijdenisschriften wilde dekken, en zedelijk en historisch afdoende gerechtvaardigd.

Maar van meer blijvende beteekenis zijn de hier uitgesproken beginselen. Men kan ze omschrijven als anticonfessionalisme, antidogmatisme en anticlericalisme. Maar men bedenke daarbij tweeërlei. Die ontkenningen sluiten evenvele bevestigingen in. Want zij zijn het grondbeginsel der gewetensvrijheid toegepast op drieërlei gebied, op dat des geloofs, der wetenschap en der staatkunde. En ten andere, de namen of omschrijvingen dier beginselen klinken nieuwerwetsch en waren in de 17de eeuw onbekend, maar dezelfde geest en dezelfde bedoeling, die wij er mede uitdrukken, ligt er in besloten, natuurlijk destijds slechts aanvaard in verband met toenmalige strijdvragen. Volstrekt nieuw zijn deze beginselen wel nooit geweest, maar gelijk het Protestantisme ze heeft hernieuwd in de Katholieke kerk, heeft het Remonstrantisme ze doen herleven op Gereformeerden bodem, toen ze daar werden bedreigd en verloochend.

Het anticonfessioneel beginsel is hier uitgesproken door de verklaring, dat alle geloofsbelijdenissen menschenwerk zijn, en dus nooit als norm der waarheid kunnen gelden. Zij blijven altijd onderworpen aan den toets der openbaring Gods, die ieder destijds in de Schrift gegeven achtte. Aanvaarding door een kerk ontnemt niemand het recht of de vrijheid ze te onderzoeken en te beoordeelen. Zelfs onderteekening verkort die rechten niet, want zij is stilzwijgend onder dat voorbehoud geschied. Het inbrengen van bedenkingen ter juister plaatse, zelfs al waren zij ongegrond, mag nooit tot vervolging leiden. Wie menschenlijke geschriften of decreten onfeilbaar maakt, valt terug uit Protestantsche in Roomsche beginselen. De Remonstranten blijven in dit opzicht aan den geest der vaderen trouw. Toen zij dan ook in 1621 ter afwering van laster zelven een belijdenis gaven, hebben zij uitdrukkelijk ontkend, dat dit meer dan een tijdelijke verklaring was, dat het ooit een onbeweeglijk richtsnoer des geloofs

mocht zijn. Drie eeuwen lang hebben zij die gulden vrijheid trouw bewaard, die, naar Episcopi'us' schoone woord, het ware midden houdt tusschen gebondenheid en bandeloosheid.

Het tweede beginsel, de verwerping van het dogmatisme voor de vrijheid van onderzoek, weten en denken, ligt in de Remonstrantie meer besloten dan uitgedrukt. Alle dogmatisme legt het zwaartepunt der religie in de leer of het begrip van een of ander „waar geloof.” Het is altijd intellectualistische vereenzijldiging der religie. Eenerzijds wordt daarbij de vrije groei van het religieus denken geknot, anderzijds de zedelijke vrucht van de vroomheid veronachtzaamd. Wanneer zij dus in de ingediende Remonstrantie zich verzetten tegen het opdringen van een vreemde theologie, toonen zij zuiver het verschil te voelen tusschen godsdienst en godgeleerdheid. Zij willen het religieuze leven vrij houden van de stekelige en spitsvondige kwesties, die aan de academiën behooren, maar die dengenen die ze begrijpen niet baten en degenen die ze niet begrijpen niet schaden, zooals hun eigen Belijdenis het later gelukkig uitdrukte. Calvin's scholastieke stelsel was niet uit den wortel des Evangelies opgekomen, maar door het denken daarop kunstmatig geënt. Daarom eischen zij ook voor Arminius' theologie, zijn bijbelverklaring, zijn religieus denken, hetzelfde recht op. En dit te nadrukkelijker, omdat de zedelijke vrucht van dit opdrijven der predestinatieleer hun verderflijk was gebleken. Wat onstichtelijk, ja schadelijk is, kunnen zij niet als gezonde zielespijs voordragen, zoolang Gods woord hen niet anders onderricht. Ook dit beginsel heeft in de Broederschap doorgewerkt tot heden toe. Zij dankt er aan, dat hare theologen altijd vooraan hebben gestaan in den strijd tegen dogmatisme en geijverd voor vrijheid van godsdienstig denken en godsdienstwetenschap. Zij dankt er aan, dat hare predikers altijd de praktijk der vroomheid, den zedelijken invloed der religie boven de eenheid van het geloofsbegrip hebben gesteld.

Het anticlericalisme, de bevrijding van staat en volksleven van geestelijke overheersching, komt aan het licht in het beroep op de Overheid in dezen kerkelijken strijd. Voor beide partijen was destijds de godsdienst staatszaak, de kerk staatsinstelling, al bleef ook voor beiden de kerk zelfstandig op het gebied der religie. Alleen over de grenzen van dit rechtsgebied van staat en kerk, over de mate van toelaatbaren wederkeerigen invloed, liep de

strijd. De Overheid alleen was bij de toenmalige verhoudingen bevoegd en bij machte om partijoverheersching tegen te gaan en de kerk op te roepen tot beslechting der geschillen. Zij alleen kon zich boven de partijen stellen en, wakende voor het landsbelang, vrede en eendracht bevorderen, die zoo dringend noodig waren, nu de vijand nog aan de poorten stond. De onverdraagzamen onder de Calvinisten wilden de alleenheerschappij hunner belijdenis verzekeren in een theocratischen staat. Consistorie en raadzaal, hoogeschool en rechtbank dreigden te worden overgeleverd aan heerschzuchtige leerdrijverij, die reeds in de kerk haar noodlottigen invloed deed gelden. Om dat te keeren wenschten de Remonstranten, dat de Staten een Nationale Synode bijeenriepen, die herziening der belijdenisschriften, verzoening der partijen en handhaving der vrijheid in theologische kwesties ten doel had, — zuiver anticlericalisme naar de inzichten en omstandigheden dier dagen. De confessioneelen verzetten zich niet tegen het uitschrijven der Synode door den Staat, maar tegen een kerkvergadering, die niet exclusief Calvinistisch was en andersdenkenden plaats in kerk en staatsbestuur zou laten, — zuiver clericalisme. Zij hebben dan ook de Synode belet zoolang zij in de minderheid waren, maar onmiddellijk met staatsgezag doorgedreven, toen de staatsgreep van Maurits in 1618 de partijverhouding in stad en gewest had omgezet. De Dordtsche Synode is toen als een partijrechtbank tegenover de Remonstranten opgetreden. Eerst uit de kerk geworpen en bitter vervolgd, zijn zij anderhalve eeuw buiten de wet gesteld. Het anticlericalisme van latere eeuwen, dat scheiding van kerk en staat eischt, geeft aan alle godsdienstige organisaties gelijke rechten en laat haar slechts indirecten moreelen invloed toe op staatkundig en maatschappelijk leven. Maar het biedt beter waarborg voor geestelijke vrijheid op ieder gebied dan de 17de eeuw kon geven, al ware de wensch der Remonstranten vervuld.

Voor den godsdienstigen mensch echter ligt de grootste betekenis der Remonstrantie in haar religieus karakter. In het eerste hoofdstuk is hierover uitvoeriger gesproken, maar een paar hoofdlijnen mogen hier niet ontbreken. Ware hier bloot een strijd van dogmatiek tegen dogmatiek, men zou meer van theologische dan van godsdienstige betekenis moeten spreken, en voor ons zou deze nog slechts van historisch belang zijn. Want het geloof van



Calvinist en Remonstrant bewoog zich in den kring der antieke, dualistische en supranaturalistische voorstellingen van God en Zijn verhouding tot de wereld en den mensch. Het eeuwenoud probleem, hoe het begrip van Gods heilige Almacht, Zijn Voorzienigheid en Alwetendheid samen te denken was met dat van 's menschen zonde en ellende, zijn zedelijke vrijheid en verantwoordelijkheid, beide partijen konden slechts beproeven het met de middelen van het nog half middeleeuwsch scholastisch denken op te lossen. Al hun gemeenschappelijke leerstellingen over de schepping van den mensch, over Adams val en de erfzonde, over den Godmensch Christus en de verlossing door zijn bloed, over hellsche verdoemenis en hemelsche zaligheid behoorden daartoe. Maar drie eeuwen van ontzaglijken arbeid op ieder gebied van menschelijk weten en denken scheiden ons van het toenmalig theologisch strijdperk voorgoed. Voor zoover het hier eeuwige problemen geldt, staan deze anders tegenover ons, wij anders tegenover hen. Een theologie die door de ontzaglijke ontwikkeling van wetenschap en wijsbegeerte niet aan het 17de eeuwsche denken ontgroeid waren, zou dood en onvruchtbaar zijn.

Maar achter die oude theologische strijdvragen ligt het religieuze leven van die eeuw. Bij beide partijen is het denken beheerscht door eerbiedwaardige godsdienstige motieven. Dat zien wij op een afstand beter dan zij het in elkander konden ontdekken. In de vijf artikelen der Remonstranten, gelijk in de leer die zij verwierpen, klinken de tonen van het vrome menschenhart met zijn aanbidding en vertrouwen, zijn zondebesef en zijn dank voor genade, zijn afhankelijkheidsgevoel en verantwoordelijkheidsbewustzijn. Maar het hart zingt bij beiden die tonen uit in eene andere melodie, die bij allen een loflied der Godsverheerlijking is geweest.

De behoefte om de soevereine Almacht Gods te aanbidden deed den Calvinist de harde leer aanvaarden van een vrijmachtige goddelijke uitverkiezing van enkelen uit een verloren wereld en een volstrekte, onvoorwaardelijke voorbeschikking tot zaligheid of tot verdoemenis. De behoefte Gods liefde oneindig te denken, geen goddelijk fatum maar wijze Genade te aanbidden, noopte den Remonstrant God een vrijmachtige zelfbeperking toe te schrijven, toen Hij van eeuwigheid besloot den door Christus bekeerden, in het geloof volhardenden zondaar te redden, zoodat

de reddende hand aan allen werd toegestoken, maar den mensch de keuze bleef om haar te grijpen of verloren te gaan. De tegenstelling dus van een universeele tegenover een particuliere genadebedeeling en een voorwaardelijke in plaats van absolute voorbeschikking. De een boog zich voor den goddelijken wil bij de gedachte, dat de overgroote meerderheid van het menschedom verloren ging; de ander kon zich geen Hemelschen Vader denken, die zijn kinderen aan eeuwige verdoemenis prijs gaf door hun zelf het reddende geloof te onthouden. De diepte van het zondebewustzijn wekte hier de berusting in het geloof eener uitverkiezing van enkelen; de diepte van het verlossingsgevoel, van het zielsverlangen om in Christus een nieuw schepsel te worden, wekte daar het vertrouwen dat het goddelijk zoenoffer voor allen moest zijn volbracht. Vrees dat de mensch zich een deel der eere zou toeëigenen die Gode alleen behoorde, deed de voorstelling ontstaan van een genadewerking, die aan den mensch voltrokken werd; vrees dat de mensch zijn zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel en de energie van zijn zedelijk vrijheidsbesef zou verliezen, wekte daartegenover het geloof dat het niet aan God, maar aan den mensch moest liggen zoo hij in de zonde bleef, de gedachte aan een genade die oproept en opwekt, die de mensch aanvaarden of afwijzen kan en die toch altijd Gods gave blijft. Wat den een zich deed buigen voor het onveranderlijk, onweerstaanbaar Godsbesluit, deed den ander vertrouwen op de overvloedige kracht, waarmede Gods liefde den zondigen mensch tegemoet komt, en tevens den geloovige waarschuwen, dat ook hij de genade verliezen, het heil onwaardig worden kon.

In zooverre hebben beiden betrekkelijk recht. Schijnbaar moet men aan het Calvinistisch leerstelsel grooter waarde toekennen uit het oogpunt van consequent denken. Maar welbeschouwd liggen in Calvijns theologie zoowel als in die van Arminius de inconsequenties en ondenkbaarheden voor het grijpen. Maar hoe diep hebben de Remonstranten gevoeld, dat in al dit menschelijk denken en spreken over de verborgenheden Gods de een den ander eerbiedigen, hem vrijheid van overtuiging laten moest. Hoe veel juist en onbevangener was hun blik op de Schrift, die in het Evangelie allermintst een stelsel, een kerkerachtig bouwsel van dogmen, maar een stroom van levend water biedt. En

hoeveel zuiverder was hun religieus besef, dat voor het vrome hart logische samenhang van begrippen bijzaak, de zedelijke inv'oed hoofdzaak was. Men keurt den boom niet naar zijn schors, maar naar zijn vruchten. Zij zagen zedelijk gevaar in het fatalisme dier volstrekte voorbeschikkingsleer. Zij achtten de Evangelieprediking aan zondaars en ongeloovigen nutteloos, wanneer de Blijde Boodschap niet voor allen was bestemd. Zij hebben de religie voor intellectualistische vereenzijdiging willen behoeden en in het godsdienstig geloof bovenal een opwekking en kracht gezien voor den tot zedelijke zelfbepaling bestemden mensch, om den weg te gaan, waarop Gods liefde hem roept.

De kerk heeft de Remonstranten veroordeeld, en de staat onder hare voogdij hen verdrukt en vervolgd. Maar hunne beginselen zijn zoowel voorwaarde als drijfkracht geworden voor de levensontwikkeling in kerk en staat, in godsdienst en wetenschap. En de geest hunner vroomheid heeft in de volgende eeuwen schooner overwinning behaald dan hunne eeuw hun had kunnen bereiden. De kleine Remonstrantsche Broederschap is nog altijd een levend getuigenis uit het verleden van datgene, waaraan de toekomst behoort. Zij zal daaraan deel hebben naarmate zij, niet in naam, maar in der daad een broederschap is en trouw blijft aan den geest en aan de taak van haar voorgeslacht.

H. Y. GROENEWEGEN.



Voor breeder lectuur, met bewijsplaatsen en bronnen, zij verwezen naar :

J. H. Maronier, Jacobus Arminius. Amst. 1905.

L. A. v. Langeraad, Arminius. In Het Prot. Vaderland.

H. Y. Groenewegen, Jacobus Arminius, gedachtenisrede 1909.

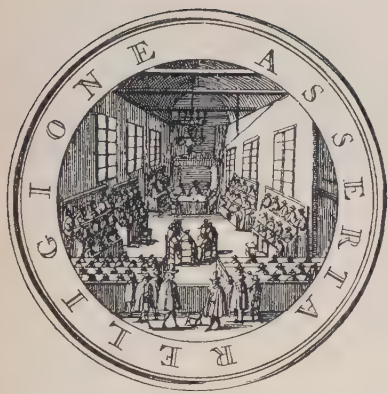
H. C. Rogge, Joh. Wtenbogaert en zijn tijd, 1874.

J. Tideman, De Remonstrantie en het Remonstrantisme 1851.

H. Y. Groenewegen, de Remonstrantie in haren oorspronkelijken vorm uitgegeven, afgebeeld en toegelicht, 1910.

H. Y. Groenewegen, Het Remonstrantisme te Rotterdam. In: Rotterdam in den loop der eeuwen. 2e deel.

# EPISCOPIUS EN DE SYNODE



Staten-Penning ter herdenking der Synode. Randschrift: bij het herstel van den godsdienst.

der vergadering zijn partij in de zaak, waarover zij uitspraak moeten doen en verreweg de meesten, die er ons van hebben bericht, zijn allerm minst onbevooroordeeld. Maar bovenal, er is geen ordelijk debat gevoerd over de groote dogmatische vraagstukken, die sinds jaren de gemoederen in zoo heftige beroering hadden gebracht, het groote wijkt terug voor nietigheden, men heeft het over het recht der synode en over de wijze, waarop het onderzoek zou worden geleid. En toen men niet verder kwam, heeft de sterkste partij den knoop wel zeer ruw doorgenhakt: men heeft de minderheid weggejaagd en haar aangezegd: zonder u zullen wij over u beslissen. Dit alles dan is een oogenblik zeer

**N**IETS is verleidelijker dan in den kamp tusschen Episcopus met de zijnen en Bogerman in het midden der Dordtsche vaderen de tragische worsteling te zien van gewetensvrijheid en geloofsdwang. Vraagt men der geschiedenis of zij ons wil toestaan die verleiding te volgen, dan kan zij niet kortweg met ja of neen antwoorden. Vooreerst omdat het onderzoek ons voert te midden van zeer verwickelde toestanden, de hartstochten vlammen hoog op, de discussies zijn verward, staatkunde en theologie vertroebelen de godsdienstige kwestie, de leden

teleurstellend. Maar wie wat dieper graaft, wie het gebeurde ziet in verband met het vroeger voorgevallene en gedenkt, dat de Haagsche conferentie, het aanbieden van de remonstrantie, het professoraat van Arminius, nog vroeger de processen tegen Coolhaes, Herberts, Wiggertsz., alle schakels zijn van ééne keten, alle phasen zijn in den strijd tusschen het preciese en het rekkelijke element in ons gereformeerd protestantisme, die ziet ook in het Dordtsch gebeuren achter de kleine dingen het verhevene oprijzen. Hem wordt met recht Episcopus de vertegenwoordiger van een machtig beginsel, dat zich de eeuwen door in de geschiedenis van den godsdienst openbaart, van de overtuiging, dat een mensch in zake het geloof in de onzienlijke dingen het wagen mag, het wagen moet met wat in hemzelven van dat onzienlijke profeteert en dat hij zich, waar het gaat om zijn persoonlijkheid, stellen mag tegenover het gezag van stelsel en traditie. In dit licht gezien is „Episcopus te Dordrecht” stellig een allergewichtigst oogenblik in dien strijd om de geloofsvrijheid ; dat hij en de zijnen ondergaan en zware jaren van bittere vervolging hen wachten, werpt over het tooneel, dat onze aandacht vraagt, reeds donkere schaduwen. Zeker ook was hij de erkende leider van de kleine phalanx der gedaagden. In haast homerische taal zegt een ooggetuige : „Toen kwamen zij de zaal binnen ten getale van dertien ; vooraan schreed professor Episcopus, de overigen volgden hem”<sup>1)</sup>.

Simon Episcopus, geboren 8 Januari 1583 uit onbemiddelde Amsterdamsche poorters, stond ter synode in de jonge kracht zijner 35 jaren. Te Leiden had hij theologie gestudeerd en was hij vereerd geworden met de vriendschap van zijnen leermeester Arminius, zijnen „vader in Christus”, wiens vroege dood hem diep had ontroerd. Ook te Franeker had hij colleges gevolgd, van Drusius in 't Hebreewsch, en naar de mode der tijden had hij er met professor Lubbertus in het openbaar gedisputeerd. Den 14den Januari 1610 had hij mede de Remonstrantie onderteekend, dat eerbiedwaardig godsdienstig getuigenis, nog niet tot staatsstuk vervormd, dat „droef protest en die bekommerde bede om recht, meteen conscientie-kreet”<sup>2)</sup>, door Wtenbogaert gesteld en door 43 broeders onderteekend<sup>3)</sup>. Sommigen hebben vroeger Episcopus gehouden voor den schrijver van deze „afgrenzing van de religie tegenover de dog-



M<sup>r</sup>. SIMON EPISCOPIUS.

*Die's Bifchop, die getrouw zyns Heeren Schapen weydder,  
 En leerde luyfteren alleen naar Chriftus mondt.  
 Die waar van vals, en nut van nodig wist te fcheyden,  
 En niemands vry gemoedt aan menfchen worden bondt.  
 Dort zag hem als een held voor waar-en-vryheyt ftryden,  
 Getroost eer ballingfchap dan flaverny te lyden.*  
*P. Sluyter fculp. B. Bos excudit P. v. Limborg.*

## EPISCOPIUS.

Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

matiek" — ten onrechte : hij was toen nog in zijn opkomst en stond nog niet in

„bisschoppelijke praal en pronk van godgeleerdheid."

Na velerlei gehaspel en tegenwerking was hij 17 Oktober van dat jaar predikant geworden te Bleiswijk, had de befaamde

conferentie van Maart 1611 te 's-Gravenhage bijgewoond en was, terwijl een beroep naar Utrecht hangende was, 8 Februari 1612 benoemd tot hoogleeraar te Leiden op f 800, na drie jaren tot f 1000 verhoogd. Den 23sten Februari had hij zijn ambt aanvaard met een oratie over „de beste wijze om het rijk van Christus op te bouwen”, bij welke gelegenheid enkele studenten, geneigd tot alle kwaad, zich opgewekt gevoelden om door geschreeuw en gestommel tegen den ketterschen hoogleeraar te protesteeren, onhebbelijkheid door den Senaat met kracht onderdrukt. Sinds had hij geregeld des ochtends ten 8 uren zijne colleges over de uitlegkunde des N. T. gegeven, telkens nog door beschuldigingen van ketterij geplaagd <sup>4)</sup>. Daarvan één voorbeeld, waarbij wij een lang verhaal kort zullen maken. Festus Hommius, predikant te Leiden en later een der scribae van de Dordtsche synode, had aan Jan Grootenhuus, schepen te Amsterdam, verteld, dat Episcopus in eene openbare disputatie de opstanding van Christus als alleen van zedelijke beteekenis zou hebben opgevat. De man bezwaarde zich bij curatoren, die de stellingen opvroegen (ze waren van Zaterdag 7 Mei 1616), en toen bleek, dat de 9de luidde : „De glorieuse opstanding van C. is de zeer werkzame oorzaak onzer zedelijke wedergeboorte.” Episcopus, binnengeropen — curatoren hadden er geen gras over laten groeien : het was Zondag 8 Mei — kon gemakkelijk de rechtzinnigheid der „malitieuuselijcken” geïnterpreteerde stelling aantoonen, waarop ook Festus Hommius moest binnenstaan om zelf den beklagde te zeggen, welke bezwaren hij had. Met reden beklagde Episcopus zich over zoo liefdelooze verdraaiing zijner woorden, Hommius bond wel in, maar hield toch vol, dat reeds Arminius sociniaansch was geweest en dat ook Episcopus' colleges niet onverdacht waren, waarop deze weder te verstaan gaf, dat de ander „noyt sijn leven dagen sijne lessen gehooft hadde.” Curatoren maakten uit, dat, goed beschouwd, beiden „in één scip waren” en zeiden Hommius, dat hij goed zou doen den bekommerden Grootenhuus gerust te stellen. Maar toen de predikant heel in Augustus nog voortging Episcopus voor sociniaan uit te maken, ontboden curatoren hem andermaal met Episcopus en vernamen toen, dat die ketterij bestond in zekere onderscheidingen, welke de hoogleeraar maakte tusschen de Schriften des O. en die des N. T., alsof het Woord gedeeld

ware. Daar zij beiden nu toch te zamen waren, vonden curatoren, dat Hommius nu meteen zijne beschuldigingen nader kon bewijzen, „maer heeft de voorsz. Festus daerop sich verexcuseert, seggende soo gereet daertoe niet te zijn ende oock daertoe niet te connen voceeren mydts de siecte van zijn huysvrouwe.” Daarmede ging hij, maar nu begonnen curatoren bang te worden, dat de in zekere kringen invloedrijke man hen zou beschuldigen van zijne waarschuwing tegen Episcopus' ketterij te hebben geminacht. Zij lieten hem dus 's middags nog eens komen en spraken met hem af, dat hij schriftelijk zijne bezwaren zou indienen<sup>5)</sup>. Het was, zeide ik, Augustus 1616 : de omkeer der meeningen deed zich al gevoelen. Ook moesten de verzorgeren der hoogeschool aan beide richtingen plaats gunnen.

De poovere uitkomsten van het nu reeds jaren durende debatteren met de tegenpartij hadden Episcopus skeptisch gemaakt ten opzichte van de vruchten eener in 't uitzicht gestelde synode. Als hoogleeraar te Leiden zou hij — dacht men toen nog — lid dier vergadering moeten zijn, maar aan Vorstius, den rampspoedige, schreef hij liever zijn ambt te zullen nederleggen dan onder de tegen hem samengezworenen zitting te nemen en de goede zaak aldus in den raad der boozen der bespotting over te geven. Ik haat, schreef hij, alle synoden, die tot een ander doel dan alleen het bevorderen der waarheid tezamen komen<sup>6)</sup>. De taal is al bitter genoeg : men bedenke, dat de langdurige strijd om belijdenis en kerkorde de gemoederen reeds merkkelijk had verhit. Echter wezen de Staten van Holland en Westfriesland hem bij resolutie van 20 September 1618 aan om met Polyander de Leidsche hoogeschool ter synode te vertegenwoordigen. Reeds was de groote kentering ingetreden, Oldenbarneveldt 29 Augustus gevangen genomen en Wtenbogaert aan den avond van dien onheilsdag den lande ontvloden; zwaar lag de schrik der gebeurtenissen op land en volk, van onheil scheen de toekomst zwanger. De synode, nog op 't allerlaatst door de ondergaande partij toegestaan, zou Dinsdag 13 November worden geopend. Des Zondags te voren hielden de remonstranten eene samenkomst te Leiden en besloten Episcopus met Corvinus, Pijnacker en Matthisius naar Dordrecht te zenden om de synode te verzoeken den hunnen gelegenheid te geven zich ter vergadering te komen verantwoorden. Dinsdag heeft Episcopus toen



afscheid genomen van zijne studenten. Hij herinnerde er hen aan, dat hij hun altijd de waarheid uit de Schrift had ontvouwd, van latere spitsvondigheid ontdaan, in haren apostolischen eenvoud, dat hij tot vrede en eendracht altijd had aangespoord en vooral hiertoe, dat zij hunne gewetens rein zouden bewaren tegen de komst des Heeren. Zondag den 18den November kwamen de genoemde deputaten te Dordrecht aan en vernamen, dat de synode juist besloten had ook Episcopus te citeeren, alsof hij geen afgevaardigde der hoogeschool ware : „hij had te verschijnen zonder tegenstribbeling om geen schuld op zich te laden of den schijn van zijner zaak ontrouw te worden.” Tegelijk daagde de hooge vergadering om binnen 14 dagen te verschijnen Hendrik Leo van Zalt Bommel, Wernerus Wezekius van Echteld, Henricus Hollingerus van Grave, Bernard Dwinglo van Leiden, Joh. Corvinus ook van daar, Eduard Poppius van Gouda, Theophilus Rijckewaert van Brielle, Phil. Pijnacker van Alkmaar, Domin. Sapma van Hoorn, Thom. Goswinus en Assuerus Matthysius van Kampen en Car. Niëllius van de Waalsch-gereformeerden. Gedurende de vergadering zijn de Utrechtsche remonstranten Sam. Naeranus en Is. Frederici, eerst leden der synode, uit het gestoelte der eere overgegaan naar de bank der beklaagden : het moet hun rust hebben gegeven met hunne broeders te mogen lijden. De gedaagden hadden ook nog gaarne Nic. Grevinckhoven van Rotterdam en Simon Goulart van de Waalsche gemeente te Amsterdam bij zich gehad, maar beiden waren reeds van hun dienst ontzet, Goulart o.a. omdat hij de algemeene genade had durven verdedigen en de verwerping der jonge kinderen aanvallen. Deze geciteerde remonstranten dan werden bijgestaan (in het stellen en schrijven van stukken en dergelijke) door van Baerle, Cupus en van de Borre benevens een drietal studenten. Zij hadden Zondag 2 December eene samenkomst te Rotterdam, waar zij hun plannen ontwierpen en Episcopus hun zijne te houden redevoering mededeelde. Den 5den reisden zij toen allen naar Dordrecht en Donderdag 6 December deden zij hun intocht ter synode en namen hunne plaatsen in aan de tafel tegenover die van het moderamen ; en Episcopus, alsof hij president ware van een soort tegensynode, hield het hoofd gedekt.

Aanzienlijk en statig was de vergadering, die hen wachtte en deftig de zaal der samenkomst. Men kent haar uit de prenten.

Aan het einde, vóór de groote schouw, waar den geheelen dag een hoog vuur brandde, zat het moderamen, Johannes Bogerman de president, Seb. Damman en Festus Hommius de scribae, Jac. Rolandus en Herm. Faulkelius de assessoren. Langs de zijmuren liepen drie banken, gelijk ook aan de voorzijde. Rechts van den voorzitter troonden de vertegenwoordigers van Hunne Hoogmogenden, de commissarissen-politiek, staatslieden en



DE KLOVENIERSDOELN TE DORDRECHT IN 1619.

Naar een gravure uit het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

rechtsgeleerden, die door hunne autoriteit het gezag der synode schraagden, als zij wilden de zittingen konden verdagen en hadden toe te zien, dat geene besluiten werden genomen die tot nadeel konden zijn van het gemeene land. Links van den voorzitter zaten de buitenlandsche afgevaardigden, eerst de Engelschen, dan die van de Paltz, de Hessen, de Zwitzers en die van Genève, dan die van Bremen en van Emden. Vóór de zitplaatsen der heeren regeeringscommissarissen zat aan een afzonderlijke tafel hun secretaris Daniël Heinsius, hoogleeraar te Leiden, aan wiens

geleerdheid weinigen, aan wiens goede zeden velen twijfelden. Naast de politieken hadden de Nederlandsche hoogleeraren, uit Leiden, Franeker, Groningen, Harderwijk en Middelburg ieder één, hunne plaatsen en voorts de binnenlandsche afgevaardigden, 37 predikanten en 19 ouderlingen. Des avonds ontving de vergaderzaal haar licht van de kaarsen in drie groote kronen en in de op de tafels geplaatste kandelaars. Tegen de felle winterkoude hielp de haard niet genoeg, dus bood men elk lid dagelijks een stoof aan, waarvan de buitenlanders in hunne brieven naar huis eene beschrijving opstellen, even uitvoerig en met dezelfde verbazing over zoo zonderling een instrument als waarvan ook reizigers in ons land blijk geven <sup>7)</sup>. De vergaderingen duurden gemeenlijk van negen tot twee en van zes tot tien uren, veel te lang, maar er was eene ontzaglijke agenda en de werkwijze der synode was buitengewoon langzaam en omslachtig, zoodat het getal harer zittingen toch nog tot 180 is geklommen, wat ons een denkkeeld geeft van de stalen zenuwen der vaderen. Toch leed ook hún moreel onder dezen langen duur, en de heftige toon, die in menige zitting is gehoord, moet voor geen klein deel daaraan geweten worden. Er kwam bij dat men Latijn sprak, uit noodzakelijkheid én hoffelijkheid meteen tegenover de buitenlanders. Maar (afgescheiden van de omstandigheid, dat sommige politieken hun Latijn een weinig vergeten waren) het gevolg was, dat ofschoon de leden van jongsaf in die taal waren opgebracht, toch een woord, eene uitdrukking gemakkelijk werd misverstaan — licht ontvlambare brandstof voor het vuur van tweedracht. Op eene der laatste zittingen vóór de uitbanning der remonstranten heeft men Episcopus nog van onwaarachtigheid beschuldigd op grond van eene stellig verkeerd gehoorde uitdrukking <sup>8)</sup>. De zittingen waren voorts openbaar (eene enkele maal met gesloten deuren, als voorzichtigheid gebod de buitenwereld van gerezen verschillen onkundig te laten) en men had al te vaak last van het rumoerig publiek, vooral van vrouwen en van de ook toen reeds beruchte „opgeschoten jongens” <sup>9)</sup>. Onder de leden eener zoo talrijke vergadering was uiteraard veel verschil van gaven, van karakter en temperament, zij waren kinderen van hun tijd en de tijd was veel ruwer en grover van zeden, dan velen zich plegen te herinneren. Van remonstrantsche zijde is gezegd, dat sommige poli-



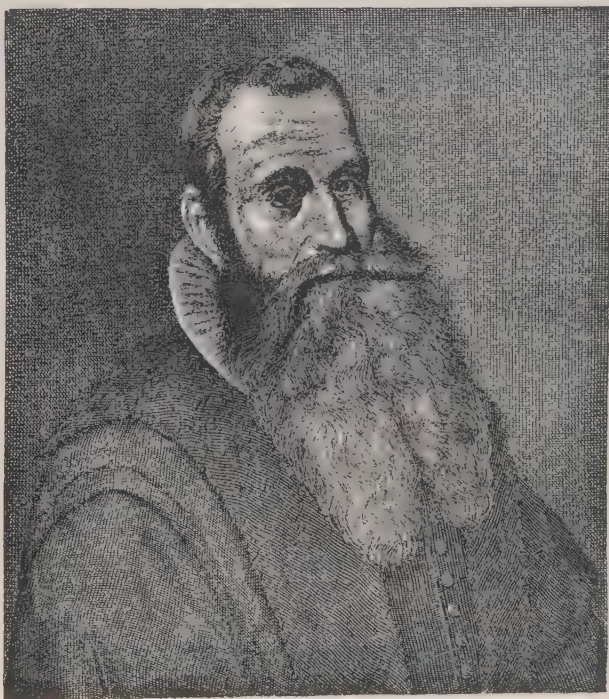
tieken in de zittingen na noen herhaaldelijk blijk gaven „wat liberalijcken” gedronken te hebben, zoodat van Mart. Gregorii, Henr. van Essen, Walraven van Brederode, Hugo Muys van Holy e.a. „de schroef los was” en zij een taal uitsloegen als „marcktboeven.” Ook de zonden van sommige buitenlanders

waren op dit punt zwaar<sup>10</sup>). Dwinglo

was partij en voorzichtigheid blijft geboden, maar overmatig drinken was toen algemeen. Een Engelsch reiziger van een twintigtal jaren vroeger vertelt ons, dat alleen in Saksen nog erger gedronken wordt en dat, als gij in Holland een vrouw naar haren echtgenoot vraagt, zij het voor een zeer gepaste verontschuldiging

houdt, dat hij zijn roes uitslaapt<sup>11</sup>). Wij hebben zijn getuigenis niet

noodig om te weten, dat het kwaad groot en wijdverspreid was<sup>12</sup>) en deze „wel geteerde” raadsheeren doen ons denken aan de inquisiteurs uit onze martelaarsboeken, die „waill beschenckt sijnde” door zotte vragen de gevangenen plaagden<sup>13</sup>). De genoemde Daniël Heinsius, die, 's nachts „bestoven” naar huis strompelend, zijnen weigerenden voeten met een Latijnsch vers moed inspreekt, had op dit punt al lang geen naam meer op te houden. De stemming der vergadering, door het hardnekkig verzet der gedaag-



BOGERMAN, Voorzitter der Synode.

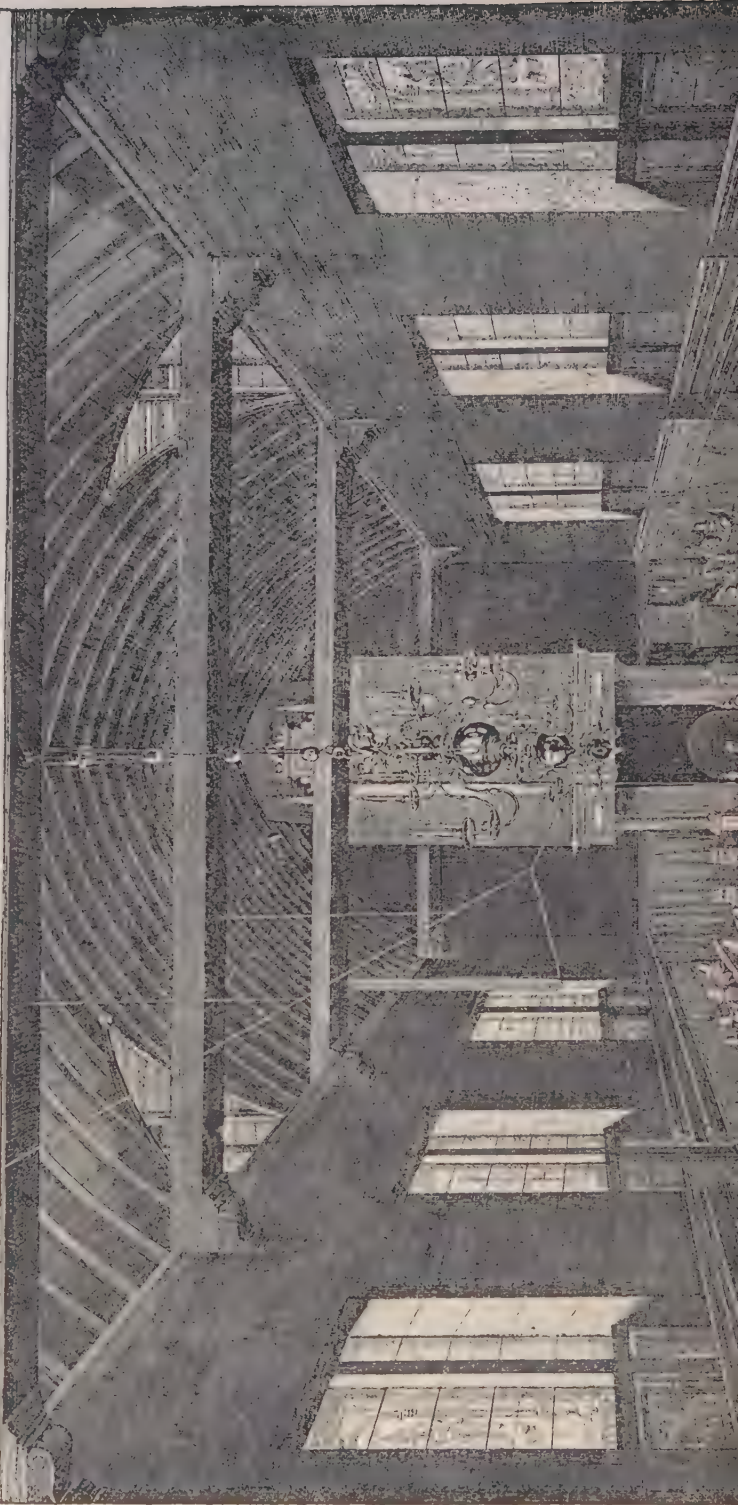
Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem.  
te Rotterdam.

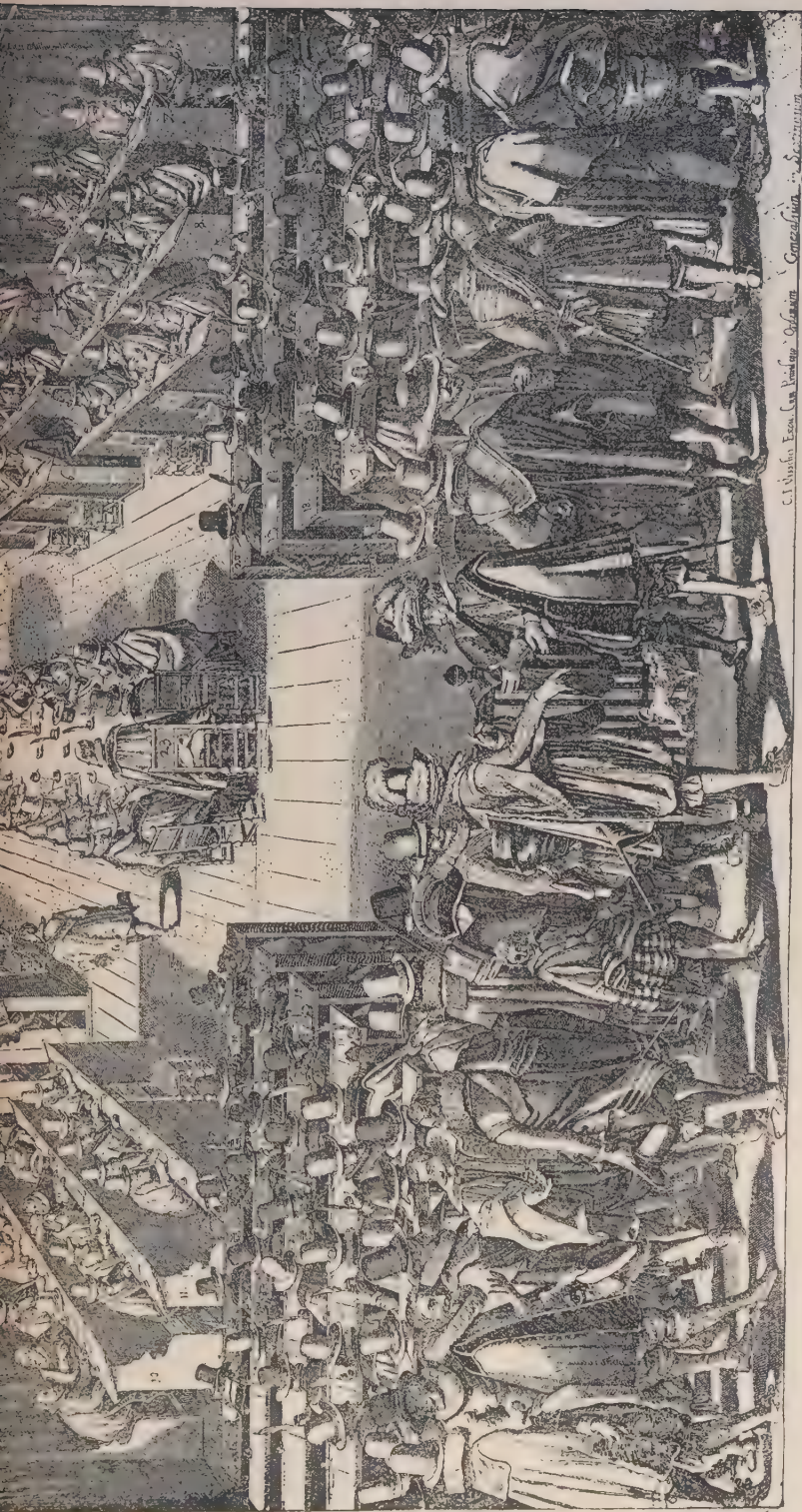
den toch reeds geprikkeld, werd er onder zulke invloeden niet zachter op, gelijk op dien elfden Januari, toen Rochus van den Honert, de politieke praeses van die week, het rumoer niet meester kon worden. Hijzelf was een achtbaar en gematigd man en zeide tot Episcopus : „Wij beloven u de vrijheid, die gij vraagt, heeren remonstranten, maar verzoeken u dan nu ook tot de zaak te willen komen”, waarop Muys van Holy, de bekende schout van Dordrecht, rauwelijs inviel : „wat petimus dic mandamus” d.i. wat verzoeken zeg bevelen<sup>14)</sup>. Deze en dergelijke grofheden zouden wij nog beter kunnen verklaren, zoo wij de persoonlijke verhoudingen en gevoeligheden kenden. Ik moet nog op eene beschuldiging van gansch anderen aard wijzen. Wtenbogaert schreef 14 Februari 1619 aan Louise de Coligny o.a. „De buitenlandsche theologen zullen niets liever doen dan Placet of Amen zeggen op alles wat zij zullen bemerken dat aan de leiders en koorvoeders van het spel aangenaam is, als het uit is zullen zij zeggen : plaudite, klap in uw handen, juicht van vreugde<sup>15)</sup>.” Waren de vreemde godgeleerden niet meer dan zulke jabloers ? Zeker niet. Wel waren zij gekomen op dit concilie van onze „Sainte mère Eglise reformée” (zooals Wtenbogaert elders zegt<sup>16)</sup>) om de zaak der contra-remonstranten op te houden en iemand als Diodati van Genève heeft dit ook van ganscher harte gedaan, maar er waren er ook, de Engelschen en die van Bremen b.v., wier gevoelens rekkelijker schenen en die daarvoor ook wel uitkwamen, maar ten slotte met de meerderheid hebben mēegestemd. Maar dit was alles voor later. Nu, op dien 6den December traden de gedaagde remonstranten voor eene nog onverdeelde vergadering van machtigen en aanzienlijken in Kerk en Staat, in staatsie nēergezeten, onder wie grimmige tegenstanders van reeds jaren her, allen van oordeel dat afwijking van hun inzicht in de waarheid verloochening was der waarheid-zelve en misdaad dus tegen het goddelijk en menschelijk recht. De remonstranten, kleine groep in zoo talrijke verzameling, hebben niets gedaan om die grimmigheid te verzachten, geen poging aangewend om de stemming te hunnen gunste te doen omslaan, van den beginne af was hunne houding onversaagd, hardnekkig, moedig zonder twijfel, maar alle vergelijk ook van hunne zijde afsnijdend. Als de oude gladiatoren konden zij zich „tot sterven bereid” noemen, maar niet als





# Sivirodi Sordiacena delinatio.





DE SYNODE VAN DORDRECHT, NOVEMBER 1618—MEI 1619

Naar een kopergravure; ontleend aan de Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, uitg. A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden



Ita nos sentire et iudicare manuum  
nosstrarum subscriptione testamur,

J. Bogermannus Pastor Ecclesiae Leovanienſis, &  
Synodi hujus Praeses.

Jacobus Rolandus Pastor Ecclesiae Amstelredamensis  
et in hac synodo Praesidis Assessor.

Hermanus Faulkelius Pastor ecclesiae Middelburgensis et in hac synodo  
electus Assessor Praesidis. Subscripsi manu propria.

Sebastianus Damman Pastor Ecclesiae Zutphanensis, Synodi Scriba

Festus Hommius Pastor Ecclesiae Lugdunensis & synodi  
Actuarius

ONDERTEEKENING VAN HET VONNIS DOOR HET MODERAMEN DER SYNODE.

Naar het origineel (in honorem Dammani) uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

De namen der onderteekenaars: J. Bogermannus, praeses; Jacobus Rolandus, assessor; Hermannus Faulkelius, assessor; Sebastianus Damman, scriba; Festus Hommius, actuarius.



genen „groetten” zij in eerbiedigheid; rechttop staande hebben zij hun lot getart, ingedaagden waren zij, uitgedaagd hebben zij vijandschap en booze hartstochten en dat vuur heeft hen verteerd.

Episcopus en de zijnen hadden besloten zich te gedragen als men op eene conferentie van gelijkgerechtigden doet. Hij zeide het aanstonds bij hun binnenkomst: dat zij waren aangekomen, bereid zijnde tot verdediging van hunne zaak, die zij tot dien tijd toe met eene goede conscientie hadden gedreven en vervolgens om met de synode in vriendelijke conferentie te treden. Maar Bogerman, van den aanvang af zijn standpunt bepaald hebbende, merkte op, dat zij de citatie-brieven beter hadden behooren te lezen en dan zouden hebben geweten, dat zij niet waren geroepen om met de synode in conferentie te treden, maar om hun gevoelen nopens de vijf artikelen te verklaren en te verdedigen en dat aan het oordeel der synode te onderwerpen. Trigland zou later, dit verhaal doende, aantekenen: zij wilden de synode als tegenpartij beschouwd hebben, waarmede zij in debat konden treden, zoodat de vergadering niet tegelijk rechter kon zijn <sup>17)</sup>. En dat was het. De synode zat als vierschaar: zóó heeft de bovendrijvende partij het van den aanvang af gewild. Was dit onrecht? Aan de wettigheid der Dordtsche synode kan men niet redelijk twifelen. De Staten-Generaal hadden haar sâamgeroepen, de macht daartoe berustte bij de hooge overheid naar geldend recht. Ook was de synode wettig samengesteld, elke provinciale synode had bij meerderheid van stemmen hare afgevaardigden gekozen. Alleen in Holland, waar zooveel remonstranten waren, had men door listigheid, immers door de remonstrantsche leden der classes niet op te roepen, de provinciale synode contra-remonstrantsch gehouden <sup>18)</sup>. De overige gewesten waren toch reeds ongevaarlijk. De hooge vergadering had voorts volgens de instructie van H. H. Mog., ten opdracht over de vijf artikelen te oordeelen en daarna de zaak te beslechten, uit te maken. Het tiende artikel dier instructie, zoo dikwijls genoemd, hield in, dat daarbij alleen Gods Woord en geen menschelijk geschrift als regel der waarheid gebruikt zou worden. Dit klinkt fraai en was te goeder trouw. Doch ook nu kwam dit in de practijk neer op de kalvinistisch-gereformeerde uitlegging van dat Woord gelijk die in menschelijke

geschriften was vervat. In elk geval was dit het kwaad, dat de rechters tegelijk partij waren, dat de eene partij ook als rechtbank zat. En voorts : ook de Geldersche raadsheer Martinus Gregorii was te goeder trouw geweest, toen hij bij de opening gezegd had, dat onze zeer floreerende republiek door den brand van den inwendigen oorlog schier tot den grond was omgekeerd, maar dat deze heilige vergadering daartegen het remedie zou zijn. Toch wist hij wat ieder wist, de synode zou het remedie aanwijzen onder de autoriteit dier Staten-Generaal, waarin het „libertijsche” Holland van zijn domineerende elementen was ontdaan. Van onpartijdigheid in den hoogen zin was in het geding geen sprake, de gedaagden kenden hun lot.

Maar Episcopi<sup>us</sup>, onervvaard, hield Vrijdag 7 December die merkwaardige en moedige redevoering, welke op landgenoot en vreemdeling zoo diepen indruk heeft gemaakt. Hij zeide o.m. dat zij hiertoe ter synode verschenen waren om zulke leeringen tegen te gaan, die de zuiverheid van den godsdienst zouden kunnen bevleken. Nu zijn er gevoelens, die tot den godsdienst niet noodzakelijk zijn en waarin men zonder gevaar voor zijne ziel zou mogen dwalen. En wij dwalen allen licht in de goddelijke dingen, de een in zware, de ander in lichter stoffe en niemands verstand heeft ooit de waarheid zóó gegrepen, dat hem niet soms wat ontsnapt zou zijn. Maar er zijn ook gevoelens, waarop de gansche godsdienst steunt en zij mogen geene schade lijden. In dit opzicht is het christelijk gemoed als het oog dat geen stofje verdragen kan. Toen wij nu zagen, dat men gevoelens verdedigde, die met de eere en wijsheid Gods en de liefde des Zaligmakers kwalijk bestaanbaar waren, een vlek wierpen op het werk der reformatie en onze kerk tot een aanfluiting maakten harer vijanden, hebben wij ons daartegen verzet. Ons pogen heeft het kwaad te erger gemaakt en thans beschuldigt men ons van om een stroohalm twisten te hebben uitgelokt. Alsof wij om iets anders dan om wat noodzakelijk is ter zaligheid zouden strijden. Maar van stonde aan heeft men ons behandeld als openbare vijanden van religie, reformatie en vaderland en over ons al de vaten van toorn en lastering uitgegoten, nu tien jaren lang : de kerkmuren en de kansels, de markten en de wandelplaatsen hebben er van geroepen, de predikatiën onzer tegenstanders bliezen als met blaasbalgen het vuur van den brand aan en eindelijk scheen het

wel, alsof ieder tegen ons als slachtoffers der algemeene woede mocht uitbraken wat zijn lust hem ingaf. Niet dat wijzelven zonder schuld zouden zijn ! Ook wij hebben in zoo zwaren storm het roer niet altijd recht gehouden, wij zijn menschen en het menschelijke bleef ons niet vreemd, zóó bitteren haat echter verdienen wij niet. Ter genezing van het kwaad hebben wij toen om een synode gevraagd of, zoo dit niet ging, om wederzijdsche verdraagzaamheid of eindelijk, zoo de rust des lands alleen door onze uitbanning kon gekocht worden, dat men ons dan zou dwingen onze bediening neder te leggen, opdat niet om onzentwil het vaderland schade zou lijden. Niets heeft gebaat ; als wij voor verdraagzaamheid pleitten heeft men gezegd, dat wij daarachter, als achter een gordijn, schuts zochten voor onze ketterijen. Toen woedde de vervolging eerst recht, en dit is niet van het gemeene volk uitgegaan, neen, maar machtigen hebben hen als met sporen aangezet, want het volk is als de zee, in rust, ten zij stormen haar beroeren. Wij voor ons hebben het dispuut allerminst gezocht, want de diepste verborgenheden mogen niet dan met eerbied worden aangeraakt en hare majesteit vergaat, als men ze met het blanketsel van spitsvondig redeneeren overtrekt. Er komt niets dan kwaad van, als men particuliere meeningen van scholen of kerken voor artikelen des algemeenen geloofs uitgeeft en, terwijl er over woorden en namen gestreden wordt en de een den ander vloekt, is niemand een christen. Daarom zoeken wij geene alles in twijfel stellende theologie, maar die gouden vrijheid, welke tusschen slavernij en ongebondenheid het midden houdt. Doch u, uitheemsche mannen, vragen wij bij de barmhartigheid Gods en bij alles wat gij ooit hebt liefgehad, oordeelt over ons niet naar wat gij hebt gehoord maar naar wat gij van ons ziet. Het gaat om sommiger vreeselijk gevoelen aangaande de praedestinatie, het gaat tegen wie om de vijf artikelen eene scheuring hebben gemaakt en om kleinigheden den broeder van zich stooten, het gaat om de macht der overheid in godsdienstzaken. Wij vragen van u slechts een gemoed zonder vooroordeel en dat, wat gij zoudt begeeren zoo gij in onze plaats waart. Uwe handen hebben wij niet gekust, uw genegenheid niet afgebedeld, geen gunst van menschen kan de consciëntie voldoen, wij zoeken Gods welbehagen alleen. Let niet op ons klein getal : voor een goede zaak is één voorstander genoeg.



Bovendien zouden wij talrijk zijn, wanneer men niet de voor- naamsten onzer, die onze vlag voeren, afgezet en ons ontnomen had. Toch leggen wij de wapenen niet neder. Niet met het aantal, met de zaak zelve strijden wij. De Schrift en die haar als dienaar is toegevoegd, de rede, zij zullen ons tot vaandel zijn. Zoowel tot overwinnen als tot overwonnen worden zijn wij bereid, zoo maar de waarheid triomfeert. Onze vriend is Socrates, onze vriend is Plato, onze vriend de synode, maar bovenal is de waarheid onze trouwe vriendin <sup>19)</sup>.

Episcopi<sup>us</sup> had ongeveer 1½ uur gesproken, met zijne fraaie stem duidelijk verstaanbaar, soms fel bewogen, dan weer rustig, altijd vrijmoedig, met opgeheven hoofde, door vriend en vijand met zoo groote aandacht aangehoord, dat velen het aanteeke- ningen maken vergaten, niet slaafs en als gelijke tot gelijken, bovendien in 't zuiverst Latijn <sup>20)</sup>. De bekoring van dit laatste ontging echter aan sommige politieken. En de bekoring, die van de gansche rede was uitgegaan en ons thans nog ontroert, vlood al te ras voor den aanstonds daarop volgenden twist, den eersten van nog vele. Want toen Bogerman copie vroeg — gelijk gebruikelijk was — antwoordde Episcopi<sup>us</sup>, dat wat hij vóór zich had niet netjes genoeg was. Toen de president wêr : „wat gij hebt kunnen lezen, kunnen wij ook lezen.” Daarop gaf Episcopi<sup>us</sup> het klad over, maar men fluisterde, dat hij een zeer goede copie had en dat hij iets had ingeleverd, wat niet met het gesprokene strookte. In de zitting van Maandag 10 December kwam hij op de zaak terug en zuiverde zich van dat verwijt: voor God en deze aanzienlijke vergadering zou hij zich niet met onwaarachtig- heid willen bezoedelen. Den 12den December na noen sprak hij er nog eens over en zijne medegedaagden leverden een stuk in, waarin zij hem van alle onwaarheid vrij pleitten. Het heeft niet mogen baten, tot den einde heeft dit verwijt hem vervolgd, gelijk dat andere, dat hij in zijne oratie den Prins en de overheid scheurmakers zou genoemd hebben. Zoo ging het groote in het kleine onder ; eigenlijk komt het nog maar zeer zelden uit het gehaspel over formeele kwesties boven.

In die zitting van 10 December las Dwinglo een stuk voor, dat door zijne lengte het geduld der hoorders tergde, waarin hij betoogde dat de remonstranten de vergadering incompetent achtten, omdat wie partij was niet meteen rechter kon zijn. Wat

zij wenschten was eene synode van uitgelezen, onbevooroordeelde mannen (wat wel niet mogelijk zal zijn, al zocht de zon ze zelve, zegt een der Engelsche leden) en konden ook die het niet eens worden dan moest de burgerlijke overheid uitspraak doen. Daarna deed hij, zegt diezelfde Engelschman, hetgeen daar wij meest naar verlangden: hij maakte er een eind aan<sup>21</sup>). Maar



**Afbeeldinghe van het pretens Synode Nationael der**  
Calvinisten ghehouden onlancr tot Dordrecht.

#### ROOMSCHE SPOTPRENT OP DE SYNODE.

De Synode in een doolhof! Op den voorgrand links het Protestantsch Babel op het zevenkoppig Beest, rechts de Duivel die de Pot van Onrust stookt.

Naar een kopergravure uit de Atlas van Stolk te Rotterdam.

Bogerman antwoordde, dat zij zich aan deze en aan geene andere synode hadden te onderwerpen, met welk gevoelen de vergadering zich vereenigde. Episcopus toen wêer, dat het gedaagden altijd geoorloofd was geweest tegen de wettigheid hunner rechters excepties op te werpen. De woordenstrijd tusschen hem en den voorzitter werd te vinniger naarmate het getal der zittingen steeg, maar tot de hoofdzaken kwam men niet. Het werd Donderdag 13 December vóór de remonstranten, die na elk debat moesten buiten staan en dan na de beraadslaging weder uit de

wachtkamer werden binnengeroepen, wat vermoeiend en onaangenaam was, vóór zij eindelijk hun gevoel over het eerste artikel, over de voorbeschikking, inleverden. Daarover was al jaren lang gestreden, wat zeg ik, de eeuwen door had de leer van Gods souvereiniteit in verband met 's menschen vrijen wil en verantwoordelijkheid de geesten vervuld, Kalvijn en Castellion, Luther en Erasmus, Augustinus en Pelagius en zoovele anderen hadden er voor en er tegen gestreden en allen gewaand, dat het menschelijk denken aan de verborgenheden Gods raken kon. Het ging voor den een om die almacht Gods, buiten welke niets is of bestaat en waardoor hij van den aanbeginne af al het gebeuren had verordineerd, zoodat aan dien vastgestelden gang der dingen geen schepsel iets verwrikken kon en voor den ander ging het om de glorie der persoonlijkheid, die vrij moet zijn wil zij zich kunnen ontwikkelen en zich verantwoordelijk achten voor haar daden. De praedestinatatie was een deel dier leer. Zij werd niet door allen in haren strengsten vorm voorgestaan. Maar de rechtervleugel der kalvinistisch-gereformeerden beleed, dat God reeds vóór de schepping had besloten een klein gedeelte des menschen geslachts de eeuwige gelukzaligheid te schenken, niet op grond van hun deugden maar van zijn vrijmachtig welbehagen, daarentegen het grootste gedeelte voor eeuwig te laten verloren gaan, wederom niet om hunne zonden maar omdat hij dat wilde. De remonstranten, kinderen van hun tijd en ook van meening, dat een mensch inzicht kon hebben in den raad en het plan Gods, zoo hij maar Gods woord wil verstaan, maar onder zekere invloeden van hoofd en hart zich van dit „decretum horribile” afwendend, leerden, dat „God door een eeuwig onveranderlijk besluit in Jesu Christo zijnen Zoon eer des werelds grond gelegd was, besloten heeft uit het gevallen zondige menschen geslacht diegenen in Christo, om Christi wil en door Christum zalig te maken, die door de genade des Heiligen Geestes in denzelfden zijnen Zoon gelooven en in dat geloof en gehoorzaamheid des geloofs door die genade tot den einde toe volhouden zouden, en daarentegen de onbekeerlijken en ongeloovigen in de zonde en onder den toorn te laten en te verdoemen als vreemd van Christo naar 't woord Joh. 3:36.” Aldus luidt artikel 1 achter de remonstrantie van 1610. De remonstranten waren daarmede in de lijn van het nationaal gereformeerd protes-



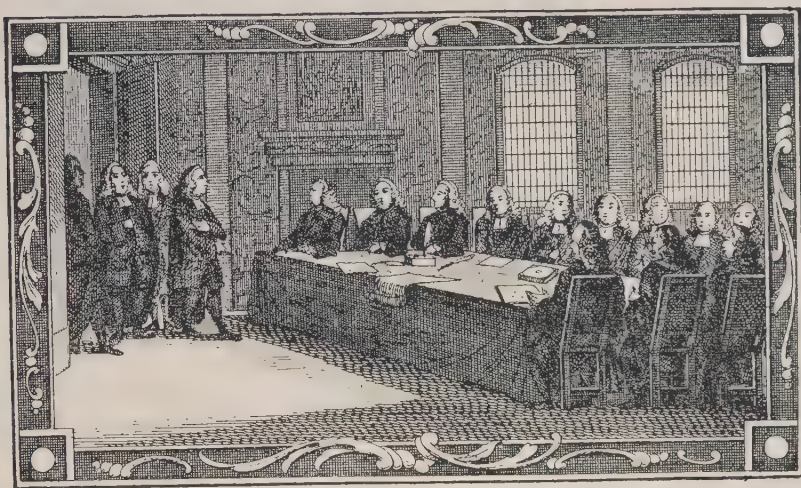
tastisme en hebben dus zeer terecht ontkend, dat zij eene nieuwe theologie wilden invoeren, maar vooral verdient dit erkenning dat zij godsdienstige motieven hebben geplaatst tegenover theologische bespiegeling. „Zonder het geloof in den Almachtige te kort te doen trachtten zij bovenal het evangelie van Gods oneindige liefde in Christus tot zijn recht te doen komen.” Gods genade in Christus was de eenige grondslag en voorwaarde der zaligheid — genade over allen beschikt, maar den mensch bleef het overgelaten de reddende hand al of niet te grijpen <sup>22)</sup>. Wij treden hier natuurlijk niet in uitvoerige beschouwingen over dit gevoelen, maar moeten voor ons doel er nog aan herinneren, dat de remonstranten ook hierom tegen de leer der absolute voorbeschikking zich verzetten, omdat er o.a. dit gevoelen in lag opgesloten, dat God met opzet aan de meerderheid des menschdoms onthield wat noodig was tot hunne redding en haar in de eeuwige verdoemenis wierp, waaronder zoovele onschuldige kinderen. „O heyllose distinctiën, o afgrijselijke ende verschrikelijke vonden en grepen!” zou Episcopus later daarvan schrijven <sup>23)</sup>. En wèl mochten zij van „monstrueuse opiniën” gewagen, als b.v. professor Maccovius leerde, dat de verworpenen noodzakelijk zondigen en verloren gaan en dat God aller heil niet wil, verfoeilijke stelling, door sommigen ter synode aangevallen, door de meerderheid orthodox verklaard <sup>24)</sup>.

Het was van Episcopus en de zijnen geoorloofde tactiek om bij den strijd over de voorbeschikking vooral die verwerping in debat te willen brengen. Zij wisten, dat op dat punt ook de tegenpartij niet eensgezind was, van wie sommigen zich tegen de uiterste en vreeselijke consequenties van het stelsel verzetten, en bovendien was de eeuwige verdoemenis van zooveel onschuldigen te leeren in hunne oogen een schennis van Gods allen zoekende liefde. Bogerman heeft die tactiek zeer goed doorzien en gekeerd. „Gijlieden”, zeide hij „moest liever van de verkiezing, die liefelijk is spreken, dan van de verwerping die hatelijk is <sup>25)</sup>.” Alsof men de verkiezing zonder de verdoemenis leeren kon! Intusschen is het er niet wezenlijk van gekomen, debatten over dit leerstuk zijn er niet gevoerd, ook op dit punt heeft het gehaspel over formaliteiten de behandeling van de dingen zelve tegengehouden. In de zitting van 17 December heeft Festus Hommius verhaald wat er op dit punt ter Haagsche conferentie

was geschied. Dat juist Hommius, zijn oude Leidsche vijand, dit deed, zal Episcopus wel onaangenaam geweest zijn. Later heeft hij nog eens gelegenheid gehad zich over de zaak uit te laten en te zeggen : „het punt van de verwerping is dat hetwelk ons het meeste deert. Wij kunnen noch heffen noch leggen de leer, dat God het grootste deel des menschelijken geslachts zou verwerpen alleen omdat hem dit behaagde <sup>26</sup>).” Ten slotte is de synode den remonstranten tegemoet gekomen en heeft goed gevonden, dat men ook over de verwerping zou debatteeren, maar de orde van behandeling behield zij zich voor, omdat dit de consciëntie niet raakte, over de verkrachting waarvan de gedaagden zich telkens beklaagden. Maar, zooals ik zeide, het is er niet van gekomen. Want eerst hebben zij toen nog Maandag 17 December hun gevoelen ingeleverd omtrent de overige vier artikelen, van de algemeenheid der verdiensten van Christus, van de genade Gods en de bekeering en van de volharding der geloovigen. Toen de voorzitter hun daarop vroeg ook hunne bedenkingen tegen confessie en catechismus in te leveren, brachten zij daartegen in, dat zij daarop niet gerekend hadden. Dat gaf toen weer eindelooze discussie en toen het Kerstreces inviel, was men nog niet verder gekomen. Terwijl de leden der synode gedurende die korte vacantie gaan mochten waar zij wilden, heeft men de remonstranten gedwongen te Dordrecht te blijven, al waren er onder hen, die om ziekte van huisgenooten hunkerden hen te bezoeken — onnoodige hardheid, want geen der gedaagden heeft over vluchten ook maar gedacht : zij zouden, als Hambroeck of Beilinc op eerewoord zijn gegaan en wedergekeerd. Na de heropening der zittingen gaven Donderdag 27 December Episcopus met enkelen der zijnen hunne bedenkingen tegen den catechismus bij geschrifte over, waarop al weder eene gerekte discussie volgde over eene uitdrukking in de citatiebrieven, of namelijk de gedaagden hunne gevoelens mochten ontwikkelen en verdedigen dan wel alleen verdedigen ? Ook was dit nog eene kwestie, dat volgens Episcopus de synode te weinig tijd tot beraad schonk. Daar deze klacht, al of niet terecht, sloeg op beraad over kleinigheden van formeelen aard, terwijl de groote vraagstukken van kerkrechtelijken, theologisch-dogmatischen en godsdienstigen inhoud zoo verre op den achtergrond bleven, zag de vergadering ook daarin bewijs van lijdelijk verzet en de

toon der discussies werd er te vinniger om. De voorzitter zelf vermocht zich vaak niet te beheerschen : neem zijn zware taak in aanmerking, gedenk dat hij aan graveel en dus telkens en plotseling pijn leed — door tal van getuigen is er geen twijfel of zijne donderende stem openbaarde vaak zijne onbetoomde drift.

Men zag duidelijk, dat men niet opschoot en er kwam iets van die verwarring, zoo eigenaardig voor eene groote vergadering, als men vreest met het schip vast te raken en het niet weder vlot



DE KOMST DER REMONSTRANTEN TER SYNODE,  
volgens een 18 d'eeuwsche voorstelling (1).

Naar een kopergravure uit Atlas van Stolk te Rotterdam.

te zullen krijgen. Dus zond men enkele afgevaardigden naar 's-Gravenhage om het gevoel der hooge regeering in te winnen en dezen rapporteerden Donderdag 3 Januari, dat H. H. Mog. uitdrukkelijk wenschten, dat de remonstranten zich aan de besluiten der synode in zake de orde der discussies zouden onderwerpen, zullende anders tegen hen worden geprocedeerd als tegen vijanden van het hoogste gezag. Mochten zij in hunne halsstarrige ongehoorzaamheid volharden, dan moest men hen wegzenden en buiten hunne tegenwoordigheid alleen naar hunne geschriften over hen oordeelen. Zoo ging het hard tegen hard, en wie nu, na drie eeuwen, de zuiverheid van zijn oordeel niet



verliezen wil vergete nimmer, dat achter deze uiterlijkheden de worsteling lag om groote beginselen. Schijnt ons voorts het lijdelijk verzet der remonstranten onmatig ver gedreven, men vergete al weder niet, dat de samenstelling, dat reeds het bestaan der synode de zekerheid had gegeven hunner veroordeeling. Bogerman deelde hun het genoemde besluit der Staten-Generaal mede en het was toen, dat hij eene vraag stelde, welke althans eene poging was om wat dichter tot de beginselen zelve te naderen, al was het jammer, dat hij juist een dag had, waarop hij noch zijne drift noch zijne luide stem in bedwang had. Hij vroeg, of naar hun oordeel, Gods besluit om de volhardenden zalig te maken de gansche voorbeschikking ter zaligheid was? Episcopi<sup>us</sup> en na hem de anderen antwoordden, dat zij daarop niet zouden ingaan, omdat men toch op hunne consciëntie geen acht sloeg. Wederom vroeg toen Bogerman (en men bespeurt hoe diep het denken bevangen zat in dogmatische onderscheidingen): „als de remonstranten leeren, dat God de menschen verhoort om het voorgeziene geloof, of zij dan bedoelden dat dit was eene verkiezing van het geloof en niet van de menschen (buiten het geloof om derhalve: dit laatste was het kalvinistisch en dogmatisch-consequente gevoelen)?” Episcopi<sup>us</sup> zeide slechts: „ik blijf bij mijn gevoelen.” Anderen zeiden iets meer. Poppi<sup>us</sup> b.v. „omdat wij onze consciëntie niet mogen voldoen door verdediging der waarheid en wederlegging der onwaarheid, is het beter te zwijgen dan met antwoorden de goede zaak te schaden.” En Naeranus: „Indien wij van de verwerping en van het gevoelen der contra-remonstranten daaromtrent mogen handelen, dan zal ik gaarne antwoorden <sup>27)</sup>.” Maar de lezer begeert niet langer stil te staan bij dit trieste schouwspel, men stond te ver van elkander af, de voorafgegane jaren hadden te groote verbittering gebracht, persoonlijkheden, temperament, karakter, dogmatische overtuiging, godsdienstig gevoel, alles schuurde, alles botste. Geen vergelijk was mogelijk, alleen geweld kon de beëindiging brengen. Men heeft Vrijdag 4 Januari den ouden Hendrik Leo alleen laten binnenkomen, men hield hem, en met reden, voor minder standvastig dan de anderen, maar ten slotte kwam men toch ook met hem niet verder.

Welnu dan, men zou de gedaagden alleen naar hunne geschriften oordeelen, enkele artikelen opstellen, waarin hun gevoelen

kort en getrouwelijk omschreven werd. Zoo geschiedde; terwijl de remonstranten buiten moesten wachten, las men de artikelen voor en gaf ze den leden ter fine van advies. Donderdag 10 Januari, vóór en na noon, kwamen die adviezen in behandeling, waarbij men er op lette, dat het remonstrantsch gevoelen getrouw werd uitgedrukt. Den volgenden dag stonden toen de remonstranten wêr binnen en Bogerman vroeg: „Blijft gij bij de verdediging van uw gevoelen zooals ter Haagsche conferentie?” Waarop Episcopus een lang stuk voorlas, weder inhoudende, dat zij vrijheid verlangden hunne gevoelens uitvoerig te verdedigen. En Bogerman, zichzelven weder niet meester: „Ja, gij wilt vrijheid om uw gevoelen te verdedigen, maar tegelijk ook om het onze, naar uw eigen woorden, te exagiteeren, door te strijken.” Toen ontstond er eene wilde beroering, de gedaagden ontkenden, dat zij dit booze woord ooit zouden gebruikt hebben, sommige leden hielden vol het uit hun mond te hebben gehoord<sup>28</sup>). Het was toen, dat Muys van Holy het bovengenoemde „wat petimus, dic mandamus” er tusschen wierp<sup>29</sup>). En het was toen ook, dat volgens één bericht, waarop wij echter niet geheel durven vertrouwen, gedurende eene (voor 't overige zielkundig zeer goed verklaarbare) tijdelijke kalmeering der gemoederen, Bogerman zou gezegd hebben: „de liefde hoopt alles, gij moest dan van deze vergadering het goede hopen.” En Episcopus: „welnu ik zal antwoorden, als gij mij copie van die adviezen geeft,” waarna hij zijne hand naar den voorzitter uitstreckte, als om het stuk te ontvangen. Maar dat Bogerman weigerde en daardoor de gelegenheid liet voorbijgaan om tot bevrediging te komen<sup>30</sup>). Wij durven voor dit bericht, gelijk wij zeiden, niet instaan, maar al ware iets dergelijks geschied, het zou de uitkomst niet hebben gewijzigd.

Zoo naderde het einde. Zaterdagmiddag 12 Januari hebben de regeeringscommissarissen met de gedaagden nog eene samenkomst gehad, die geenerlei gevolg had. Daarvan deden zij in de zitting van Maandag den 14den verslag en toen besloot de vergadering de vruchteloze debatten te sluiten en de remonstranten uit de synode weg te zenden. Men riep hen binnen. Zij kwamen, onverschrokken, bereid hun lot te ondergaan. In de zware lucht der volle zaal hing de dreiging van het komend gebeuren, toen Bogerman begon te spreken en de oogen van

vriend en vijand in spanning van zijne lippen de woorden aflazen. Hij begon niet zonder waardigheid, „met een handgebaar stilte opleggend” <sup>31)</sup> maar op het einde door zijn drift meege-sleept. „De moderatie der synode sproot voort uit een mis-verstand, gelijk zij thans inziet, gelijk vooral de uitheemschen inzien, die nog Vrijdag jongstleden tot uw faveur spraken. Maar vandaag, toen zij begrepen dat gij de synode om den tuin leidt, verabuseert en weder tot uw ouden teem en vroegere hard-nekkigheid zijt teruggekeerd, verklaren zij u onwaardig om langer in deze vergadering gehoord te worden. De voornaamste oor-zaak uwer halsstarrigheid is, dat gij deze synode houdt voor tegenpartij en acht, dat gij met haar op gelijken voet staat. Daarom hebt gij haar billijke besluiten veracht, de interrogatoriën en vragen, u voorgesteld, hebt gij geweigerd te beantwoorden. Eindelijk, den vorigen Vrijdag, scheen het, alsof gij u tot eenige gehoorzaamheid schikken zoudt, maar in het laatste door u ingeleverde geschrift neemt gij dat alles weer terug. De synode heeft mildelijk, edelmoediglijk en gunstiglijk met u gehandeld, maar tegenover de oprechtheid, zoetaardigheid en zachtmoedig-heid der synode hebt gij bedrog, listen en leugen en gesteld. Met bedrog zijt gij begonnen, met bedrog eindigt gij. Met dezen lof zal men u heenzenden. Want gelijk Episcopus bij den aanvang ontkend heeft een ander exemplaar van zijne oratie te hebben, daar hij er nochtans twee had, heeft hij bij de laatste zitting ont-kend, dat zij bereid waren de verklaring des eersten artikels over te geven, terwijl hij dit echter uitdrukkelijk heeft gezegd en met uitgestreken arm het geschrift vertoond. Doch God die de harten doorziet, ziet ook op uw treken en kent de oprechtheid der synode. Opdat wij dan godvruchtig en vreedzaam het werk mogen afdoen, waartoe wij zijn te zamen gekomen, wordt gij ontslagen en gedimiteerd. Maar weest zeker, dat de synode uwe hardnekkigheid aan de gansche christenheid zal bekend maken en dat het haar aan geen geestelijke wapenen ontbreekt om ter gelegener tijd tegen u te procederen. Derhalve geef ik u uit naam der gedeputeerden en der gansche synode uw af-scheid.” En daarop, terwijl hij met de handen eene wegduwende beweging maakte, riep hij nog : „Dimittimini. Exite !” Gij wordt weggezonden. Gaat heen <sup>32)</sup>. Daarop gingen de remon-stranten. Episcopus zeide nog : „Ik zal met mijnen zaligmaker



Jezus Christus op dit alles zwijgen. God zal tusschen ons en de synode oordeelen wat er zij van het bedrog, dat men ons ten laste legt." Niëllius : „Ik appelleer van de onbillijkheid dezer synode op de vierschaar Jesu Christi." Sapma (of Hollingerus) : „Gaat uit uit de vergadering der boozen." De commissarissen-politiek gelastten hun nog om zonder toestemming de stad niet te verlaten.

Zoo eindigde het eerste bedrijf van het Dordtsche treurspel. Bogerman's heftige taal had velen ontzet. Jaren later schreef Trigland nog : „'t Welck ghelijck ick met een schrick ende ontsettinghe mijns gemoets ghehoort ende gesien heb, alsoo noch met een ontstellinghe gedencke<sup>33</sup>)." Toch had hij gehandeld volgens den wil der gansche vergadering en niet hem alleen treft de blaam van wat is geschied. Mogen wij van „blaat" spreken? Heeft de geschiedenis iets meer te doen dan naar haar beste weten verhalen wat is geschied en, zoo mogelijk, waarom het is geschied? Sommigen beweren dat. Ons dunkt het niet ongeoorloofd zoo de historicus zich ook een oordeel tracht te vormen over eene gebeurtenis, door hem vermeld. Zeker mogen wij de synode niet den maatstaf aanleggen onzer denkbeelden omtrent het recht der persoonlijkheid in godsdienstzaken. Evenmin vergeten, dat de zeden ruw, de hartstochten fel geprikkeld waren, dat de „blinde staatszucht" ook hier „raasde uit misvertrouwen" en op het synodale vonnis haren boozen invloed geöfend heeft. Eindelijk, dat alle menschenwerk gebrekkig is, omdat wijzelven dat zijn. Maar al gingen dan de heerschende denkbeelden nog in de richting van inquisitoriaal onderzoek, het is ook waar, dat hooger beginsel ten onzent gepredikt en niet onbekend was. De gansche zestiende eeuw door hadden nationaal gereformeerden als Veluanus, hadden Merula, Duifhuis, Coornhert, Laurens Reaal, had vooral Oranje in zoo menig staatsstuk voor den mensch de vrijheid opgeëischt, om naar eigen inzicht God te dienen en kettervervolging daarom veroordeeld. De Unie van Utrecht had dit beginsel tot staatsrecht verheven. De remonstranten waren er de dragers van en hebben er om geleden. Hebben dus de Dordtsche vaders op hun standpunt niet anders kunnen handelen — een hooger standpunt dan het hunne had ook toen reeds de liefde van sommigen en voor die rechtbank kunnen zij niet bestaan. Is Episcopus te scherp als hij later

zeggen zal : „wat voor een farce datter onlancks in Hollandt ghespeelt is ende wat voor een landtverderffelijcke tragedie of schouspel onder den religieusen mantel van de synode aengerecht is ?” <sup>34</sup>) Een treurspel is altijd de nederlaag van een edel beginsel. Den godsdienstigen ernst der synodeleden mogen wij niet verdenken. Maar wel zelden, dunkt ons, is dogmatisme, is leerheiligheid voor godsdienst en menschenliefde zoo schadelijk gebleken als hier. En het blijft een roem voor Episcopi<sup>us</sup> en zijne paladijnen, dat zij voor een nobel beginsel hebben gestaan en er voor hebben willen lijden. Zij hebben voor de zooveelste maal bewezen, dat in deze wereld niets goeds tot stand komt, tenzij de besten er met zulk lijden voor betalen willen.

L. KNAPPERT.

## Aanteekeningen

- 1) Epistolica narratio in *Praest. ac erud. vir. epp.* 1704, pag. 515b.  
 2) H. Y. Groenewegen in zijne uitgave der *Remonstrantie*, Leiden 1910.  
 3) Haentjes, *Episcopus* blz. 13 noot 2 kent een brief van E. aan zijn broeder Rem d. d. Franeker 13 of 14 Januari 1610. Hoe kan dat, daar hij 14 Januari de remonstrantie teekende, wat zeer waarschijnlijk te 's-Gravenhage, in elk geval in Holland, is geschied? 4) *Bronnen t. d. gesch. der L. Hoog.* uitg. Molhuysen II 41. 35. 59. Bronchorst, *Diarium* uitg. van Slee 1898 pag. 124. 5) *Bronnen* als boven II 66—71. 6) E. aan Vorstius 12 Febr. 1618 *Epp.* pag. 491a. 7) Kaajan, *Pro-acta*, blz. 26 n. 1. Morryson, *Itinerary* in *Bijdr. Hist. Gen. Utr.* XXXIX (1918) blz. 255. 264. 300. 8) De nadere verklaring van het eerste artikel „paratura est” d.i. is op weg om gereed te komen, wat E. wel zal gezegd hebben; of „parata est” d.i. is gereed, wat men beweerde, dat hij gezegd had. *Acta* fol. 230b., Wagenaar *Van Strijd en zegepraal* blz. 356, *Korte Historie.. door den procureur* enz. blz. 190 vlg. Of ook: parati sumus d.i. wij zijn bereid of gereed, *Epp.* fol. 525b., *Nulliteyten* II 29 vlg. 9) „Mulierculae et pauculi juvenes incauti”... „many youths, yea and artificers and I know not what rabble besides thrust in and trouble the place,” Hales, *Letters* pag. 83. 10) *Nulliteyten* I 43. 75. 11) Morryson, *Itinerary* als boven *Bijdr.* XXXIX 262. 12) Zie mijne studie over de dronkenschap in *Theolog. Tijdschr.* XLVI 465—502. 13) *Plaatsen aldaar* blz. 467 vlg. 14) *Epp.* fol. 525a., *Nulliteyten* I 43, *Acta* fol. 225b. 15) *Epp.* fol. 538b. 16) *Aldaar* fol. 535b. 17) Trigland, *Kerckel. Gesch.* 1650, fol. 1106b. 18) *Nulliteyten* blz. 119. 19) Holl. *Acta* fol. 68—79. Limborch, *Histor. vitae S. Episcopii*, pag. 145—167. *Episc. Opera theol.* II 1—4. Afz. in 't nederl. 1619. Brandt, *Reform.* III 102—123. *Brieven* van Hales,



Ned. vert. 1671, blz. 73—80. <sup>20)</sup> *Erat oratio . . latinissima*, *Epp.* fol. 516b. <sup>21)</sup> *Brieven van Hales* blz. 94—97. *Epp.* fol. 517a. <sup>22)</sup> Vergel. uitvoeriger Groenewegen *a. w.* fol. 47 vlgg. <sup>23)</sup> Episcopus, *Antidotum* etc. 1619 bl. 42. <sup>24)</sup> Literatuur bij Reitsma, *Hervorming*<sup>3</sup> blz. 544. <sup>25)</sup> *Holl. acta* fol. 140b. *Epp.* fol. 519b. <sup>26)</sup> Niet in de *Acta*, maar in *Brieven van Hales* blz. 123 en *Epp.* 521a. <sup>27)</sup> *Acta* fol. 211. <sup>28)</sup> *Aldaar* fol. 225b. <sup>29)</sup> Zie *boven* blz. 47. <sup>30)</sup> *Epp.* 525b. Niet *Acta* fol. 228b. <sup>31)</sup> Tacitus, *Annal.* I 25: „Stabat Drusus silentium manu poscens.” <sup>32)</sup> *Acta* fol. 234b. vlgg. Aangevuld uit Trigland *a. w.* fol. 1137a. <sup>33)</sup> Trigland *t. a. p.* <sup>34)</sup> Episcopus, *Antidotum*, 1619, blz. 118.

# JOHANNES WTENBOGAERT EN DE STICHTING DER REMON- STRANTSCHÉ BROEDERSCHAP

OP den 30sten September van het jaar 1619 kwamen te Antwerpen dertig mannen te zamen. Het waren Remonstrantsche theologen, die na de besluiten der Synode te Dordrecht, uit het gebied der Staten van Holland waren verbannen en zich aanvankelijk naar Waalwijk hadden begeven. Hier hadden zij van af den 17den Juli vertoefd. Op den laatsten van Septembermaand kwamen zij te Antwerpen, om daar een handeling te verrichten, die groote gevolgen heeft gehad voor het vaderland, waaruit zij gebannen waren, maar allermeeft voor den Christelijken godsdienst. Daar hebben zij een daad verricht, die eeuwen lang invloed zou uitoefenen op het kerkelijke leven in de Nederlanden, een daad, die ook heden nog haar invloed doet gelden op het nageslacht der Remonstrantsche vaders van de 17de eeuw. *Daar toch is gesticht de Remonstrantsche Broederschap.* Historisch oogenblik ! Wie zal beschrijven hoe het dezen mannen te moede is geweest, toen zij daar in de Roomsche Scheldestad een besluit namen dat, hoezeer ook uit nooddwang geboren, uiting gaf aan hun gewetensdrang naar een vrije religie, naar een verdraagzaam Christendom. Niet zonder ontroering lezen wij de namen van hen, die daar „den 30 Septembris voormiddach sijn verschenen”, namen, waaronder er waren, die met eere zouden gedragen worden in den dienst der Broederschap, maar waarvan de meest beteekenende was die, welke bovenaan staat, de naam van den man, wiens levensgeschiedenis de wordingsgeschiedenis der Broederschap is geweest : *Johannes Wtenbogaert*. Reeds toen

had hij, de 62-jarige, een veelbewogen leven achter zich, waarin hij zijn beste krachten had gewijd aan de verwezenlijking der godsdienstige beginselen, die hem dierbaar waren en die hem reeds lang een geestverwant van Arminius deden zijn. Beide mannen hadden elkaar verstaan van af het eerste oogenblik, waarop zij elkaar als studenten van den geleerden Beza in Genève hadden ontmoet. Zij bleven met elkaar verbonden door innige vriendschap, waarvan een getrouwe briefwisseling getuigenis aflegt. Wtenbogaert is Arminius' steun en raadsman gebleven tot aan den vroegtijdigen dood van den Leidschen hoogleeraar. Weinig kon Wtenbogaert toen bevroeden, dat hij later de vruchten van Arminius' leven zou verzamelen, dat hij de practische gevolgen van diens zienswijze zou helpen verwezenlijken. En wat hij ook zelfs op dien gedenkwaardigen dag te Antwerpen in 1619 niet bevroeden kon, was, dat hij nog 26 jaren het kerkgenootschap, dat hij organiseerde, zou helpen in stand houden en tot bloei brengen, hij, die terecht „het hoofd der Remonstranten” is genoemd, een spotnaam, hem door zijn Calvinistischen Haagschen ambtgenoot Rosaeus gegeven, „een hatigen naem”, zooals Wtenbogaert in zijn autobiografie schrijft.

Kan doorgaans een mensch, wiens dagen in gestadige werkzaamheid zijn voorbijgegaan, wiens levensjaren zijn geklommen gedurende noesten, veelzijdigen arbeid, zich op 62-jarigen leeftijd gaan voorbereiden op een welverdiende rust, Wtenbogaert zag zich op dien leeftijd eerst voor het moeilijktste deel zijns levens geplaatst en voor een levenstaak, die voor hem tot aan zijn dood onder zware tegenwerking, onder ontelbare moeilijkheden alle krachten heeft vereischt. Welk een arbeidskracht, welk een levensmoed heeft er in dezen man gescholen!

En ook reeds vóór 1619 was zijn leven veelbewogen geweest.

Nadat hij zijn studies te Genève had voltooid, kreeg hij op 27-jarigen leeftijd een aanstelling als predikant te Utrecht, waar hij, evenals zijn leermeester Duifhuis, door zijn practisch-religieuze toespraken, sterk verschillend van de leerstellinge preekmethode der Calvinisten, een talrijke schare tot zich trok. Tijdens een pest-epidemie te Utrecht in 1588 spreidde hij reeds de groote voortvarendheid, den onvermoeiden ijver en het taaie geduld ten toon, die hem gedurende zijn geheele leven hebben gekenmerkt. Vanaf 1590, het jaar, waarin zijn werkzaamheid als predikant in Den Haag



een aanvang nam, werd hij een man van gewicht in de kerkelijke en politieke beweging zijns tijds en trad hij vooral door zijn



JOHANNES UITENBOGAERT

*Gy Christen Cicero, gy tweede Guldemondt,  
Dien 't kerk en staetsrakkeel in ballingschap verfont.  
Welc'er soo lief en waerd, wat hadt gy quaeds bedreven?  
'Kheb, riept gy, Godt 't syn den Staeten 't hunn' gegeven.  
Om vrde gestreden, maer de twijft nam d' overhandt:  
Dies leed' ik om de kerk en met het vaderlandt.*

*Is de vifcher fculp.*

G. Brandt.

UITENBOGAERT (op hoogen leeftijd).

Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam,

betrekking tot prins Maurits, wiens hofprediker hij werd, tot Oldenbarnevelt, en tot Arminius, op den voorgrond. Het was hoofdzakelijk door zijn persoonlijkheid, zijn handelwijze, dat

hij invloed uitoefende. Ofschoon hij zeer veel geschreven heeft, is hij eerst op 53-jarigen leeftijd als auteur opgetreden. Voor dien had hij in tal van kerkelijke en politieke quaesties onberekenbaren invloed uitgeoefend, alleen door zijn optreden, zijn inzicht, zijn practischen blik en bovenal door zijn verdraagzamen, verzoenenden geest. Hetzij het de oneenigheid tusschen Maurits en Oldenbarnevelt, hetzij het de benoeming van Arminius tot hoogleeraar als opvolger van Junius te Leiden, hetzij het de overkomst van den buitenlandschen vrijzinnigen theoloog Vorstius naar Leiden's hoogeschool, hetzij het kerkelijke geschillen in den Haag of Amsterdam betrof, ten allen tijde toonde hij een mensch te zijn, die verzoenend wilde werken. Voor hem was „de reformatie des levens” van meer beteekenis in de religie dan het dogmatiseeren. Reeds als predikant te Utrecht, zoo schreef hij zelf in zijn autobiografie, had hij bezwaren tegen het leerstuk van de werking der genade en kon hij zich niet vereenigen met het gevoelen van hen, die het ontstaan der zonde uit een absoluut decreet Gods verklaarden en die volhielden dat het onmogelijk was, de genade te weerstaan en dat God evenzeer den mensch tot zondigen noodzaakte.

Was alzoo in de eerste plaats zijn aangeboren tact, zijn practische zin, zijn verdraagzaamheid, zijn organiseerend vermogen de oorzaak van zijn invloed, van niet geringer beteekenis daarvoor waren ook de gunstige omstandigheden waarin hij verkeerde. Hij genoot het volle vertrouwen van den invloedrijken Oldenbarnevelt, die hem tot in het laatst zijns levens raadpleegde bij het nemen van maatregelen betreffende den kerkelijken en politieken toestand. Hierdoor en mede door het vertrouwen van prins Maurits, die zich echter in 1616 op voor hem pijnlijke wijze van hem afwendde, toen Wtenbogaert den prins over diens intieme leven ernstig had onderhouden, kon hij in allerlei belangrijke aangelegenheden, in staat en kerk, zijn invloed doen gelden. Zoo werd hij, niet als predikant maar omdat men zijn inzicht en advies op prijs stelde, door de Staten-Generaal toegevoegd aan het buitengewone gezantschap, dat in 1610 naar Hendrik IV werd afgevaardigd. Hij werd door den koning, dien hij „den besten der vorsten” noemde, op het Louvre ontboden, kort voordat Ravallac zijn gruweldaad pleegde. Zoo kwam hij voortdurend in aanraking met het uiterlijke leven in dien zoo belangrijken tijd.

Hij stond midden in de beroering, midden in de golven, en hoe heeft dit medegewerkt, om hem verder te vormen als man met practischen, ruimen blik en met kloeken geest, evenzeer als het hem tevens de gelegenheid bood, al zijn arbeidskracht te openbaren. Wtenbogaert was geen man der wetenschap, geen geleerde, en hij toonde zelfkennis te bezitten, toen hij voor de benoeming tot hoogleeraar als opvolger van Trelcatius te Leiden bedankte. Niet alleen in den binnenlandschen strijd van kerk en staat, maar ook in den strijd met Spanje heeft hij gedeeld met geheel zijn persoon. Een belangrijk deel zijner levenstaak is zijn arbeid als veldprediker geweest. Maakte hij als tijdelijk legerpredikant den slag bij Nieuwpoort mede, de prins was zoo met hem ingenomen, dat hij hem na den slag voorgoed als veldprediker aan zich wilde verbinden. Wtenbogaert aarzelde lang, maar stemde ten slotte toe. „Ik woonde”, zoo schreef hij „al dicht genoeg bij de doornen; ik had gevoeld, hoe ze steken konden; wat behoefde ik mij verder in die haag of heg te wagen? Ware ik bij mijn weigering gebleven, ik zou mogelijk beter hebben gedaan.” Op menigen veldtocht is hij Maurits en diens legerscharen gevolgd. Veldslagen en belegeringen van steden heeft hij meegemaakt. Maurits stelde hem hoog als veldprediker, te meer daar hij tevens de Fransche soldaten kon toespreken. Bovendien hielp hij in de loopgraven, om de gekwetsten te verbinden. Toen na den bloedigen slag bij Nieuwpoort de kerk van Ostende in een lazareth werd veranderd, had Wtenbogaert met den predikant Dierix en met de chirurgijns handen vol werk. Meer dan eens heeft hij bij het verrichten zijner taak in levensgevaar verkeerd, zooals in 1599, toen in de Bommelerwaard een Spaansche kogel den boom trof, waaronder hij een toespraak hield tot een afdeeling Friesche soldaten. Bij het beleg van Sluis werd hij door de pestkoorts aangetast. Hij genas. Het volgend jaar vond hij bijna zijn graf op de reede van Vlissingen. En kort daarna werd hij te Wesel opnieuw door een hevige ziekte aangetast, waarvan hij tot groote blijdschap van zijn vriend Arminius, na drie maanden herstelde. Aan een helderen, krachtigen geest paarde Wtenbogaert een krachtig gestel, een stoer lichaam. In zijn persoonlijk leven zijn hem de stormen des levens niet bespaard gebleven. Hij verloor na een twintigjarig huwelijksleven in 1605 zijn vrouw en hertrouwde in 1606 met Maria Petitpas



uit Wesel, die hij, ofschoon zij jonger was dan hij, heeft overleefd.

Hij was de veelzijdige persoonlijkheid die als van zelf aangewezener werd, om een belangrijke rol te spelen in ons vaderland en die dat, totdat het noodlottige jaar 1618 aanbrak, dan ook gedaan heeft in zeer ruimen kring; en daarna in den kleinen kring der Remonstrantsche Broederschap.

Voor Wtenbogaert is de kerkelijke strijd een strijd om het al of niet confessioneele karakter van het Protestantisme geweest. Daaraan mocht voorafgaan een dogmatische strijd, daarop mocht volgen de strijd over het gezag der overheid, (en beide waren voor hem zeer zeker niet minder belangrijk), de principiële quaestie was voor hem deze, dat aan de kerkelijke belijdenisschriften geen bindend gezag mocht worden toegekend. Wij zwijgen hier over de Remonstrantie, die door hem is opgesteld. Steeds heeft hij gezocht naar een formule, die zoo ruim en zoo breed was, dat zij alle meeningen ten richtsnoer kon strekken. Als zoodanig moet beschouwd worden de „kerkorde”, die hij in 1612 heeft opgesteld en die in de Statenvergadering van Utrecht werd goedgekeurd.

In deze kerkorde werd de onderlinge verdraagzaamheid tot wet verheven. In verschillende artikelen werd de mildere zoowel als de strengere opvatting der praedestinatie tolerabel verklaard. Ware deze kerkorde in Holland, ja in alle geünieerde provincies ingevoerd en tot richtsnoer genomen, de vaderlandsche kerk zou voor de Dordtsche synode en haren droevigen nasleep gespaard zijn gebleven. Oldenbarnevelt wilde tolerantie. De confessioneelen drongen echter steeds aan op een synode. Zoo werd tegen den zin van de Amsterdamsche afgevaardigden, die bij monde van burgemeester Pauw verkondigden: „wij willen een synode”, in 1614 door de Staten de „Resolutie tot vrede der kerk” ingevoerd, die door De Groot was opgesteld, waarbij deze echter Wtenbogaert gedurig geraadpleegd had. Deze resolutie, die anticonfessioneel was en die tot doel had „die kercken te brengen tot eenigheijt”, vond geen genade in de oogen der Calvinisten. Hun scherpzinnige polemicus, de Amsterdamsche predikant Trigland, bestreed haar in een geschrift, hetwelk Wtenbogaert naar de pen deed grijpen en zijn „Verdedighingh” deed schrijven, een polemisch werk, waarvan Oldenbarnevelt kennis droeg en dat, aan Maurits opgedragen, met vergunning der Staten werd

uitgegeven. In de opdracht lezen wij : „Wij verlangen geen verandering van religie en zoeken geen nieuw pausdom. De onsterfelijke gedachtenis aan uw vader, die de vrijheid der conscientie met zijn bloed heeft gekocht, zetelt te diep in onze harten, dan dat zij er ooit — ik zeg niet uitgewischt, maar uitgesneden zou kunnen worden. De roemrijke daden van Uwe Exc. liggen te vast in ons gemoed, dan dat wij ons ondankbaar zouden toonen, door iets te doen, wat deze zou kunnen verduisteren, of de vrucht ervan doen verwelken. De dood der martelaren is te kostelijk in Gods oogen, dan dat wij iets van de belijdenis, waarvoor zij hun leven geofferd hebben, in twijfel zouden trekken. De vaderlijke zorg van de souveraine regeering dezer landen is ons te dierbaar, dan dat wij hare autoriteit in het openbaar zouden helpen vertreden. Daarom, wij zoeken geen twist, maar jagen den vrede na, zij het ook, dat wij den bewerkers van deze moeilijkheden ronduit te kennen geven, waar het op staat.” Deze zinsnede is merkwaardig, omdat eruit blijkt, dat Wtenbogaert het gezag der overheid in zake kerkelijke geschillen erkende. Ja, hij ging zelfs verder, hij verwachtte alleen van de overheid een bevredigende oplossing der geschillen. Reeds op de Zuid-Hollandsche synode, die in Augustus 1607 te Delft was gehouden, had Wtenbogaert zich beroepen op de overheid. De Delftsche predikant v. d. Linden had toen Wtenbogaert toegevoegd : „Ik zou zoo afkeerig niet zijn van uwe denkbeelden, om aan de overheid het hoogste gezag toe te kennen in kerkelijke zaken, wanneer ik maar de overtuiging had, dat zij zelve christelijk was.” Volgens dezen predikant zou de overheid dan Christelijk handelen, wanneer zij alle sectarissen het land uitzette. Ook in de Remonstrantie erkende Wtenbogaert, en met hem zijne geestverwanten, het gezag der overheid, zoowel in kerkelijke als in wereldlijke aangelegenheden. En in hetzelfde jaar (1610) schreef hij (hiermede voor het eerst als auteur optredend) zijn „Tractaet van 't Ambt ende autoriteit eener hooge Christelijke overheid in kerkelijke zaken.” Juist, omdat de quaestie van het gezag der overheid zoo belangrijk was, staan wij bij dit werk van Wtenbogaert wat langer stil. Sommigen noemden deze quaestie het zesde artikel der Remonstranten en Oldenbarnevelt was van oordeel, dat het geschil over de verhouding van kerk en staat van veel meer beteekenis was dan het dog-

matisch geschil. In 1616 schreef de Engelsche gezant Carleton aan den Engelschen Staatssecretaris Winwood, voormalig gezant in Den Haag, dat de praedestinatie op den achtergrond was gedrongen en de quaestie thans was, in hoeverre de overheid macht had, de grenzen der verdraagzaamheid te omschrijven bij een zuiver godsdienstige quaestie. Inderdaad was dit geschilpunt langzamerhand het gewichtigst geworden. Hoe nu beschouwde Wtenbogaert het gezag der overheid? In zijn tractaat stelde hij drie mogelijkheden: of de superioriteit der kerk boven de overheid, of de collateraliteit van kerk en overheid onder God of de superioriteit der overheid boven de kerk. Na het eerste standpunt als Roomsche, het tweede als onbijbelsch te hebben afgewezen, verklaarde hij zich voor het gezag der overheid over de kerk, als zijnde de rechte, goddelijke ordening in deze zaak. Hij beriep zich daartoe op de Heilige Schrift, op de historie en op de getuigenissen van vooraanstaande leeraars der Gereformeerde kerk. Daaraan knoopte hij een beschouwing vast over de „particuliere deelen en stukken der kerkelijke regeering”, waarover zich het ambt der overheid in het bijzonder uitstrekt, te weten: 1°. het beroepen en aanstellen van de dienaren des Woords, 2°. de zorg dat het evangelie zuiver wordt geleerd, 3°. het vervaardigen van kerkelijke wetten en verordeningen, 4°. het bijeenroepen van synodale en andere kerkelijke vergaderingen. Opmerkelijk is het, dat Wtenbogaert de afhankelijkheid der predikanten van de overheid handhaafde, een afhankelijkheid, die o. a. Arminius had ondervonden, toen de Amsterdamse burgemeesters de hoogleeraarsbenoeming van hun predikant niet bewilligden. Voorts treft ons, dat Wtenbogaert als de bijzondere taak der overheid beschouwt de handhaving — niet van de zuivere leer — maar van het zuivere Evangelie.

Omdat hij het gezag der overheid zoo hoog stelde, verwachtte hij ook alleen van haar uitspraak een oplossing der geschillen en niet van de uitspraak eener synode. Toch was hij niet, zooals vele Remonstranten, geheel afkeerig van een synode, mits deze synode zich alleen bezighield met het bespreken der geschilpunten, maar niet bij meerderheid van stemmen uitmaakte, wat al of niet geloofswaarheid zou zijn. Drie jaren voordat de synode te Dordrecht de Remonstranten uitwees, in 1616, toonde hij zich bereid het verzoek van een nationale synode te



ondersteunen, en in April 1617 gaf hij Oldenbarnevelt den raad, de synode zonder voorbehoud toe te staan, waarop de raadpensionaris antwoordde, dat dit een prijsgeven van „'s landts gerechtigheid" zou zijn. De gedaagde Remonstranten op de Dordtsche synode hebben het betreurd, niet naar



DE ARMINIAENSCH E DRECKWAGEN.

Veel voorkomende, felle spotprent (1618). Bijschrift verklaart de letters; o.a. zijn K. Jesuïeten, wijzende den Wech naar Rome. — Op den achtergrond links Barnevelt. — Dwingl(o) is des voermans zweepriem. — Rechts L Arminianen, willende een gereformeerd predikant M mede op den wagen hebben. — Onnosel wordt overreden.

Naar kopergravure uit Atlas van Stolk te Rotterdam.

Wtenbogaert te hebben geluisterd. „Hadden wij”, zoo schreven zij hem in 1619 „eenige jaren geleden uw advies maar opgevolgd en de synode van de machtigen in ons land verzocht, welk een dienst zouden wij dan de waarheid bewezen hebben.”

Tien jaren na het schrijven van zijn „Tractaet” dacht Wtenbogaert geheel anders over het gezag der overheid. In 1620 ver-

scheen zijn boek „Vrijmoedich ondersoeck van verscheiden placaten in de gheunieerde Provincies teghen de Christenen ingheborenen ende inwoonders derselver landen, die men Remonstranten noemt”, waarin reeds dadelijk in het eerste hoofdstuk de uitspraak voorkomt : „Geen overheid heeft absolute macht”, en tevens den nieuwen Staten-Generaal wordt verweten, dat zij zoozeer verschilden van de oude. Hieruit en ook uit de aanklacht tegen prins Maurits gericht, dat hij zooveel verschilt van zijn vader, blijkt, dat Wtenbogaert diep teleurgesteld is geworden in zijn vertrouwen op de overheid. Hij verweet de overheid, dat zij te ver gegaan was; want er bestond geen verdrag, geen tractaat tusschen de geunieerde provincies onderling, om de Gereformeerde religie te handhaven. Zij hadden zijns inziens alleen het Evangelie te handhaven. In stede daarvan vaardigden zij plakATEN uit, die „spreeken naar den stijl van Duc d’Alva.” Zoo was zijns inziens de overheid te kort geschoten in de verdraagzaamheid, die men van een Christelijke overheid mocht verwachten. Wtenbogaert’s bittere verwijten in zijn „Vrijmoedich Ondersoeck” getuigen, hoezeer hij van inzicht was veranderd. Hij zou het ook voortaan toonen door de geheime samenkomsten der Remonstranten, tegen de bevelen der overheid gehouden, zooveel mogelijk te bevorderen, en zich voortaan verzetten tegen de overheid, die tien jaren te voren als met goddelijk gezag getooid voor hem verrees. Maar vergeten wij niet, dat tusschen beide opvattingen de Dordtsche synode lag met de daarop gevolgde uitzetting der Remonstrantsche predikanten.

Wtenbogaert heeft deze periode uit de geschiedenis der Remonstranten niet van nabij mee doorleefd. Toen de synode te Dordrecht bijeenkwam, was hij reeds uit het vaderland gevlucht. Maar, wat is er al aan die vlucht voorafgegaan, wat al moeite, wat al strijd en verdachtmaking ! Ook in zijn eigen gemeente werd hem die strijd niet bespaard. Fellen tegenstand ondervond hij van de zijde van zijn ambtgenoot, den Haagschen predikant Rosaeus, die nog wel aan Wtenbogaert zijn beroep in den Haag en meer dan dat had te danken. Rosaeus, aanvankelijk door de Remonstranten als geestverwant beschouwd, omdat hij geweigerd had, den catechismus te onderteekenen en de Socianen om hunne verdraagzaamheid had geroemd, keerde zich sinds 1615 openlijk tegen Wtenbogaert. Het is moeilijk aan te nemen, dat hij dat

uit overtuiging deed, maar zelfs indien dit het geval is geweest, blijft de wijze, waarop hij Wtenbogaert bestreed, ten zeerste te laken. Rosaeus' stelselmatige verdachtmaking van zijn ambtgenoot in het geheim en in het openbaar, zelfs van den kansel, heeft tot een scheuring in de Haagsche gemeente geleid. Is het te verwonderen, dat Wtenbogaert ten slotte den strijd moede werd? „Ik zou wel”, zoo schreef hij in 1617 van uit Utrecht aan den Haagschen advocaat van Sorgen, „voor goed weg willen blijven en mijne familie herwaarts over laten komen, ten einde mij ergens op een stille plaats neer te laten en de rest van mijn leven in gebeden en meditatie te slijten.” Een jaar later zou zijn wensch in vervulling gaan en hij zou „weg blijven”, maar op hoe gansch andere wijze zou zijn heengaan plaats vinden dan hij had gedacht, alleen, zonder familie, zonder vaderland. Den 4en October 1617 werd besloten een nationale synode samen te roepen. Tevergeefs schreef Wtenbogaert tegen dit besluit een vertoog, hetwelk den 24sten Maart 1618 in de Statenvergadering werd voorgelezen. Tegen den eersten November zou de synode te Dordrecht worden tezamen geroepen. Den 29sten Augustus richtte Wtenbogaert voor het laatst zijn schreden naar de woning van Oldenbarnevelt. Hij vond den grijzen staatsman in gepeins, met den rug naar zijn schrijftafel gezeten. Wtenbogaert had een sterk voorgevoel van hetgeen zijn ouden vriend boven het hoofd hing en kon niet nalaten bij zijn heengaan hem te waarschuwen en tot hem te zeggen : „gedenk toch aan hetgeen ik u vroeger dikwijls gezegd heb omtrent het voornemen van enkelen. Ik bid u, vind troost in God, den kenner der harten, die alle dingen weet. Versterk u met het voorbeeld van voortreffelijke mannen uit vroeger en later tijd, die hun vaderland de uitstekendste diensten bewezen en daarvoor zoo kwalijk werden beloond. Blijf standvastig! God bescherm u!” Daarna begaf de predikant zich naar de kerk, waar hij de godsdienstoefening moest leiden. Na afloop daarvan vernam hij de gevangenneming van den advocaat, De Groot en Hoogerbeets. En op den avond van denzelfden dag vertrok hij, gehoor gevend aan de smeekbeden zijner vrouw en zijner vrienden, alleen, vermomd naar Rotterdam. Elf dagen na zijn vertrek schreef hij uit zijn schuilplaats te Rotterdam aan den Haagschen kerkeraad een brief, waarin hij om ontslag vroeg als predikant. Hij weifelde, of hij zou wegblijven of terug-



keeren, maar de vrees voor zijn leven weerhield hem. Hij had niet den moed, om het gevaar onder de oogen te zien en Vondel noemt hem ten onrechte „een die voor 't vaderland te sterven was bereijt.” Zelf schreef hij: „of mijn wijken voortkomt uit kleinmoedigheid dan uit wijsheid, weet ik zelf niet.” Toch mag gevraagd worden, of het kerkgenootschap der Remonstranten tot stand zou zijn gekomen, indien Wtenbogaert niet was gevlucht en zelfs balling was geworden. In Rotterdam gevoelde hij zich op den duur niet veilig. Men zocht ook hem gevangen te nemen. Daarom begaf hij zich naar Antwerpen, waar hij 12 September aankwam, om er in October te vernemen dat de provinciale synode te Delft hem bij verstek had veroordeeld en van zijn ambt vervallen had verklaard.

Van uit Antwerpen heeft Wtenbogaert getrouw gedeeld in het lot der broeders, die als gedaagden in December op de Dortsche synode verschenen, om er 14 Januari 1619 te worden uitgejaagd door den voorzitter Bogerman. De Remonstranten hadden dit kunnen verwachten van dezen predikant, die reeds in 1607 verklaard had: „men moet Gods woord verklaren uit de confessie en den catechismus.” De onthoofding van Oldenbarnevelt vervulde Wtenbogaert met diepe smart. Nochtans vertroostte hem de gedachte aan diens vroomheid. „Ik dank God”, zoo schreef hij, „dat ik niet bedrogen ben in het gevoelen, dat ik altijd van zijn vroomheid heb gehad, menschelijke zwakheid uitgenomen, mij gelukkig achtende, dat ik in het vonnis van hem en anderen ben opgenomen en de eer heb voor zulk een goede zaak te lijden.”

Reeds vóór de synode waren pogingen gedaan, om de Remonstranten tot aaneensluiting te bewegen. Op den eersten Maart van het jaar 1617 waren ten huize van Wtenbogaert de voornaamste Remonstranten bijeengekomen. Er werd een „nadere unie” in 18 artikelen opgesteld, welke geheim bleef. Deze unie zou, indien Oldenbarnevelt aan het drijven der confesioneelen had toegegeven, reeds toen de grondslag van een nieuw kerkgenootschap zijn geworden. Maar de Broederschap der Remonstranten zou op een andere wijze ontstaan. Het eenige, wat deze bijeenkomst uitwerkte, was de indiening van een nieuw vertoog of tweede remonstrantie, welke 17 April bij de Staten van Holland werd ingeleverd. Het

vertoog, dat spoedig het licht zag, werd in een „klaer ende grondich teghenvertoogh” door Trigland bestreden, waarop Wtenbogaert zijn „Noodighe antwoord” niet schuldig bleef, een geschrift, dat de Haagsche periode zijns levens afsluit. In dit geschrift, waaruit blijkt, hoezeer hij thuis was in de werken der reformatoren, wees hij aan, dat de denkbeelden der Remonstranten reeds onder de eerste predikers der Hervorming in Holland, Utrecht en Friesland werden aangetroffen, en het viel hem niet moeielijk Triglands bewering, dat de Remonstranten nieuwigheden leerden, te ontzenuwen.

Hadden de pogingen tot aaneensluiting in 1617 geen verdere gevolgen, anders was het in 1619. Wtenbogaert, die aan de hem geestverwante en met hem zeer bevriende vorstin Louise de Coligny op den 14den Februari van dat jaar schreef, dat hij zich nu verheugde, zich in tijds te hebben teruggetrokken, richtte den 28sten van dezelfde maand een brief aan de Remonstranten te Dordrecht, waarin hij de grondslagen van een op te richten Remonstrantsche kerk ontwierp. De broeders te Dordrecht moesten zijns inziens nu ingrijpen en niet talmen. Twee maanden later (16 April) kwam hij in een brief aan den predikant Grevinkhoven hierop terug. Hij vraagde hem dringend „alles te doen, wat behoort ende doenlick is, om een gesepareert corpus van reformatiën te houden ende t’onderhouden in alle steden ende dorpen daer men kan.” Zij konden daarbij op zijn steun rekenen : „Willen sij bijeen blijven eendrachtich ende begeren sij mij als haer dienaer te gebruijcken, hier ben ick.” Hierop kon Episcopus hem in een brief van 29 April, mede onderteekend door de overige broeders, antwoorden : „wij verstaen seer wel met malcanderen, dat nu de fondamenten van vrijheijt voor onse consciëntien moeten geleijt worden, off dat wij ende onse nacomelinghen andersins altoos slaven van den Calvinistischen geest sullen moeten sijn.” Reeds was, zoo schreef Episcopus, besloten om afzonderlijke vergaderingen te houden. Tot dat doel waren reeds 5 Maart een tiental predikanten en enkele ouderlingen en diakenen van gemeenten, wier leeraars Remonstranten waren, te Rotterdam te zamen gekomen onder leiding van Grevinkhoven. Toch was Wtenbogaert nog niet tevreden. Hij liep met grootere plannen rond. In een brief aan Episcopus van 17 Juni 1619 uitte hij zijn ontevredenheid over de traagheid in het verzamelen

van gelden; de man die eens het gezag der overheid hoog hield, wekte hier nogmaals op, om voort te gaan met het houden van bijeenkomsten „opdat de ijver der gemeynten niet en verflauwe” en hij wilde daartoe trachten in het buitenland een kweek-school voor predikanten op te richten. En nogmaals kwam hij hierop terug in een brief aan Episcopus van 28 Juni, waarin hij hem dringend vroeg, om een geschrift op te stellen tegen de besluiten der synode. Als een bezielend veldheer deelde hij zijn bevelen uit. Hij bleef ook van uit den vreemde de ziel der zaak. Hoezeer smartte hem zijn gedwongen werkeloosheid. Doch, zij zou niet lang duren, en eer nog de winter gekomen was, zou hij zich weer in zijn volle kracht kunnen geven. De gebeurtenissen hebben daartoe meegewerkt.

Den 24sten April werd door de synode het vonnis over de Remonstrantsche leer gevelde, welk vonnis den 6en Mei in een sententie werd afgekondigd. Den 2en Juli werden de decreten van de synode door de Staten-Generaal „geapprobeert”, en alle machten in den Staat werd geboden, ze te „maintineeren”, en geenerlei verandering te gedoogen. Daags daarna werd een plakkaat tegen afzonderlijke vergaderingen der Remonstranten uitgevaardigd en op denzelfden dag, 3 Juli, werden de ter synode gedaagde Remonstranten door de Staten-Generaal te 's-Hage onthouden. Hun werd een verklaring ter onderteekening voorgelegd, waarbij zij zich verbinden moesten, zich voortaan van alle kerkelijke diensten en bedieningen heimelijk en in het openbaar, direct of indirect, in alle plaatsen der geünieerde provinciën te onthouden. Toen zij weigerden te onderteekenen, werden zij uitgebannen. Den 6en Juli werden 11 predikanten naar Waalwijk, in Brabant gebracht, den 19en Juli trof 7 van de predikanten die de Rotterdamsche bijeenkomst van 5 Maart hadden bijgewoond, hetzelfde lot. Op den 3den Augustus maakten deze uitgebannen predikanten een aanvang met het houden van geregelde samenkomsten, die tot 13 September werden voortgezet. Hun getal groeide door verbanning en uitwijking aan tot 30. Intusschen bleek hun, door berichten uit het vaderland ontvangen, dat zij te Waalwijk niet veilig waren. Hun verblijf aldaar was den Staten-Generaal zoo verdacht, dat aan de garnizoenen van Heusden en Geertruidenberg bevel werd gegeven, om de wegen naar Waalwijk te bezetten en allen die den grens passeeren wilden,



aan te houden en te onderzoeken of zij brieven bij zich hadden. „Dies”, zoo vermeldt de geschiedschrijver G. Brandt, „bevonden zich de Remonstranten te Waalwijk in groote verlegenheid, zijnde geduriglijk omringd van soldaten en verspieters, altijd toeleggende om iemand van hen, als hij slecht een voet op den Hollandschen bodem zette, te betrappen. Velen oordeelden, dat ze zelfs binnen Waalwijk niet verzekerd waren en dat men ze misschien zou oplichten en wegvoeren.”

Den 9den Augustus namen zij daarom het besluit, om zich met Wtenbogaert en Grevinckhoven, die eveneens naar Antwerpen was uitgeweken, te verstaan over het vertrekken naar deze stad. Grevinckhoven begaf zich naar den Bosch om daar met een deputatie van 4 broeders uit Waalwijk, waaronder Episcopius, te confereeren. Uit deze conferentie blijkt, dat ook ernstig is gedacht over een verblijf in deze laatste stad. Zelfs bezocht Episcopius met den predikant van der Borre daartoe den bisschop van den Bosch, die hem zijn voorspraak bij den gouverneur der stad en bij de Aartshertogen beloofde. Het resultaat was, dat ter bijeenkomst van 1 September uit naam van den bisschop een akte werd voorgelezen, bij welke den Remonstranten werd vergund „den tijd van drie maanden binnen Waalwijk hunne residentie te houden, mits geen executie doende, noch schandael gevende.” Van wege de toenemende onveiligheid in Waalwijk besloten zij zich te verdeelen en eenigen van hen vestigden zich metterwoon in den Bosch.

De voortgezette bijeenkomsten te Waalwijk hadden ten doel de stichting der Remonstrantsche Broederschap voor te bereiden. De Remonstranten beseften, dat zij door den nood gedwongen werden een eigen kerkgenootschap te vormen, een nooddwang, die voortvloeide niet alleen uit het feit, dat hun geen plaats gegeven werd in de Nederlandsch-Gereformeerde kerk, maar bovenal uit hun godsdienstige overtuiging en uit verknochtheid aan de oorspronkelijke beginselen dier kerk. Reeds in zijn brief van 28 Februari aan de Remonstranten te Dordrecht <sup>1)</sup> had Wtenbogaert op dien nooddwang gewezen. „Opdat”, zoo schreef hij „de Remonstranten niet gedwongen zouden zijn, óf Polen (de Socianen) óf Rome te kiezen, ten ware iemand liever hadde zijn brood in

<sup>1)</sup> Zie blz. 121.

Menno's braadpan te doopen," was het noodig, „dat van nu aan zoo vaste fondamenten als doenlijk is, gelegd worden tot onderhouding der kerken en de gemeenten in zoovele plaatsen als men kan, opdat het overschot behouden worde. Om hiertoe te komen moeten de verstandigste lidmaten en door hen de anderen veel en grondig onderwezen worden van de deformiteit der gereformeerde kerken, die ze in de vijf punten en in hunne booze en ongoddelijke proceduren doen blijken. Wat op de confessie en catechismus is aangemerkt, behoort men den godsvruchtigen en verstandigen wel in te drukken, opdat men niet meene, dat het om het schrapstel van een nagel te doen is, meteen ook aanwijzende, waarom men zich niet dient te incorporeeren met anderen, als Mennisten en Lutherschen". Voor Wtenbogaert vloeyde de nooddwang voort uit het besef van het eigen Remonstrantsch beginsel. Hij was er zich wel van bewust hiermede het verwijt van sectarisme op zich te laden. „Zal men dan," zoo schreef hij in denzelfden brief, „een nieuwe secte oprichten? Wij hebben 't niet willen doen, maar de gebreken der kerk in de kerk willen beteren en anderen tot ons trekken door goddelijke matigheid. 't En wil niet zijn. Babel heeft op dien voet niet willen geholpen zijn, zoo moet het op een andere manier geschieden. Laat het vrij de Remonstrantsche kerk of gemeente heeten. Indien ons fundament is Gods waarheid, en het wit ware godsvruchtigheid, God zal het zegenen, en gesteld zijnde, zullen kunnen met anderen in liefde spreken, om te zien of door Christelijke moderatie wij dus met anderen en anderen met ons mochten vereenigd worden, en met behoudenis van het fondement, alle afgoderij uitgesloten, en toelating van verscheiden gevoelens in de reste de oefening der liefde en godzaligheid wat beter onder de Christenen planten mochten. Maar wij moesten eerst een corpus stellen, dat vast aaneen gebonden was, doch zoo dat de band ons niet binde dan aan hetgeen volkomen zeker en buiten alle twijfel is in Gods woord, stellende in de rest orde provisioneel tot stichting alzoo dat men daarin mag veranderen door beter gezicht en onderwijzing, zonder alsdan in die verandering ontsticht te zijn. Dit moet den leden te voren wel ingescherpt zijn, opdat zij weten wat het vaste onveranderlijke fundament zij, waarop zij staan zullen, en in de rest leeren vrijelijk profeteeren tot onderzoek der waarheid in liefde."



### Op de Jonghste Hollandsche Transformatie.

Gommer en Armijn te Hoof  
Dongen om het recht geloof,  
Yeders in-gebracht belcheijte  
Inde VVeeghschael vvert geleyt,  
Docter Gommer arme knecht  
Haddet met den cercken ilocht,  
Mits den Schranderen Armijn  
Tegen Bezamen Calvijn

Ley den Rock van d'Advocaet,  
En de Kussens van den Raet,  
En hi: t breijen dat geensins scheen  
Ydel, van gesonde reen,  
Brieven die vermeden plat  
Heylich recht van elcke Stadt.  
Gommer hech valt hier en gins  
Tot so lang mijn Heer de Prins

Gommers syd' die boven hing,  
Trooste met sijn stalen Kling  
Die so hyvaer vvas van gewviche,  
Datal: ander viel te licha  
Doen aenbad elck Gommers pop  
En Armijn die kreech de Schop,

### DE WEEGHSCHAEL

Bekende zinneprent op de kerkelijke twisten en de staatkundige gebeurtenissen van 1618. Het vers is van Vondel. De figuur op den voorgrond is duidelijk herkenbaar Prins Maurits. Op den achtergrond de Afdanking der Waerdgelders.

Naar kopergravure uit de Atlas van Stolk te Rotterdam.



De nood dwong de Remonstranten, de door hen voorgestane prediking der godzaligheid buiten de voor hen gesloten gereformeerde kerk te handhaven. Hadden zij het niet gedaan, zij zouden haar prijsgegeven hebben. Zij werden tot de oprichting van hun kerkgenootschap bewogen door de op de feiten gegronde zekerheid, dat datgene, wat zij voor het Christendom onmisbaar achtten, de vrije verkondiging van het evangelie krachtens de uitspraak van de conscientie, met den ondergang werd bedreigd. Wat zij van de overheid verlangd hadden, dat was hun beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, hun „reckelijcke” zienswijze, in de vaderlandsche kerk te kunnen belijden. Dat hadden zij onomwonden uitgedrukt in hun Remonstrantie van 1610. Nu het bleek, dat hun gevoelen nevens het daarvan afwijkende niet werd geduld, moesten zij wel een eigen kerkgenootschap stichten. Wtenbogaert had nu, zooals hij schreef, „geleerd, wat hij te voren niet dacht, nl. dat het niet mogelijk was, de kerk te beteren, in de kerk blijvend met onderlinge verdraagzaamheid.” Maar dat zij *noodgedwongen* een eigen kerkgenootschap opgericht hebben, blijkt ten overvloede hieruit, dat zij nog altijd bleven hopen op de verwezenlijking van de door de Staten in 1614 uitgevaardigde „resolutie tot den vrede der kerken.” Zij beschouwden hun kerkgenootschap als een voorloopige, tijdelijke instelling, een beschouwing, die ook in later eeuwen op den voorgrond tredende figuren in de Broederschap zijn blijven aanhangen.

De voorbereiding tot de stichting der Broederschap eischte vooreerst het nemen van allerlei practische maatregelen. Zoo vinden wij den 3en Augustus 1619 de te Waalwijk vertoevende Remonstranten onder presidium van Episcopius bezig met het bespreken der op de practijk gerichte aangelegenheden, als : de correspondentie met het vaderland, het uitgeven van geschriften ter verdediging en verspreiding van hun gevoelens, en vooral met de hoofdzaak, die rechtstreeks de stichting der Broederschap ten gevolge had, namelijk de bediening en verzorging der gemeenten en de daarmede verband houdende collecte, ter bestrijding van de kosten voor correspondentie en reizen en voor het drukken der geschriften. Den 20en Augustus werd een vast bureau samengesteld, bestaande uit 8 predikanten. Aan dit bureau werd een geregelde behandeling der zaken opgedragen, met volmacht om al de broeders samen te roepen, wanneer

het dit noodig oordeelde. Er was echter nog een aangelegenheid, die op de vergadering te Waalwijk werd voorbereid, namelijk een „generale vergadering” der uitgeweken en uitgebannen predikanten. Het plan daartoe was uitgegaan van Wtenbogaert, die reeds in een brief van 21 Juli aan de broeders te Waalwijk sterk had aangedrongen op het bijeenroepen van een algemeene vergadering. Ook had hij in zijn schrijven de punten van behandeling opgegeven. Zoo namen dan op den 17en Augustus de broeders te Waalwijk het besluit : „Alsoo wij ook achten hoognoodich, dat om een goed fundament te leggen tot alles, wat bij dese van nooden sal zijn tot conservatie der kerken ende vertroosting dergenen, soo kerkendienaeren als anderen, die daeromme leyden, een generale bijeenkomst der Broederschap, indien 't mogelijk is met den eersten gehouden werde, te vernemen oft d'andere broeders dat ook niet noodich en vinden en hoe men daertoe geraken sal, op wat plaets, met wat securiteit ende hoe te verwerken.”

Den 28sten Augustus deelde Episcopus Wtenbogaert's schriftelijk verlangen mede, om de vergadering te Antwerpen te houden. Besloten werd om aan dit verlangen te voldoen en tevens „om de saecken te beter te prepareeren” Wtenbogaert te verzoeken „de pointen van bedenkingen, die zijn Ed. mocht hebben” aan de vergadering over te zenden. Zijn helder inzicht, zijn „prudentie”, zijn geestkracht, zijn diplomatiek beleid had men noodig. Men kon niet langer buiten hem.

Het was de 30ste September van het jaar 1619. Op den voormiddag van dien dag kwamen te Antwerpen samen de volgende predikanten : Johannes Wtenbogaert, Simon Episcopus, Eduardus Poppius, Samuel Lansbergen, Petrus Cupus, Wilhelmus Lomannus, Mattheus Burgius, Assuerus Pollio, Caspar Selkaert, Nicolaas Grevinkhoven, Johannes Arnoldus Corvinus, Johannes van Galen, Johannes Grevius, Adriaen Simonszoon, Samuel Prins, Abraham la Faille, Petrus Engelraven, Geeraerdt van Velsen, Johannes Speenhoven, Carolus Rijkwaert, Isaak Frederikszoon Luit, Carolus Niëllius, Bartholomaeus Prevoost, Aegidius Seyst, Johannes Nederlage, Egbert Stedum, Paulus Lindenius, Franciscus Taurinus, Bernherus Vezekius en Eerhardus Voskuil. Later kwamen nog ter vergadering : Adriaen van der Borre, Theophilus Rijkwaert, Simon Goulart, Isaak

Naeranus, Dominicus Sapma, Henricus Niellius, Henricus Oostenhaern en Samuel Naeranus.

Onmiddellijk ging der vergadering over tot het benoemen van een praeses, assessor en scriba „en sijn daertoe vercoren” : Johannes Wtenbogaert, Simon Episcopus en Nicolaes Grevinkhoven. Nadat de voorzitter een gebed had uitgesproken, verklaarden de broeders op een door hem gedane vraag, hoofd voor hoofd : „dat sij bleven volharden bij de bekentenissen over de verschilpunten, uit den naeme der Remonstranten in de eerste Remonstrantie Haegsche conferentie, Synode tot Dordrecht ende andre hunne gemeene schriften, gedaen.” Voor allen stond vast, dat de gemeenten niet alleen door brieven, zooals tot dusverre was geschied, maar ook „met de levende stemme en uitrechtinge der sacramenten, ’t sij heimelijk of openbaer” moesten worden bediend. En allen verklaarden hoofd voor hoofd bereid te zijn om zich wederom naar het vaderland te begeven, en „om henselve ten dienste vande bedroefde kerken in het landt te laeten gebruicken.” Hoewel Wtenbogaert, Episcopus en Grevinkhoven zich eveneens daartoe bereid verklaarden, vond nochtans de vergadering om verschillende gewichtige redenen goed „deselve hier inne te verschoonen.” Ook vond men beter, dat Poppius, Niëllius en Corvinus zich voorloopig buitenslands zouden houden, om intusschen de kerken te dienen met hunnen goeden raad, en met schrijven voor de gemeene zaak zouden arbeiden. Hierop trokken Wtenbogaert, Episcopus en Grevinkhoven zich in een kamer terug, waar hoofd voor hoofd alle broeders voor hen verschenen en nogmaals van hun bereidwilligheid om naar het vaderland terug te keeren, getuigden. In de namiddagzitting werd nagegaan, hoeveel predikanten in het vaderland noodig waren. Het bleek, dat men den dienst van 29 personen behoefde. In het land waren nog 16 predikanten aanwezig, die dienst konden doen. Daarom besloot men, dat 10 van de uitgebannen en uitgeweken predikanten zouden worden aangewezen voor de bediening der kerken, benevens 3 of 4 studenten. Hun arbeid zou dadelijk moeten beginnen. Aan het moderamen werd opgedragen, om aan het eind der vergadering met de 10 broeders, die het geschikt achtte voor den dienst in het vaderland, overleg te plegen over standplaats en werkkring. Op den 1sten October werd de vergadering voortgezet en werd het belangrijke besluit



genomen, een confessie of „verklaring des geloofs” samen te stellen. Wtenbogaert, Episcopus, Grevinkhoven en Niëllius werden gemachtigd om „soodaenighe verklaeringh of Belijdenisse te stellen en te sijner tijdt der Broederen gemein ondersoek en oordeel t’onderwerpen.” Dat de Remonstranten hiermede niet anders bedoelden dan een verklaring van hun gevoelens openbaar te maken en geenszins een sectarisch bewustzijn in een of ander formulier wilden vast leggen, blijkt uit de vraag, die in dezelfde zitting aan de orde was, namelijk of men zich zou vereenigen met de Lutherschen. Vooralsnog vond men echter bij nadere overweging beter, dat men zich afgezonderd zou houden van anderen, maar dat men „derselver aenstoot in alle maniere sou soeken te vermijden.” Om uitvoering te geven aan het besluit, den vorigen dag genomen, werd aan het moderamen opgedragen, een instructie te ontwerpen voor degenen, die in het vaderland zouden gaan dienen. Aangezien allen schoolmeesters in het vaderland door de Staten was gelast om den Heidelbergschen catechismus, sommigen ook om de Dordtsche canones te onderteekenen („t’welk strekte om de Calvinisterij de jonge jeucht in te planten”), kregen de in het land dienende predikanten de opdracht, om de ouders te waarschuwen, hunne kinderen niet bij de Calvinistische schoolmeesters ter school te zenden. In de namiddagzitting werd de gedragslijn vastgesteld voor de predikanten, die in deze buitengewone omstandigheden bij de uitoefening van hun ambt aan groote moreele gevaren waren blootgesteld. „Alsoo de leere der waerheit”, zoo luidt de inhoud van het desbetreffend besluit „voor dewelke wij alle te saemen lijden, is een leere, die naar de Godsaeligheid is : soo is bij alle de Broederschap eendraghtelijk verstaen, dat een yder sich bevlijtigen sal om de waere Godtsaeligheid op t’allersorgvuldigste te betrachten, mijdende alles wat eenigszins tot ergernisse moghte strekken : insonderheit ook dat een yder sich wachte van alle haestigheid, bitterheit, scherpigheid en schamperheit in woorden ; van alle lichtvaerdige seden en manieren ; van overvloedt in spijsze en drank, soowel ten aensien van hunne eigene personen als degeenen die hen aengaen, sooveel eenighsins moogelijk is. Ende wanneer sich iemant hierinne komt te verloopen, sal dezelve bij dengeenen, die daervan kennis heeft, eerst in ’t bijzonder vriendelijk en niette-

min ernstelijk aengesproken en vermaent worden, en indien hij naer soodanige vermaeninge niet luisteren wil, sal hij der gemeene Broederschap aengebraght en door deselve tot regel en beterschap gebracht, oft anders deser onser Societeit onwaerdig verklaert en geacht worden." Op den 2en October is alleen des middags vergaderd. In deze bijeenkomst werd voorlezing gedaan van de instructies voor het college van predikanten, dat te Antwerpen zou blijven resideeren en voor degenen, die in het land zouden dienen. En op den 3en October werden als leden van dat college, behalve Wtenbogaert, Episcopus en Grevinkhoven, bij wie de eigenlijke directie zou blijven berusten, de predikanten Poppius, Niëllius en Corvinus benoemd. Daarna werd de vergadering met dankzegging aan God gesloten.

De Remonstrantsche Broederschap was gesticht.

Dat op deze eerste algemeene vergadering de gemeenten niet vertegenwoordigd waren, om welker behoud het toch eigenlijk ging, en dat de kerkeraden niet gekend waren bij de te nemen besluiten, was een gevolg van den verwarden toestand. De meeste kerkeraden waren of op gezag der Staten of door de splitsing der gemeenten in een Remonstrantsch en een niet-Remonstrantsch gedeelte, ontbonden. En zoo was de Broederschap, die te Rotterdam ontstaan, te Waalwijk bevestigd, te Antwerpen werd opgericht, aanvankelijk een vereeniging van leeraren der Remonstranten, van Remonstrantsche predikanten, maar om der wille van de gemeenten in het vaderland gevormd, en waarin de gemeenten in beginsel begrepen waren, een vrije, Christelijk-kerkelijke gemeenschap.

In het jaar waarin de Broederschap werd gesticht, bereikte Wtenbogaert, die de ziel van die oprichting was geweest, den leeftijd van 62 jaren. En nog was zijn taak niet afgedaan, nog zou hij een omvangrijken, gewichtigen arbeid verrichten en de genomen besluiten helpen verwezelijken. Hoe heeft hij daaraan tot aan zijn dood zich gewijd ! Met het klimmen der jaren nam zijn arbeidskracht eer toe dan af. Zijn talrijke geschriften getuigen daarvan. In 1819 verscheen van zijn hand een geschrift, waarin de wegvoering der Remonstrantsche leeraars uit de geünieerde provincies werd bestreden. Naar aanleiding van den biddag, waarmede de Dordtsche Synode werd besloten, schreef hij een pamflet, getiteld : „Achabs biddagh." In 1620 verscheen van

zijn hand het reeds genoemde<sup>1)</sup> „Vrijmoedich ondersoek van verscheiden placcaten tegen de Remonstranten”, waarin niet alleen een scherpe critiek op de houding der Staten, maar ook een justificatie van Oldenbarnevelt, Hoogerbeets en De Groot voorkomt. Wij doen slechts een enkelen greep. Noodgedwongen nam hij telkens weer de pen op, om de kerkelijke en politieke tegenstanders te bestrijden. Dat hij meer kon dan polemiseeren, bewijzen de stichtelijke werken, die in hetzelfde jaar van zijn hand verschenen, zooals „Gebetd ofte schriftelijke meditatie over 't Vader onser”, en „Danksegginghe ende ghebedt”. Uit deze meditaties, alsmede uit zijn preeken, die voor dien tijd meesterstukken van kansel welsprekendheid waren, leeren wij zijn innige vroomheid kennen. \*

Krachtig bleef hij voortarbeiten aan de uitvoering der in 1619 genomen besluiten. De tweede vergadering van Remonstrantsche predikanten, die in het jaar 1621 van 6—9 Februari te Antwerpen werd gehouden en door 27 predikanten werd bijgewoond, werd door hem geleid. Het was vooral aan hem te danken, dat in Holstein de gemeente van Frederikstad, een stichting van Remonstrantsche uitgewekenen, verrees. Hij stelde de instructie op voor de gedeputeerden, die naar den hertog van Holstein werden gezonden. Zoo was hij onvermoeid werkzaam voor de belangen der Broederschap.

Met het klimmen der jaren namen echter ook de zorgen en tegenspoeden toe. Tevergeefs had hij in een brief aan prins Maurits zijn onschuld bepleit. Den 17en Maart 1619 werd de voormalige hofpredikant openlijk onder het luiden der stadhuisklok in Den Haag gedaagd, om voor de 24 rechters te verschijnen. Den 6en, 15en, en 21sten April werd de indaging herhaald en 24 Mei werd Wtenbogaert wegens kerkelijke en politieke conspiratie ten eeuwigen dage uit de republiek verbannen en werden al zijn bezittingen verbeurd verklaard. Gelukkig bleef hij voor armoede gespaard, doordat zijn vrouw, die in Juni 1619 na maandenlange scheiding te Antwerpen voor korten tijd tot hem kwam, hem, zooals hij schreef, „van het hare trouw onderhield, zoodat ik niemand lastig behoefde te vallen.”

Bij de valsche beschuldigingen tegen Wtenbogaert gericht,

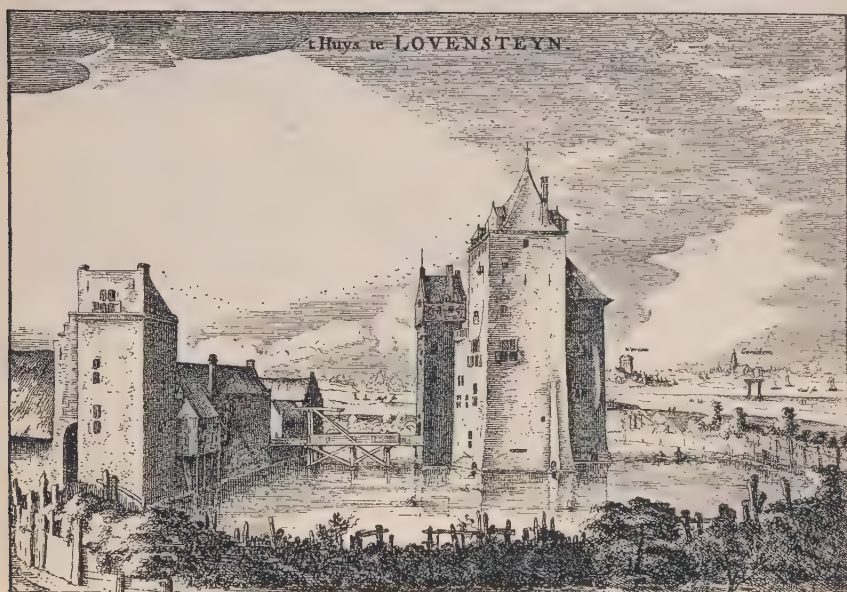
<sup>1)</sup> Zie blz. 118.



kwam ook deze, dat hij met Spanje heulde. Reeds in 1615 was een dergelijke beschuldiging door den predikant Plancius van den kansel tegen de Remonstranten gericht. Wtenbogaert en Episcopijs, zoo zeide men, stonden in goede verstandhouding met de Jezuïten en hielden correspondentie met de vijanden van den Staat. Weliswaar stonden Wtenbogaert en zijn geestverwanten aan Roomsche en Spaansche intrigues bloot, zelfs bood de Spaansche gezant De La Cueva te Brussel hem een ruime vergoeding aan voor zijn verbeurd verklaarde bezittingen, maar Wtenbogaert weigerde. Hij wilde Protestant en Nederlander blijven. Maar de lastertongen in Holland zwegen niet. Deze en andere ervaringen deden hem besluiten de Zuidelijke Nederlanden te verlaten en zich in Frankrijk te vestigen, een besluit, dat door de algemeene vergadering van Februari 1621 werd bekrachtigd. En zoo begaf hij zich 14 Maart 1621 met den predikant Van der Borre naar Parijs, waar hij zijn intrek nam in de Faubourg St. Germain. Dat hij door de Fransche regeering met hartelijkheid werd bejegend, had hij te danken aan Louise de Coligny, die hem het vorige jaar te Antwerpen op haar doorreis naar Frankrijk had ontmoet en hem haar tusschenkomst bij het Fransche hof had aangeboden. Haar vriendschap, alsmede de toegenegenheid van Frederik Hendrik, die op zijn doorreis naar het prinsdom Oranje in 1619 te Antwerpen vertoevend, in „de Bijenkorf”, waar hij logeerde, zijn vroegeren leermeester in tegenwoordigheid van vele edellieden welwillend had ontvangen, en zich met hem voor een der geopende vensters den volke had vertoond, was hem een licht op zijn donkere wegen.

Ook in Parijs werden door de Roomsche geestelijkheid weldra pogingen aangewend om Wtenbogaert tot de moederkerk terug te brengen, welke pogingen later werden herhaald, toen hij zich naar Rouaan had begeven. In deze laatste stad kwam zijn vrouw voor goed bij hem. Het uitbreken der pest in Rouaan dreef hem in 1622 naar Parijs terug. In het volgend jaar vinden wij hem weder te Rouaan. Er kwamen sombere dagen, waarin hij zwervensmoede naar een stille plek in Holland verlangde, om als ambteloos burger zijn laatste levensdagen te slijten. Maar hij gevoelde, dat hij moest blijven volharden en denkende aan het lot der broeders in het vaderland, was hij minder met eigen leed begaan dan met de rustelooze vervolgingen, waaraan de predikanten in Holland

blootstonden. Toen in 1623 de tijding van de samenzwering tegen prins Maurits hem bereikte, greep hij naar de pen en stelde in het Fransch een apologie, om de Remonstranten voor geheel Europa vrij te pleiten van de medeplichtigheid, waarvan zij door hun kerkelijke en politieke tegenstanders openlijk werden beschuldigd. Hij gaf deze apologie echter niet uit. Dat hij overigens als auteur niet stil gezeten heeft in den vreemde, getuigt zijn polemieck tegen Trigland, en zijn autobiografie, welke hij hier



LOEVESTEYN IN DEN TIJD DER REMONSTRANTSCH E VERVOLGING.

Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

begon uit te werken. Na in 1624 een vergeefsche poging te hebben gedaan, om onopgemerkt per schip naar Hamburg te reizen, besloot hij in 1626 rechtstreeks naar het vaderland terug te keeren. De omstandigheden waren niet ongunstig. In 1625 was prins Maurits overleden. Frederik Hendrik droeg zijn ouden leermeester een goed hart toe en ook al bleven de twee brieven, die Wtenbogaert uit Frankrijk aan den prins schreef, onbeantwoord, hij vernam van terzijde, dat de prins zijn epistels met welgevallen had gelezen en aan een verzoening der partijen dacht,

welke gepaard zou gaan met een algemeene amnestie. Dit deed hem besluiten terug te keeren. Den 26sten September 1626 zette Wtenbogaert te Rotterdam voet aan wal. Zijn vrouw was hem reeds in April naar het vaderland voorgegaan, maar wist niets van zijn overkomst. Zij ontmoette hem toevallig, toen zij den 1sten October te Rotterdam kwam. Wtenbogaert verwisselde telkens van verblijf. Hij bleef hier tot 5 December en vertrok toen in stilte met Grevinkhoven naar Den Haag, waar hij eveneens telkens van verblijf verwisselde. Op zijn woning was door Rosaeus wederrechtelijk beslag gelegd. Dadelijk ging hij aan den arbeid. Hij drong bij den prins op intrekking der plakATEN aan, waarvan deze echter niets wilde weten. Hij pleitte voor vrijlating der te Loevestein gevangen gezette predikanten, en ofschoon zijn pleidooi vergeefs was, wist hij althans te bewerken, dat het lot der gevangenen verzacht werd.

Vele polemische geschriften en pamfletten verschenen in dezen tijd van zijn hand. Hij was en bleef ook in zijn ouderdom de aangewezen polemicus onder de Remonstranten. Niëllius schreef van hem : „Nous louons Dieu de ce qu'il continue à cet insigne personnage tant de graces incomparables. Ses écrits ont cela de propre, que tant plus on les lit, tant plus ils agréent, et les derniers semblent toujours surmonter les premiers. Admirable félicité, de pouvoir en une vieillesse si haute avoir encore toutes les fonctions de l'âme si entière, une vivacité d'esprit et solidité de jugement si vigoureux. Il serait à souhaiter que tels dons de Dieu pussent être employés à autre sorte d'écrits que polémiques." IJverig door zijn vrouw als secretaresse geholpen, was hij dag aan dag bezig, om te arbeiden voor de zaak der Remonstranten, ondanks een pijnlijke ziekte, waarvoor hij zelfs een operatie moest ondergaan. Gelukkig kon hij zijn eigen woning weer betrekken en daar verder ongestoord blijven.

Wtenbogaert heeft het beleefd, dat de Loevestein'sche gevangenen de vrijheid herkregen, dat de plakATEN zoo goed als niet meer uitgevoerd werden en dat het bestaan der Remonstrantsche Broederschap was verzekerd. Hij bleef rusteloos voor de Broederschap werken. Op de algemeene vergadering, die 15 en 16 October te Rotterdam werd gehouden, had hij wederom de leiding. Het belangrijkste besluit, op deze vergadering genomen,



was, dat de gemeenten voortaan niet meer door tijdelijk aan haar toegewezen predikanten, maar door eigen vaste predikanten zouden worden bediend. De uitvoering van dit besluit heeft hem veel hoofdbrekens gekost. De Broederschap telde nu ongeveer 40 gemeenten en 50 predikanten. Op deze vergadering werd tevens aan Wtenbogaert opgedragen, een handleiding voor het godsdienstonderricht te vervaardigen. Hoezeer hij als „het hoofd der Broederschap” werd beschouwd, blijkt uit het teekenende feit, dat men in 1633 geen algemeene vergadering te Amsterdam wilde uitschrijven, toen hij hardnekkig bleef weigeren, deze bij te wonen. Tot 1644 bezocht hij alle groote vergaderingen. Telkens werd hij als directeur herkozen. In 1642 werd op zijn advies besloten, dat de voornaamste gemeenten (Rotterdam, Amsterdam en Den Haag) afgevaardigden naar de algemeene vergaderingen zouden mogen zenden. De oprichting van een Remonstrantsch seminarium was een langgekoesterde wensch van hem. Hij heeft dezen wensch vervuld gezien. Den 15en Mei 1632 preekte hij voor het eerst weer in Den Haag, maar weldra werd hem het preeken door de overheid verboden. Den 22sten Juli betrad hij voor het laatst den kansel.

Zijn laatste levensjaren heeft hij gewijd aan het voltooien van zijn drie belangrijkste werken, namelijk „De Onderwijsinghe in de Christelijcke religie”, voorts zijn „Leven, kerckelijcke bedieninghe en zedige verantwoordigh”, en ten slotte zijn „Kerckelijcke Historie”. Vooral dit laatste werk, een foliant van meer dan 750 pagina's, dwingt eerbied af. Niettegenstaande de verzwakking van zijn gezichtsvermogen, is hij er aan blijven arbeiden tot zijn levenseinde toe. Bij zijn dood was hij gekomen tot de maand Augustus van het jaar 1619. Alleen dit eene boek zou hem reeds aanspraak doen maken op een eereplaats onder de vaderlandsche theologen.

En zoo naderde langzamerhand het einde. In 1640 ontviel hem zijn vrouw en drie jaren later moest hij zijn boezemvriend Episcopius ten grave dragen. Wat hij in hem, die zijn Jonathan geweest is, verloor, blijkt behalve uit zijn brieven, uit het teekenende feit, dat Wtenbogaert geen geschrift ter perse liet gaan alvorens het Episcopius te hebben toegezonden, opdat deze er zijn oordeel over zou uitspreken. Zwaar was voor hem, den 87-

jarige, de gang naar Amsterdams Westerkerk, waar het stoffelijk omhulsel van zijn vriend zou rusten.

Een jaar later, 4 September 1644, velde ook hem de dood. Hij vond hem rustig en bereid. In zijn laatste levensdagen kwam meermalen over zijn lippen Camphuysens lied :

Hoe lang, ach Heer !

Hoe lang nog mist mijn ziel den zoeten stand van 't waar

Helaas ! wanneer, [verheugen ?

Wanneer zal ik eens 't eeuwlg vaderland betreden meugen ?

Zijn stoffelijk overschot werd begraven in Utrechts Domkerk.

Wtenbogaert is na Arminius' dood het middelpunt van het Remonstrantisme geweest. Zonder hem zou de Remonstrantsche Broederschap niet tot stand gekomen zijn. Noch Arminius noch Episcopius waren in staat een kerkgenootschap te organiseeren. Hij deed het — noodgedwongen. Noodgedwongen is het kerkgenootschap der Remonstranten ontstaan, dat, indien de republiek een betere staatsinrichting had gehad, onder gansch andere omstandigheden zou gegroeid zijn.

In den strijd voor de erkenning der rechten van dit kerkgenootschap heeft Wtenbogaert, ondanks de fouten, daarin door hem begaan, fouten, waarvan hij zich zelf als zedelijk mensch bewust is geweest, een goeden strijd gestreden.

Niet alleen het door hem opgerichte kerkgenootschap, de Remonstrantsche Broederschap, maar gansch het Protestantsche Nederland heeft aan dezen Nederlander veel, zeer veel te danken.

A. H. HAENTJENS.

# REMONSTRANTEN EN SOCINIANEN — —



Keerzijde van de Statenpenning  
(zie blz. 79). Rondschrift: zij  
zullen zijn als de berg Sion.

**G**EDURENDE de geheele 17de en het grootste deel van de 18de eeuw heeft in ons land de heerschende kerk al haar krachten ingespannen om andersdenkenden te bestrijden, maar hoezeer zij ook geijverd heeft tegen Roomsche Katholieken, Remonstranten, Doopsgezinden en zelfs tegen Joden, geen ketterij kwam haar gevaarlijker voor dan de Sociniaansche. Het woord Sociniaan was in de ooren der rechtzinnigen het inbegrip van alles wat verfoeilijk en verwerpelijk, van alles wat in

't kort anti-christelijk was. Men gebruikte het als een scheldwoord, waarbij minder gedacht werd aan een bepaalde partij met zekere godsdienstige opvattingen, die men trouwens dikwijls niet eens goed kende, dan aan menschen zonder geloof of christendom, vijanden van het Evangelie en de zaligheid.

De verdachtmaking heeft in ruime mate ook de Remonstranten gegolden. De bekende hoogleeraar Adriaan van Cattenburgh was zelfs van oordeel (1728), dat hun inzonderheid de klad van Socinianisme is aangewreven. Er is misschien een lichte overdrijving in deze uitspraak; toch is het bij een beschouwing van het verleden der Broederschap noodig, hare verhouding tot de Socinianen in het licht te stellen. En daarbij moeten wij natuur-



lijk beginnen met kort en klaar uiteen te zetten, wie deze gehate ketters zijn geweest.

De Socinianen zijn afkomstig uit Polen. Zij ontleenen hun naam aan Faustus Socinus (1539—1604), een Italiaansch jurist en godgeleerde, die zeker niet te vergelijken is met de groote Hervormers zijner eeuw, maar die toch stellig een man van buitengewone gaven en verdiensten is geweest. Hij kwam in 1579 in Polen; daar heeft hij, na langdurigen strijd, uit ongeordende en door twist verdeelde gemeenten een kerk weten te scheppen, die een eigen, kenmerkende geloofsbelijdenis bezat.

Het middelpunt van de leer der Socinianen was het verwerpen van het dogma der Drieëenheid. Dat in het ééne goddelijke wezen drie personen zouden zijn, loochenden zij op gronden aan de Schrift en vooral aan de rede ontleend. Voorts beschouwden zij Jezus Christus als mensch; hem een goddelijke natuur toe te kennen achtten zij een dwaling, waaraan de kerk zich sinds eeuwen had schuldig gemaakt. Wel onderscheidde hij zich van gewone stervelingen door zijn wonderbare geboorte, zijn zonde-loosheid, zijn heilige volmaaktheid; maar hoe uitnemend ook, Jezus was toch mensch, de eerste zijner broederen. En eindelijk werd, in nauwen samenhang met deze opvattingen, het leerstuk verworpen dat hij door zijn lijden en sterven voor ons aan Gods gerechtigheid zou hebben voldaan. Nergens heeft het Socinianisme zulk een onweerlegbare critiek geoefend dan bij zijn aanval op dit dogma en bij het behandelen van de juridische quaestie, die hieraan ten grondslag ligt.

Van uitsluitend ontkennen evenwel gaat voor het godsdienstig leven weinig kracht uit. Het Socinianisme zou dan ook niet zooveel invloed hebben geoefend, wanneer het niet tevens iets positiefs had gebracht. Zijn roem is, dat het de practische godsvrucht heeft bevorderd door allen nadruk te leggen op het doen van den wil des Vaders. Het achtte den mensch in staat om dien wil te volbrengen; immers, hem is „de volledige, de allervolmaaktste vrijheid” geschonken. Hieruit volgt, dat het twee van de voornaamste leerstukken der Gereformeerde kerk, dat der praedestinatatie en der erfzonde, verwierp. Niemand behoeft in twijfel te verkeerren omtrent hetgeen God van ons eischt, daar Jezus de volmaakte wet, die uit geboden en beloften bestaat, heeft geopenbaard. Zijn wij geloovig, zoodat wij behalve

hoorders ook daders des woords zijn, en hebben wij dus de door God gestelde voorwaarde vervuld, dan houdt God Zijnerzijds de door Hem uit vrije genade gegeven belofte en volgt onze rechtvaardiging. Hieronder is te verstaan dat God ons voor rechtvaardig verklaart, ons alle zonden kwijtscheldt en het eeuwige leven schenkt. Bij dit alles worden wij pijnlijk getroffen door het gebrek aan inzicht in de werkelijke diepte en de waarde van het Evangelie. Deze hervormers zagen in de blijde boodschap van Gods oneindige vaderliefde niet veel meer dan een volledig stel geboden en aanwijzingen. Maar al erkennen wij dat zulk een gebondenheid aan de letter der Schrift, zulk een wettische geest ver afstaan van een waarachtig christelijk geloof, wij mogen niet onbillijk zijn. In een tijd toen de heerschende kerken meer en meer den nadruk legden op zoogenaamde zuiverheid in de leer en het beleven van den godsdienst achterstelden bij het belijden van haar rechtzinnig geloof, was het Socinianisme in zijn recht, dat het de zedelijke eischen van het Christendom handhaafde. Het vulde aan — laat het dan zijn op eenzijdige wijze — wat elders werd verwaarloosd.

In Polen met zijn over 't geheel achterlijke bevolking kon de nieuwe leer op den duur niet genoeg uitbreiding vinden. Vrij spoedig begon het Socinianisme dan ook in te zien dat het in breeder kringen ingang moest vinden, of dat het, ondanks zijn voorspoedig begin, welhaast te gronde zou gaan. Vandaar vele en onvermoeide pogingen om bekeerlingen in het buitenland te maken. Ver naar het Oosten, naar het toen nog schier Aziatische Rusland konden de Socinianiërs niet doordringen, maar op het Westen was hunne hoop gevestigd. Daar had het nieuwe licht der Hervorming een stralenden dag doen rijzen en een heerlijke toekomst voorbereid : zouden de Protestanten daar geen oog hebben voor het nog meer gezuiverde Christendom, zooals het Socinianisme dat meende te prediken ?

Ook met Nederland is het in aanraking gekomen. De eerste zendelingen, Ostorodt en Woidowski, zetten in Augustus 1598 te Amsterdam voet aan wal. Om in ons land met vrucht hun leer te verbreiden, moesten zij natuurlijk eenige overeenstemming vinden in denkwijze en gevoelens. Waren alle Protestanten hier Calvinisten geweest, het Socinianisme zou buiten de grenzen gehouden zijn. Toenadering was alleen te verwachten van de

meer vrijzinnigen ; — dus ook van hen, die niet lang daarna op de Dordtsche synode door de bovendrijvende partij zouden uitgeworpen worden.

Wat de Remonstranten betreft : ik mag mij hier van de taak ontslagen achten, hunne beginselen uiteen te zetten. Alles wat ik te doen heb, is de punten aan te wijzen, waarop zij met de Socinianen overeenstemden. Het behoeft daarbij nauwelijks gezegd te worden, dat de Poolsche hervorming op hun ontstaan niet den minsten invloed heeft gehad : zij zijn de voortzetting van die echt-nationale reformatorische richting, waarvan Anastasius Veluanus zulk een uitnemend vertegenwoordiger is geweest. De schrijver van „Der Leken Wechwyser” werd later dan ook door de strengere partij smalend „der Remonstranten Patriarch” genoemd. Ook waren er meer punten van verschil dan van overeenkomst tusschen Socinianen en Remonstranten, zooals reeds dadelijk bij de eerste aanraking bleek. Ostorodt en Woidowski konden Arminius niet voor hunne gevoelens winnen, en niet lang daarna schreef Wtenbogaert aan Vorstius, naar aanleiding van diens benoeming te Leiden, dat de Universiteit een christelijk en geen Ostorodiaansch professor noodig had. Maar doordat de Remonstranten geleid werden door het zedelijk motief, dat zij voor den mensch de waarde van de practische godsvrucht wilden handhaven en Gode niets toeschrijven dat Zijner onwaardig is, bestond er in enkele opvattingen verwantschap tusschen hen en de Socinianen.

Beiden verwierpen de praedestinatie, het leerstuk dat in de vaderlandsche kerk aanleiding gaf tot zoo bittere verdeeldheid. En wat aangaat het dogma van de voldoening, geloofden de Remonstranten dat Christus door zijn dood de verlossing niet tot stand gebracht, maar alleen mogelijk gemaakt heeft. Of de voldoening voor den bijzonderen mensch de zaligheid zal werken, hangt af van zijn geloof, dat de vrucht is van ieders vrijen wil. Buiten deze geloofsgehoorzaamheid is het behoud ondenkbaar ; zij is de voorwaarde die God aan den mensch heeft gesteld. Wij hebben dus onzerzijds mede te werken met de goddelijke genade, opdat de voldoening door Christus ook ons ten goede komt.

Ziehier de wijze waarop de Remonstranten het leerstuk hebben verzacht. Zij naderden hier eenigszins de Sociniaansche opvatting ; en daar dit gevaarlijk voor hen kon worden, begrepen zij dat het



verschil tusschen hunne geloofsovertuiging en die der Poolsche broeders in het volle licht moest gesteld worden. Vandaar dat Hugo de Groot Socinus opzettelijk en uitvoerig bestreed ; maar ondanks de groote bekwaamheid van den schrijver mocht het hem niet gelukken, zijn eigen rechtzinnigheid aan te toonen.

In de verhouding tusschen Remonstranten en Socinianen zien wij nu in den loop der jaren deze merkwaardige verandering plaats grijpen : de vreemdelingen, die in eigen vaderland steeds minder zich kunnen staande houden, beginnen met alle moeite te doen om zich aan te sluiten bij de verdrukke Remonstranten. Zij hebben daarbij onmiskenbaar het doel om de Nederlandsche vrijzinnigen voor hunne overtuigingen te winnen. Het resultaat is echter, dat zij niet winnen, maar gewonnen worden: zij zelven ondergaan in hooge mate den invloed der Remonstranten, die geestelijk hunne erfgenamen worden van hetgeen zij goeds tot stand hebben gebracht. Het volgende beknopte overzicht zal dit doen uitkomen.

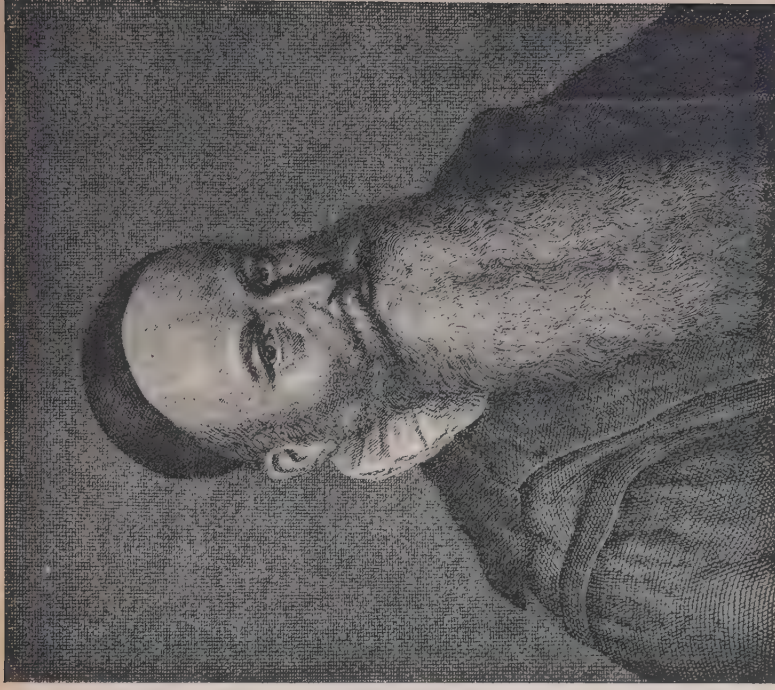
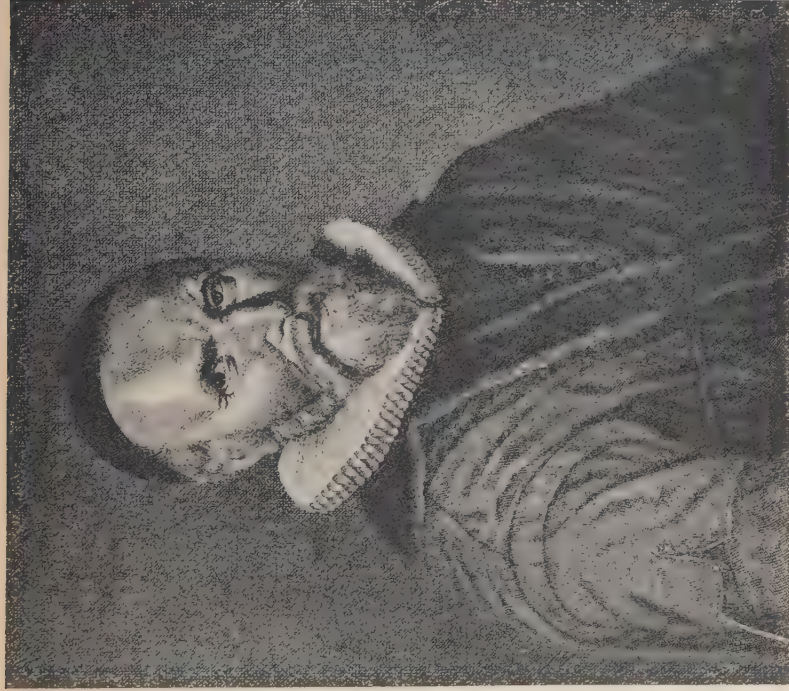
Het begint met een edelmoedig aanbod van den kant der Socinianen, wanneer de Remonstranten in den tijd der ergste verdrukking uit hun vaderland zijn verdreven en als ballingen te Antwerpen vertoeven. Daar ontving Episcopius een bezoek van Jonas Schlichting, die de verre reis opzettelijk had ondernomen om, zoo mogelijk, een band van broederschap aan te knopen. Hij vroeg in de eerste plaats of er onder de uitgeweken niet eenigen waren die in nood verkeerden. In dat geval zouden de Socinianen hun gaarne de helpende hand reiken en, zooals het Christenen betaamde, met alle middelen hun ten dienste staan. Voorts deed hij het voorstel dat de Remonstranten naar Polen zouden trekken ; zij konden zich verzekerd houden dat men hen met groote voorkomendheid zou ontvangen en dat zij in niets gebrek zouden lijden. Er straalde in de geheele handelwijze van Schlichting zooveel oprechte welwillendheid door, dat men zijn aanbod niet aanstonds kon afslaan, maar het, al was het voor de leus, in overweging moest nemen. Op den avond van den volgenden dag gaf Episcopius met twee anderen „finaal antwoord.” Wij begrijpen dat het teleurstellend luidde ; maar zeker is nooit een stellige weigering in heuscher vorm gekleed. Hadden de Remonstranten anders gehandeld, zij zouden voor- eerst hunne zelfstandigheid prijs gegeven en vervolgens de

gemeenten in het vaderland in nog grooter moeilijkheden gebracht hebben. Want met eenigen schijn van recht zouden zij dan door hunne vijanden als volslagen Socinianen gebrandmerkt zijn.

Dit laatste gebeurde toch al telkens. Het lust mij niet, een volledig verhaal te geven van alle lasten en bezwaren, die de Remonstranten door deze verdachtmaking ondervonden. Dat hier of daar een leeraar, die zich als broeder had aangesloten, ten slotte bleek andere opvattingen te huldigen dan de overgrootste meerderheid, konden zij niet helpen. Wie echter was afgeweken en bij zijn overtuiging bleef, behoorde niet meer tot de Broederschap. Zoo gaf het verontrustend feit dat een predikant — waarschijnlijk Wouter Cornelisz. van Waarder — bedenkelijke leeringen omtrent den persoon van Jezus Christus had gedreven, Wtenboogaert en Episcopijs aanleiding tot ernstige waarschuwingen. Zij schreven 5 Januari 1622 een uitvoerigen brief aan de directeurs in het vaderland, dat wie op deze wijze „de palen der confessie was te buiten gegaan, zichzelf van de confessie ontsloeg en alzoo scheidde uit de Sociëteit.” Doch zulk een waakzaamheid mocht niet baten. De achterdocht wilde zich nu eenmaal niet laten overtuigen, al kon zij zich in hoofdzaak slechts hiermee rechtvaardigen „dat de Remonstranten het gevoel van Socinus en zijne volgers niet met een anathema verwierpen.” Alsof zij met hunne beginselen andersdenkenden zouden willen verdeelen!

Maar het vuur mocht niet bij gebrek aan brandstof uitgaan. Verschillende predikanten grepen naar de pen om de overeenkomst tusschen de Remonstranten en de Socinianen aan te toonen. Reeds in 1624 had Nicolaas Bodecheer met al den ijver van een apostaat zijn vroegere medebroeders aangevallen. Met goedkeuring van de Leidsche faculteit gaf hij een boek uit, dat door Episcopijs werd beantwoord met een geschrift, welks minachtende titel ten volle verdiend was. Vedelius, hoogleeraar te Deventer, volgde; van zijn werk wil ik niet meer zeggen dan dat een kerkgeschiedschrijver als Sepp het een schandschrift heeft genoemd, waarin de theologische haat in volle waarheid een duivelsche haat is geworden. Toch werd het „tot meerder gerief van verscheiden liefhebbers der christelijke religie uit het Latijn overgezet in de Nederlandsche sprake”; de godgeleerde, die





NIELLIUS EN POPPIUS. Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.



zorgde dat deze vertaling tot stand kwam en zich later daarop beroemde, was niemand minder dan Voetius.

Ook op andere wijze wakkerde men den partijhaat aan. Een anoniem betoog, dat de denkwijze der Socinianen niet uitsloot van de zaligheid, werd toegeschreven aan Episcopus, hoewel het afkomstig was van den Pool Przypkowski. Rivet vestigde de aandacht van Frederik Hendrik op deze zaak, en de Prins, die natuurlijk evenmin als vroeger zijn broeder over de theologische quaestiën kon oordeelen, begon kwaad vermoeden op te vatten. Wtenbogaert zag terstond in, hoe gevaarlijk deze beschuldiging van Socinianisme kon worden; hij schreef brieven aan verschillende personen en ook een aan Zijne Hoogheid, om zoo duidelijk mogelijk het verschil uiteen te zetten tusschen Remonstranten en Socinianen. De Prins was niet onvoldaan met de ontvangen inlichtingen. Toch begeerde hij meer, niet uit eigen beweging, maar omdat de kerkelijken voortgingen met het verwekken van onrust. De zaak zou zeker in de Statenvergadering aan de orde gesteld worden, ja de vraag was hem gedaan, of men lieden die zulke gevaarlijke boeken verspreidden in het land mocht laten blijven. Frederik Hendrik had het beschamende antwoord gegeven dat hij niemand om zijne godsdienstige gevoelens wilde vervolgen. Evenwel verlangde hij van Wtenbogaert een formeele veroordeeling van de Sociniaansche stellingen: zeker wel het ergste wat men van den grijsaard vragen kon, wiens beginsel was: „Ik veroordeel niemand in wien iets van Christus is.” Gelukkig had, ondanks het roeren der kerkeijken, de zaak een bevredigend einde.

Eenige jaren later kwam Wtenbogaert opnieuw in moeilijkheden. Hij kreeg in Den Haag een even onverwacht als ongewenscht bezoek van den uit Rakow verdreven Pool Stoinius. Wtenbogaert scheepde hem af; later heeft hij, die zelf óók balling was geweest, zich verweten dat hij den vervolgden vreemdeling zoo weinig gastvrijheid had getoond. Stoinius ging naar Amsterdam; daar schreef hij een brief naar Klausenburg, waarin hij meldde dat in Nederland een groote oogst was binnen te halen. Ongelukkig werd deze brief onderschept, en nu hadden de „inquisitoriale fretten” het gewenschte bewijs in handen. Als Wtenbogaert, wiens naam in het schrijven genoemd werd, geen libertijn was, zou hij zich met zulk een godloochenaar niet

zoo gemeenzaam hebben gemaakt. Voetius zorgde er voor dat het kostbare stuk, natuurlijk vertaald, werd aangeplakt aan de poorten van Utrecht, de deuren der kerken, der academie en van de Remonstrantsche vergaderplaats. Boosaardig waren vooral de aanteekeningen. De Socinianen heetten daarin Mammelukken; wie wilde kon ze nader leeren kennen uit de geschriften der Remonstranten.

Wtenbogaert was verplicht zich te verantwoorden. De kerke-lijken kwamen in beweging; zij wendden zich tot de regeering, waarschuwden de gemeente en het scheen een oogenblik, dat het vuur van partijhaat weer in al zijn felheid zou uitslaan. De tijden waren echter veranderd en de rust keerde na deze spanning betrekkelijk spoedig terug, al bleven de synoden voortdurend een waakzaam oog in 't zeil houden.

Was het wonder, dat de Remonstranten onder dezen druk van geen toenadering tot de Socinianen wilden weten? In 1632 zond de Rakowsche synode Martinus Ruarus als gevolmachtigde om een poging tot vereeniging met de Broederschap te doen. Hier- van is niets gekomen: onder de stukken, die nog te Rotterdam aanwezig zijn, staat de korte en koele mededeeling: „Is niet geantwoord.” Hoffelijk was deze handelwijze zeker niet, maar zij werd door de tijdsomstandigheden ten volle ver- ontschuldigd.

Zoo hielden de Remonstranten het uit Polen opdringend Soci- nianisme buiten hunnen kring. Maar in anderen vorm zou het welhaast op veel gevaarlijker wijze een poging doen om invloed te verkrijgen op de gemeenten. Geen vreemdelingen, maar landgenooten en geestverwanten, ja broeders en gemeenteleden zouden daartoe hunne krachten inspannen. Ik heb het oog op de Rijnsburger Collegianten.

Het is bekend, dat tijdens de troebelen van 1618 en 1619 in Warmond die merkwaardige beweging is ontstaan, die, hoewel klein in haren aanvang, na verloop van tijd zulke breede af- metingen zou aannemen en een geheel eigenaardige strooming in het godsdienstig leven van ons volk zou vormen. Toen in genoemd dorp de predikant Sopingius wegens zijne Remon- strantsche gevoelens was afgezet, had Gijsbert van der Kodde, een gewezen ouderling, aan verschillende gemeenteleden voor- gesteld „altmet eens zonder predikant bij elkander te komen,

eenige capittels te lezen, een gebed te doen en iets tot stichting voor te dragen, indien iemand daartoe bereid en bekwaam werd bevonden." Deze huiselijke godsdienstoefeningen, waarbij dus de vrijheid van spreken voor ieder op den voorgrond trad, werden spoedig van Warmond naar Rijnsburg verlegd; zij zijn de oorsprong van de later zoo beroemd geworden colleges. Tevergeefs spande Paschier de Fijne al zijne krachten in om Van der Kodde en diens geestverwanten tot de Broederschap der Remonstranten te brengen: de Rijnsburgers wilden niet tot een bepaald kerkgenootschap behooren, maar zij sloten hun kring voor geen belangstellende „hoe hij ook in het stuk van religie gezind mocht zijn." Krachtens dit beginsel was er op de colleges plaats, niet voor het Socinianisme als afzonderlijke leer, maar wel voor de Socinianiërs als bijzondere personen.

De nieuwe beweging vond al dadelijk vele vrienden en voorstanders; tot hen behoorde bijv. de sympathieke dichter Camp-huysen, die in gevoelens en opvattingen zóózeer overeenstemde met de Poolsche broeders, dat hij in 1625 een benoeming tot hoogleeraar te Rakow ontving. Hij bedankte, want van iedere bindende belijdenis was hij afkeerig. Zijn ideaal was „noch kercken, noch kerkenordeningen, noch kerckenraden, noch alle dat uytterlijke fatsoen, 't welck so lichtelijk na een bedeckte heerschappye ende heymelijck Pausdom toe helt."

Dit anti-kerkelijk beginsel, in hooge mate verscherpt, liet zich vooral in een later tijdperk onder de Collegianten gelden. Een hunner voornaamste leidlieden werd toen de bekende Galenus Abrahamsz. de Haan, van 1648—1706 leeraar bij de Vlaamsche Doopsgezinden te Amsterdam. Van hem is de krasse uitspraak „dat de eerste kerk door achteloosheid en verzuim van gaven tot een geheel verval was gekomen en dat men nergens eenig gebod in het Nieuwe Testament vond om haar weer op te richten of te herstellen zonder daartoe bijzondere machtiging te hebben van Christus zelve." Voeg hierbij, dat Galenus en de zijnen op vele punten sterk onder den invloed van het Socinianisme stonden — en men zal begrijpen dat hunne behoudende geloofsgenooten in hevige onrust geraakten en zich krachtig tegen het binnendringen der nieuwe beginselen verzetten.

Men trachtte op tal van plaatsen het college in de kerk over te brengen, wat natuurlijk aanleiding gaf tot eindeloozen twist en



verdeeldheid. De onzalige „Lammerenkrijg” — smalende toespeling op de weerloosheid, in Galenus' kerk „bij 't Lam” gepre-



*Passchier de Fijne*

PASSCHIER DE FIJNE („Ijsvogelken”).

Naar een lithografie, in de 19e eeuw naar een oude schilderij vervaardigd (bij ontstentenis van oude gravure).

Uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

dikt — ving aan en verschillende aanzienlijke gemeenten der Doopsgezinden werden door scheuringen gesmaldeeld. Te

Amsterdam had de afscheiding der behoudenden in 1664 plaats; eerst in 1801 kwam de hereeniging tot stand.

Ook bij de Remonstranten hebben de Rijnsburgers moeite gedaan om aanhangers te winnen. Wij kunnen dit reeds bemerken uit de vernieuwde bezorgdheid der Gereformeerden, dat de Socinianen in de Broederschap zouden inkruipen. Ditmaal echter hadden de Collegianten weinig succes : het is aan de Remonstranten gelukt, hen buiten hunne gemeenten te dringen, wel niet zonder strijd en al de nadeelige gevolgen daarvan, maar toch zóó, dat zij bewaard zijn gebleven voor een scheuring. Laat ik in korte trekken verhalen wat in hunne voornaamste gemeente te Rotterdam is gebeurd.

Daar werd al omstreeks 1635 op de kerkekamer een college gehouden. Het stond onder leiding der predikanten Cupus en Samuel Lansbergen Sr. ; blijkbaar had het geen ander doel dan door onderlinge bespreking het inzicht in godsdienstige vraagstukken te verhelderen. Een Rijnsburgsch college in den zin, dien men gewoonlijk aan dit woord hecht, was het niet ; eerst in 1653 drong de nieuwe geest ook hier door, en toen gaven de predikanten door zich terug te trekken duidelijk te kennen, dat zij zich met de gewijzigde opvattingen niet konden vereenigen. Toch drong de kerkeraad op hunne tegenwoordigheid aan, daar anders de bijeenkomsten in ongewenschte richting zouden geleid worden. Niet dan onder voorbehoud gaven de predikanten toe ; de jonge Lansbergen, die tamelijk heftig was in zijn optreden, volhardde in zijn tegenstand en vroeg zelfs de sluiting van het college. Maar „nae veel debatten is toen eenpaarlyck geresolveert het collegie niet toe te sluyten, uyt insight dat onder de redenen om te sluyten saecken worden ingebracht 't welck beschuldigingen syn.” Het beginsel van de Remonstranten komt in deze woorden duidelijk voor den dag: de kerkeraad wilde de verdraagzaamheid handhaven en niet ingaan op de beschuldigingen van Lansbergen, die blijkbaar afwijkingen naar het Socinianisme betroffen.

Maar de oneenigheid nam toe, de gemeente kwam in opspraak en verschillende pamfletten zagen het licht. Ook de nauwe aanraking met de colleges der Vlaamsche Doopsgezinden, waar de Sociniaansche strooming zich veel krachtiger deed gelden, werd bedenkelijk geacht. Eindelijk stelde men in de Socië-

teitsvergadering van 1654 de zaak aan de orde. Namens de Rotterdamsche gecommiteerden sprak Lansbergen Sr., terwijl Hartigveldt voor de Collegianten optrad. Men zou, aldus luidde het besluit, de beginselen der nieuweren „tolereren als een misverstant spruytende uit een quaet begrip der onderlinghe verdraeghsaemheyt.” Maar deze beslissing bevredigde geen der beide partijen: Lansbergen en de zijnen drongen weder op sluiting aan, de voorstanders van het college weigerden de bij-



SAPMA TE HOORN IN VROUWENKLEEREN ONTVLUCHT.

Naar een kopergravure uit de Atlas A. W. A. Swart te Amsterdam.

eenkomsten te staken, hoewel daartoe „in alle vriendelyckheyt” aangezocht. Toen moest men om de rust in de gemeente te bewaren andere maatregelen nemen. Men besloot het college drie of vier weken op te schorten en het alleen te heropenen voor het oorspronkelijke doel en niet om gelegenheid te geven voor propaganda van Menniste of Rijsburgsche opvattingen. Ondanks de heftige afkeuring der Collegianten, die zich uitte in pamfletten als „Den vroolyken Democryt”, werd de sluiting wegens dringende redenen bestendigd. Maar de volgende Sociëteitsvergadering veroordeelde dezen maatregel, waardoor



de beide Lansbergens en hun aanhang een oogenblik dreigden de gemeenschap te verbreken. Ten slotte bogen zij het hoofd ; er waren scheidsrechters benoemd, die in Februari 1656 voorstelden, de kerkekamer in Mei weder te openen, maar niet voor colleges gelijk er vroeger waren gehouden. Een predikant zou godsdienstonderwijs geven ; wilden belangstellende volwassenen komen luisteren, het stond hun vrij. Hierin werden leden en niet-leden gelijkgesteld ; wat het doen van vragen betrof, dit was alleen aan de eersten geoorloofd en dan nog uitsluitend over quaesties die de predikant toeliet.

Zoo ontsloeg de gemeente zich van de Collegianten, die voortaan elders vergaderden. Toch werd naar aanleiding van deze geschillen de beschuldiging van Socinianisme weer opgehaald en had men zelfs de inmenging der overheid te duchten. De gevolgen van den strijd hebben zich tot 1684 doen gevoelen, maar de herinnering hieraan heeft de Broederschap willen vernietigen. Op haar last zijn in dit jaar eenige reeds verzegelde bladen uit het resolutieboek verbrand. Zij heeft een aantal leden moeten verliezen, doch daardoor tevens alle betrekkingen met de Rijnsburgers kunnen verbreken.

De Remonstranten wilden hunne gemeenten laten blijven wat zij waren en zich buiten het Socinianisme houden. Maar dit laatste verloor in den loop der 17de eeuw veel van zijn macht en beteekenis. Het kwam langzamerhand in ontbinding, doordat het in Polen aan hevige vervolgingen ten prooi stond en daar zijn vaste middelpunt moest verliezen. Reeds in 1638 werd door den invloed der Jezuïeten de school te Rakow verwoest, de boekdrukkerij opgeheven. Het kerkgebouw der Socinianen ging over in handen der Roomschen ; het werd gewijd aan den Drieëenigen God en rijk begiftigd met tijdelijke goederen. Doch wat baat geld, als de geest en het leven verstikt zijn ? De stad, die eens de kweekplaats der wetenschap en het brandpunt der beschaving in Polen was, verviel langzamerhand tot een armzalig dorp. De genadeslag volgde in 1658 : de rijksdag te Warschau verbood toen de belijdenis van het Socinianisme op straffe des doods en verbande de ketters, wien slechts de tijd van drie jaar werd vergund om hunne zaken te regelen.

In dezen nood vaardigden de Socinianen Christoffel Crell af naar Nederland om de hulp der Remonstranten in te roepen.



NIKOLAAS GREVINKHOVEN.

*Die was de boetbaruin van 't zeylryk Rotterdam,  
Eer 't Kerkberoerend Jaar dien droeven aanvang nam:  
Een ander hadt vermaak in 't voen der Kerkkrikkeelen,  
Zyn oog, zyn siem en pen wenscht noch den breuk te heelen.*

*B. Bos excudit.*

*J. Brandt.*

GREVINKHOVEN.

Naar een kopergravure uit de Bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

Grevinkhoven had, toen de geciteerden te Dordrecht gehouden werden, de leidende plaats in de vergadering te Rotterdam, waar den 5<sup>den</sup> Maart 1619 de voorbereidende samenkomst gehouden werd, die het besluit nam om stand te houden ondanks allen druk.

Hun vertrouwen werd ditmaal niet beschaamd. Wel is waar bleef de Broederschap als zoodanig zich angstvallig van iedere gemeenschap onthouden, maar een aantal predikanten trok zich het lot der vervolgden aan. Het was inzonderheid Johannes Naeranus, de wakkere en moedige predikant van Oude-Wetering, die het liefdewerk ter hand nam. Hij richtte den 26sten December 1661 een brief aan alle dienaren der Remonstrantsche kerk in Nederland. Daarin schreef hij : „Die mij kennen weten wel, dat ik geenszins gevoele met Socinus . . . maar ik ben gansch van gevoelen, dat men hun, die uit haar vaderland door de paapsche trouwloosheid en wreedheid in uiterste benauwdheid zijn uitgeworpen en ons nu om hulpe smeeken, de broederlijke hand mildelijk moet bieden.” — Dit kloeke woord had de gewenschte uitwerking : Rotterdam alleen, hoewel de gemeente daar eerst had gearzeld, zond een som van 5000 gulden. Ook elders zag Naeranus zijn pogingen met den besten uitslag bekroond, zoodat hij meer geld kon sturen dan de Socinianen hadden durven hopen. Brieven vol warme dankbetuigingen bewaren nog altijd de herinnering aan deze onbekrompen naastenliefde. En toen er in 1697 opnieuw een verzoek om steun kwam, daar de kerk te Klausenburg en de omliggende gebouwen door brand waren vernield, zonden Remonstranten en Collegianten gezamenlijk een bedrag van 9000 Thaler.

Maar de ramp in Polen had nog verdere gevolgen. Verschillende uitgewekenen zochten een toevlucht in de Republiek der Vereenigde Nederlanden en vooral in Vrijstad, zooals Amsterdam toen met recht werd genoemd. Hoewel zij hier hunne denkbeelden verspreidden en hunne boeken uitgaven, kon toch het Socinianisme in zijn geheel nergens blijvend ingang vinden. Alleen wat daarin goed en waar bleek te zijn werd door geestverwanten overgenomen ; men koos, als het ware, zijne gading er uit. De Socinianen daarentegen, die op zichzelf stonden en geen gemeente konden vormen, kwamen nu rechtstreeks onder den invloed van het geestelijk leven hier te lande, vooral van de Remonstranten en hunne theologie. Het was een voortgaande ontbinding, waarvan ik de uitkomsten in het licht zal stellen.

Drie theologen, Episcopius, Curcellaeus en Van Limborch hebben in de 17de eeuw de ontwikkeling van het Remonstrantisme geleid. Zij waren onderscheiden in persoonlijkheid en



aanleg, maar allen door ééNZelfden geest beziëld. Door hun arbeid vooral heeft de Kweekschool der Broederschap met zoo-veel eer hare plaats ingenomen ; en hoewel hunne theologische geschriften voor onzen tijd weinig waarde meer bezitten, uit een historisch oogpunt zijn zij van het hoogste belang. Van Limborch is de eerste geweest, die in zijn „Christelijke Godgeleerdheid” een Remonstrantsche geloofsleer heeft gegeven.

De oorspronkelijk door Arminius aangegeven richting is door de lateren steeds gevolgd. Al wat Episcopius heeft gesproken en geschreven had éëN strekking : het Remonstrantisme niet als leer, maar als beginsel aan te bevelen. Hij en zijne opvolgers wilden twee dingen. Vooreerst : handhaven, wat de Schrift leerde en dus een bijbelsch Christendom belijden, dat ontdaan was van wijsgeerige bespiegelingen. Geen philosophie in plaats van godsdienst ; geen bepaald stelsel, naar alle zijden zoo consequent mogelijk ontwikkeld, maar het Evangelie. En in de tweede plaats verwierpen zij alles wat, huns inziens, Gode onwaardig was en aan de vrije ontwikkeling der vroomheid in den weg stond. Wat voor de praktijk geen beteekenis had en niet uitdrukkelijk door den Bijbel werd geleerd, boezemde geen belangstelling in. Vandaar, dat Episcopius evenals Van Limborch „de weinigheid der noodzakelijke geloofspunten” op den voorgrond kon stellen. Werden er vragen opgeworpen, die men niet rechtstreeks uit de Schrift kon beantwoorden en die verder het zaligmakende geloof niet raakten, dan lieten de Remonstranten verschillende meeningen toe, of wel, zij zochten in het tegenstrijdige nog het gemeenschappelijke op. Curcellaeus ging zelfs zóó ver, dat hij tusschen de Sociniaansche en de orthodoxe leer van den persoon van Christus geen wezenlijk onderscheid vond.

Het is duidelijk dat de Remonstranten met deze beginselen het midden hielden tusschen de Calvinisten en de Socinianen. Zij waren, evenals de laatstgenoemden, uitgegaan van verzet tegen een leer, die zij in onverzoenlijken strijd achtten met de zedelijke eischen van het Christendom. Maar de Socinianen hadden met hunne critiek van het gezonde verstand de eeuwenoude dogma's aangevallen en verworpen ; zij stonden daardoor in de felste oppositie tegenover de kerkelijken. De Remonstranten wenschten niet meer dan bij dogmatische geschillen die zienswijze te volgen, welke hun het meest scheen overeen te stemmen met

de uitspraken van den Bijbel, zonder zich er veel om te bekommeren, of hunne gevoelens zich tot een bepaald en vast omlijnd stelsel lieten vereenigen.

Boven heb ik er op gewezen, hoe zij het leerstuk van de voldoening door Christus hadden verzacht. Bij voortgaande ontwikkeling hebben zij ook hier een middelweg gezocht tusschen Gereformeerden en Socinianen : Van Limborch bestreed in zijn geloofsleer het gevoelen van beide partijen en vatte het sterven van Jezus op als een offer, dat den Vader zóó welgevallig was, dat Hij daardoor bewogen is, ons in genade aan te nemen. Van straf kan hierbij slechts in zooverre sprake zijn als de kruisdood, dien Jezus vrijwillig op zich nam, de plaats verving van de straf welke wij verdiend hadden. Voorts was het offer van één enkele voldoende om de ontelbare zonden van ontelbare menschen te verzoenen, daar God het volstreckte recht heeft te bepalen wat Hij tot Zijne verzoening verlangt. Strikt genomen had Hij onze zonden ook zonder eenige genoegdoening kunnen vergeven : evenmin als de Socinianen nam Van Limborch aan, dat de straf-eischende gerechtigheid tot het wezen Gods behoort. — Wij zien dus, dat de Remonstranten hierin de Gereformeerden naderden, dat ook volgens hen de dood van Christus iets bij God heeft uitgewerkt, maar dat zij meer tot overeenstemming met de Socinianen neigden bij het beantwoorden van de vraag, hoe de mensch het door Christus verworven heil deelachtig wordt. Immers, de geloovige wordt gerechtvaardigd, niet omdat zijn rechtvaardigheid nu in de schatting van God volkomen is, integendeel, maar omdat Zijne genade haar ter wille van Christus aanneemt alsof zij volmaakt was. God spreekt den zondaar vrij, die in geloof en in gehoorzaamheid zich tot Jezus Christus heeft bekeerd.

Deze uiteenzetting was noodzakelijk, omdat juist bij dit leerstuk de toenadering van den kant der Socinianen is begonnen. Omstreeks 1665 zag een nieuwe uitgave van hun catechismus het licht, die natuurlijk niet meer in een der Poolsche steden, maar te Amsterdam was gedrukt. De treffende voorrede van dit stuk vertoond reeds — gelijk Harnack terecht heeft opgemerkt — den invloed van den Remonstrantschen geest, en verder komen de bewerkers er openlijk voor uit, dat zij op sommige punten van hunne voorgangers geschillen. „Want wij achten”, zeggen zij, „dat wij ons niet behoeven te schamen, dat onze

gemeenten in eenige dingen toenemen. Men moet niet in alle dingen roepen : wij gelooven, ik sta op mijn stuk, hier blijf ik staan, hier laat ik mij niet een haarbreed van afbrengen . . . Het past aan een Christelijk wijsgeer, zich lichtelijk van de waarheid te laten overreden." De waarheid nu, voor welke de Socinianen zich bogen, was de Remonstrantsche opvatting van het leerstuk der voldoening. Wel was de overeenstemming nog slechts ten halve en stelden zij zich tevreden met een weifelend geven en nemen, — maar toen zij eenmaal den eersten stap op dezen weg hadden gezet, gingen zij steeds verder. De officieele erkenning kwam, gelijk meestal, achteraan ; eerst moesten mannen van naam en invloed voorgaan in de nieuwe richting. Reeds in de 17de eeuw ontmoeten wij bekende Socinianen, die meer en meer blijk gaven van toenadering tot de Remonstrantsche gevoelens.

Ik noem in de eerste plaats Christophorus Sandius, schrijver van een werk dat nog altijd een der hoofdbronnen is voor de kennis van het Socinianisme. Hij had een wijkplaats gezocht in het vrije Amsterdam en toen hij daar in 1680 stierf, was hij volgens zijn eigen getuigenis een Arminiaan. Zijn geestverwant was Jeremias Felbinger, die na een zwervend leven rust zocht in dezelfde „Vrijstad” ; ook hij onderging den invloed der Remonstranten. Merkwaardig vooral is Daniel Zwicker, die zich sinds 1657 in Nederland heeft opgehouden. Toen hij hier zijn „Vrede-schrift der Vrede-schriften” had uitgegeven, ging de Gereformeerde kerkeraad, aanstonds beducht voor Sociniaansche ketterij, gedurende het geheele jaar 1662 tegen hem „op klopjacht”, zonder hem echter te kunnen schaden. Hij was een man die openstond voor velerlei invloed en die zich aansloot bij het goede en christelijke, dat hij in alle kerken en sekten vond. Van de Remonstranten nam hij gaarne „den voortgang in de vrijheid der consciëntiën” over.

Maar het duidelijkst komt de breuk met het Socinianisme aan den dag in hun jongeren tijdgenoot, den bekenden en geëerden theoloog Samuel Crell. Deze had zijne opleiding genoten aan het Seminarie der Remonstranten te Amsterdam. In 1680, toen hij den leeftijd van twintig jaar had bereikt, ging hij naar Berlijn en werd vervolgens tot voorganger van de Sociniaansche gemeente te Königswald gekozen. Vele jaren is hij daar nuttig werkzaam geweest ; bovendien vond hij tijd tot uitgebreide stu-



diën en tot enkele reizen, bijv. naar Nederland en naar Engeland. Zijn groote geleerdheid en zijn beminnelijk karakter deden hem overal vrienden vinden : mannen als Bayle, Shaftesbury en Newton schatten hem hoog, al verschilden hunne theologische inzichten van de zijne. De laatste twintig jaar van zijn leven bracht hij te Amsterdam door, waar hij in hoogen ouderdom in 1747 overleed.

Crell is een vruchtbaar schrijver geweest. Zijn streven was niet iets nieuws uit te denken, maar de opvattingen zijner vaderen te verbeteren. En zoo kwam hij eindelijk tot de verklaring, dat hij geen Sociniaan, maar een voorstander van het Remonstrantsche gevoelen was. In den persoon van zijn voortreffelijksten vertegenwoordiger had het Socinianisme den beslissenden stap gedaan. De vervloeiing was in vollen gang. Want dat de theoloog Crell, wegwijzer niet alleen door zijn wetenschap, maar ook door zijn vromen levenswandel zijn geloofsgenooten denzelfden weg zag opgaan, blijkt uit de mededeeling die hij in 1742 deed. „Ik weet zeker”, zeide hij, „dat er heden ten dage weinig of geen eigenlijk gezegde Socinianiënen meer gevonden worden.”

Maar het Socinianisme had aan de Remonstranten een kostbaar pand nagelaten, dat in hunne hoede oneindig in waarde is toegenomen. Toen de hervorming in Polen het werk van Luther en Calvijn wilde voltooien en de aloude kerkleer verwierp, deed zij dit mede op grond van hare Bijbelverklaring. Bij Roomschen en Protestanten moest de Schrift bewijzen wat de kerk leerde: daarom kon zich onder de heerschappij van het dogma geen vrije studie van den Bijbel ontwikkelen. De Socinianiënen hebben het eerst een krachtigen stoot gegeven tot de beoefening van een juiste uitlegkunde. Veel meer gedaan hebben zij echter niet : zij waren te eenzijdig om hun goede beginsel zuiver toe te passen. Eerst de Remonstranten, hunne erfgenamen in dit opzicht, hebben die taak overgenomen. Wij kunnen een opgaande lijn volgen, die haar hoogtepunt bereikt bij den beroemden hoogleeraar Wettstein. Na Hugo de Groot en Clericus heeft Wettstein bovenal zich verdienstelijk gemaakt voor de uitlegkunde van den Bijbel. Klaar en krachtig drong hij er op aan, dat men zich zou losmaken van alle systemen of zienswijzen uit het heden om zich zoogoed mogelijk in de gedachtenwereld der oudheid te kunnen verplaatsen. Met voor zijn tijd ongeëvenaard meesterschap heeft

hij zijn beginselen toegepast ; in plaats van zich tevreden te stellen met het aanhalen van parallelteksten uit het Nieuwe Testament, heeft hij vooral geput uit de rabbijnen en den Talmud en het werk der Bijbelschrijvers verklaard uit de begrippen hunner eeuw. Zoo is Wettstein een wegbereider geweest voor de wetenschap van onzen tijd ; maar dat hij het werk der Socinianen heeft voortgezet, mag niet vergeten worden.

Het spreekt bijna vanzelf, dat hij last heeft gehad van de kerkelijke onverdraagzaamheid. De Remonstranten, die juist in 1733 uit den mond van den Amsterdamschen Burgemeester Van de Pol' de verzekering hadden mogen ontvangen „dat zij sedert eenigen tijd in goed gerucht waren geweest”, kwamen weer in moeilijkheid naar aanleiding van Wettstein's benoeming. Slechts voorwaardelijk werd deze als hoogleeraar toegelaten : hij mocht vooral geen Sociniaansche gevoelens bespreken en moest afzien van zijne uitgave van het Nieuwe Testament. Maar de 18de eeuw was de eeuw der verlichting: het blijkt dat Wettstein in 1746 onderwijs had gegeven in alle vakken die hem verboden waren ; en, wat het meeste zegt, in 1751 verscheen zijn Nieuwe Testament, zonder dat een protest werd vernomen. De tijdgeest was veranderd ; bovendien droeg het werk van Van Cattenburgh, die in 1728 het verschil tusschen Socinianen en Remonstranten nog eens duidelijk in het licht had gesteld, zijn lang gewenschte vruchten.

Ten slotte heb ik er nog op te wijzen, dat door den invloed van de Remonstrantsche Kweekschool de krachtige Sociniaansche strooming onder de Doopsgezinden werd gekeerd. Zoolang Galenus Abrahamsz., de voorstander der Rijnsburgsche beginselen, onderwijs en leiding had gegeven aan hunne toekomstige leeraars, waren verreweg de meesten aanhangers van zijne gevoelens geweest ; maar na zijn dood (1706), toen niemand den geëerden voorganger kon vervangen, woonden verschillende Doopsgezinde jongelieden de lessen der Remonstrantsche hoogleeraren bij. Aanvankelijk daar alleen als toehoorders aanwezig, duurde het niet lang of zij begonnen, evenals de overigen, te respondeeren en preeken te maken, zoodat zij hunne vorming als theologen geheel aan het gastvrije Seminarie der Remonstranten ontvingen. Natuurlijk namen zij nu ook de gevoelens hunner leermeesters over, en door hen verspreidden die gevoelens

zich later eveneens in de gemeenten welke zij dienden. Nauwer nog werd de band toegehaald, doordat de Doopsgezinden, in hunne begeerte naar gestudeerde predikanten, meermalen een Remonstrantsch proponent beriepen. Dit ging zelfs zóó ver, dat in 1724 de vergadering der Remonstrantsche Broederschap, door den nood gedwongen, maatregelen beraamde „hoe men op eene ordentelijke en Christelijke wijze daartegen zou mogen voorzien.” De overeenstemming met de opvattingen der Remonstranten werd langzamerhand zóó groot, dat een scherpzinnig en wel ingelicht man als Rues in 1742 kon schrijven: „Ik denk in 't toekomende diegenen, welke het houden met de zoogenoemde Galenistiesche Gemeente van Amsterdam, de Remonstrantsche Doopsgezinden te noemen.” Ja, die gemeente had al in 1735, toen zij Stinstra beriep, aan dezen zeventien artikelen voorgelegd over de leer. Het Socinianisme werd daarin verworpen, de Remonstrantsche opvatting gevolgd.

Zoo was ook hier een kentering ontstaan; het bleek opnieuw dat het Socinianisme zijn tijd gehad en zijn taak volbracht had. In de breede geestelijke strooming der 18de eeuw zou het weldra geheel vervloeien. Wat het eenzijdigs of gebrekkigs had is verdwenen, maar het goede leefde voort, ook in de Remonstrantsche Broederschap, die met eer haar plaats onder de Nederlandsche vrijzinnigen bleef innemen.

W. J. KÜHLER.





### 'T ARMINIAENS TESTAMENT.

Op den voorgrond de Provinciën (Utrecht uitgezonderd), omgeven door Verscheydene Natiën. Weerzijds van den toren de burchten van Oranje, waar — rechts — Maurits door „t Hoogh Noodigh" de Wagghelmutsen zeeft.

In 't midden de voornaamste voorstelling van deze — zeer felle — spotprent: de toren, waarop 't *Mis-verstant* (een non) den top bezet, Waertgelders op de kant staan, Lichtverley en Lasterleugen hun teekenen uithangen, terwijl de gevel met de wapens van Arminiaansche steden en de daar gepleegde stoutigheden bezet zijn.

Naar een kopergravure uit Atlas van Stolk te Rotterdam







# HET MONUMENT DER REMONSTRANTEN

(volgens dateering onder de origineele teekening, die mede in bezit is van Atlas van Stolk, werd deze vervaardigd in 1795).  
 Naar kopergravure uit de Atlas van Stolk, te Rotterdam.

(Toelichting zie op den Bladwijzer, blz. 162).



# BLADWYZER,

*Waar de Tafreelen, die in de Konstplaat, -- Monument voor de Remonstranten geplaatst zijn, haare nadere Beschryving te vinden is, en by welke Schryveren.*

Conferentie in 's Haage.	Historie der Remonstranten door Reegenboog	Eerste Deel	Pag. 95.
Wegzending uit de Synode te Dordrecht.	G. Brand, Historie der Reformatie	Derde Deel	Pag. 14 & 298.
Eerste Vergadering der Remonstranten te Antwerpen.	Brand	Vierde Deel	Pag. 41.

## *De vier groote Ronde Tafereeltjes.*

Kampbuizen Predikt te Rotterdam.	Brand	Derde Deel	Pag. 793.
Sapma ontvlugt in zyn Vrouwen kleederen.	Brand	Vierde Deel	Pag. 576.
Vergadering te Leyden gestoord.	Brand	Vierde Deel	Pag. 477.
Prince en Greevlus uit het Tugthuis verlost.	Brand	Vierde Deel	Pag. 584.

Vergadering te Amsterdam gestoord, en Sapma gevangen.	Brand	Vierde Deel	Pag. 559.
De Remonstranten worden uit het Land gevoerd.	Brand	Derde Deel	Pag. 698.
Poppius en Niellius gevangen.	Brand	Vierde Deel	Pag. 874.
Dwinglo in groot gevaar.	Brand	Vierde Deel	Pag. 95.
Plundering van een Remonstrantsche Kerk te Amst.	Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden.	Agtste Deeltje	Pag. 23.
Bysteorus te Rotterdam gevangen genomen.	Brand	Vierde Deel	Pag. 544.
Paschier de Fyne Predikt op het Ys buiten Gouda.	Brand	Vierde Deel	Pag. 81.
Vlugt van Huig de Groot uit Loevestein.	Wagenaar, Vaderlandsche Historie.	Tiende Deel	Pag. 414.
Vlugt van zeven Predikanten uit Loevestein.	Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden	Agtste Deeltje	Pag. 70.
Geesteranus trouwt op Loevestein.	Uit een Digtstuk van Me. jufr. Wolf geb. Bekker	Mengelpoëzy tweede Deel	Pag. 354.
Poppius Predikt te Gouda.	Brand	Vierde Deel	Pag. 363.
Plundering van Rem Bischops Huis.	Brand	Tweede Deel	Pag. 489.

*De Pourtraiten zyn naar de beste Oude Drukken gevolgt, en CUPUS en P. DE FYNE naar Schilderyen, te Rotterdam berustende by de Kerk.*

AFDRUK VAN DEN ORIGINEELEN BLADWIJZER,  
behoorende bij het Monument der Remonstranten (zie keerzijde).

Naar een exemplaar uit Atlas van Stolk te Rotterdam.

# DE PLAATS VAN DE BROEDER- SCHAP IN HET NEDERLANDSCHE PROTESTANTISME

**W**ELKE plaats neemt onze Broederschap in het veelsoortig Protestantisme van Hervormden en Gereformeerden, Lutheranen en Doopsgezinden in? Hoe was 't vóór dezen; hoe is 't heden; wat hebben wij van de toekomst te wachten? Ofschoon zich in de geschiedenis bewegende, is deze vraag meer nog dan een geschiedkundige een ziélkundige. Althans zoo vatten wij haar op en reppen niet meer dan noodzakelijk is van de uitwendige gebeurtenissen, maar vragen ons liever af, waar het Remonstrantsche beginsel de Broederschap geplaatst heeft in de kerkelijk-godsdienstige samenleving van verleden en heden.

\* \* \*

Wij denken daarbij uitsluitend aan de Protestantsche omgeving. Niet aan onze Katholieke medechristenen. Men moge het betreuren, men kan zich erover verbazen, maar het feit blijft dat het Roomsche erf immer afgeheind is geweest en dat niets op wederzijdsche toenadering wijst. Hielden de talrijke Roomschen zich tijdens de Calvinistische overheersching der 17e eeuw stil op den achtergrond, terwijl het Roomsche leven in onze cultuur daarentegen de plaats tracht te veroveren, waarop het naar 't getal zijner getrouwen en de bekwaamheid van enkele voormannen aanspraak heeft, — om 't even: immer is het Roomsche erf gesloten en voor den andersdenkende verboden terrein. Tenzij hij overkome met pak en zak. Toen, in de dagen

der vervolging, de Remonstranten eenzaam stonden in de wereld,



OUDE KERK TE ROTTERDAM.

Achter de eerste galerij.

Naar een teekening van den heer Henkes.

is van Roomsche zijde meer dan eenmaal, en meer dan den vervolgden lief was, tegemoetkoming en sympathie betoond, en de felle Calvinisten hebben gesmaald, dat de Arminiaansche dreckwagen vast „naar Rome” getrokken zou worden — een Jesuïet wees hun den weg; — wat anders was ook te wachten van lieden, die aan de godzaligheid der goede werken ruimte lieten naast de leer van Gods ondoorgrondelijke uitverkiezing? Maar (het nageslacht waardeere het zooals het wil) van eenige gemeenschap tusschen Roomsche en Remonstrant is nooit metterdaad sprake geweest. Overgang van hier naar ginds, en in omgekeerde richting, was altijd mogelijk en komt nog voor — ofschoon betrekkelijk zeldzaam — maar wie overging, brak met zijn verleden, niet zelden ook met zijne ver-

wanten. Want er was noch is geestelijk verkeer en gods-



dienstige gemeenschap mogelijk tusschen de kerk van Rome en den Protestant, 't zij Remonstrant, Doopersche of Gereformeerde.

\* \*

Voor onzen tijd schijnt deze afgrond tusschen Remonstranten en Roomschen eerder begrijpelijk dan voor het begin der 17e eeuw. Toen had het Ultramontanisme immers de macht nog niet verkregen, en ware zeker sympathiek verkeer tusschen de verdrukte Arminianen en de Kerk, waarin de vrome Vondel zich tehuis vinden kon, voor ons gevoel niet volstrekt onredelijk geweest. Maar de vaders waren zich te ernstig bewust van het verschil in beginsel dat hen van Rome scheidde, en de weerzin tegen de Paapsche mis zat hun te versch in 't bloed, dan dat hunnerzijds van gemeenschap sprake had kunnen zijn. De 17e eeuw was trouwens de tijd niet voor de erkenning van een betrekkelijke waarheid, en toen in de tweede helft der 18e hiervoor meer ruimte kwam, hadden de verschillende kerken zich te zeer geconsolideerd, dan dat men elkander nog kennen — laat staan erkennen — kon.

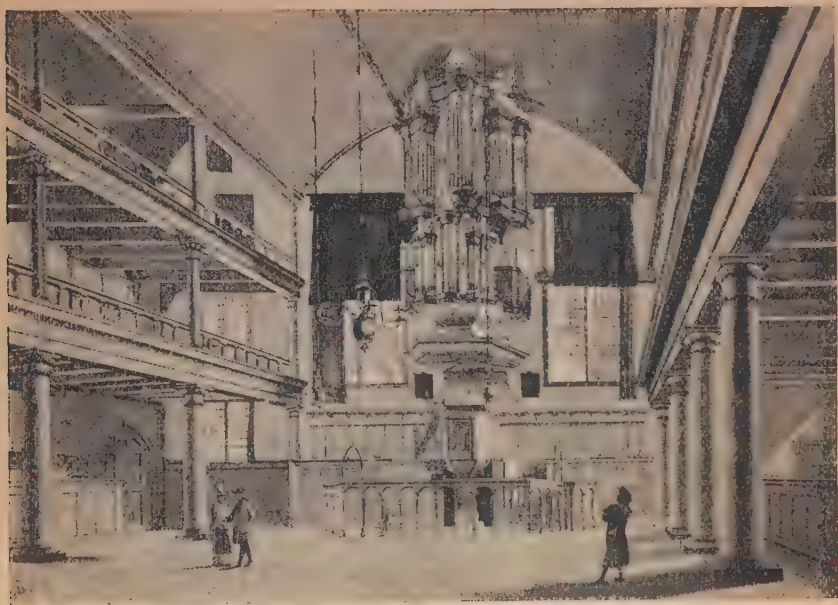
Daarenboven hebben de stichters der Broederschap, getuige spotprent en schotschrift!, zich immer te midden van een vijandige wereld moeten hoeden voor kwaad gerucht. Hoe licht maakte een onschuldige woord, een ruim gebaar hen verdacht bij de vijandige meerderheid! En indien zij van ééne zaak van heeler harte zich bewust waren, dan is het dat zij, trots alle miskenning en mishandeling, dáár thuisbehoorden: bij de kerk der vaders, die hen uitgeworpen had. In fierheid op zichzelven teruggetrokken en niet instaat tot het doen van practische pogingen tot uitdelging der verschillen, hebben de Remonstranten van iedere eeuw zich toch de afstammelingen der Nederduitsche Gereformeerde kerk geweten; zij hebben het woord „gereformeerd” als familienaam in de betiteling hunner gemeente behouden en het woordje „kerk” in de benaming hunner Broederschap gemeden. Zij vormden geen duurzame kerkgemeenschap maar voelden zich Gereformeerden, wisten zich in den nood gebannen en uitgeweken tot tijd en wijle, en meer dan één woord hunnerzijds toont hen gaarne bereid „tot reparatie van grieven.”

Aan dit onverminderd solidariteitsgevoel met de „grootte” kerk is het waarschijnlijk ook toe te schrijven dat de vaderen in de 17e eeuw zulk een stugge en afwijzende houding hebben aangenomen tegen die Dissenters, welke zich mede om afwijking van de Gereformeerde leer afzonderden uit de kerkgemeenschap der Staten. Wij denken aan de belangrijke theologie der Socinianen, nooit bij hen aanvaard, en aan de Rijnsburgers of Collegianten, nationale beweging van verwanten geest. Met des te meer nadruk, naarmate de verwantschap grooter was, hebben de Remonstranten deze gemeenschap gemeden. In het beloop van den tijd moge de invloed van deze zijden niet onbeduidend geweest zijn en bij 't verloop van de genoemde bewegingen moge wat daar aan geestelijk leven werkte, voor een niet gering deel ook aan het Remonstrantisme ten goede zijn gekomen, toch, de verdenking van Sociniaansche smetten is dezerzijds steeds verworpen, en de afwijzing van de Collegianten was onherroepelijk, hoeveel zéér het onze kleine gemeenschap moest doen enkelen van hunne weinigen nog weer daarheen te zien uitwijken. Maar zij hebben zelve zich nooit verder dan strict noodig was van de Kerk die hen gebannen had verwijderd. Is niet mede hieraan toe te schrijven, dat ook in volgende eeuw pogingen tot nieuwe gemeentevorming bij in hoofdzaak gelijkgezinden onder de Remonstranten hoogstens sympathie wekten maar niet tot toetreding verlokten? De geschiedenis van het genootschap „Christo Sacrum” te Delft, en de verhouding tot de Amsterdamsche Vrije Gemeente wijst dit voor de 18e en 19e eeuw uit. De Remonstranten bleven zich voelen : om geloofswille gebannen Hervormden.

\* \* \*

Hierbij was nog wat anders in 't spel. Waren de Remonstranten uit beginsel anti-confessioneel, anti-dogmatisch waren zij geenszins. Dat wil zeggen, zij hebben met al de kracht van hun beginsel zich tegen geloofsdwang verzet en met volle begeerte „die gulden vrijheid nagestreefd, die”, naar Episcopi'us' woord, „het midden houdt tusschen slavernij en bandeloosheid”; zij hebben het aangedurfd hunne Broederschap te grondvesten zonder eenig bindend gezag inzake de geloofsleer. Maar tevens waren diezelfde mannen, die kerkrechterlijk zoo alle banden losmaakten,

voor zich gebonden aan scherp belijnde overtuigingen op leerstellig gebied. Niets zoo onjuist als de voorstelling, alsof de vaderen zeventiend'eeuwsche vrijdenkers of modernen waren geweest. Zoo huiverden zij terug voor de verwerping van het geloof in het Zoonchap van den Christus (bij de Socinianen) als voor allerergste ketterij. Zoo moest, mede als gevolg van hun weerzin



INWENDIGE VAN EEN OUDE REMONSTRANTSCHER STADSKERK  
(AMSTERDAM).

Naar een oude teekening uit de Atlas A. W. A. Swart te Amsterdam.

tegen kerkgezag, de bezorgdheid voor afglijding naar andere „kettische” overtuigingen in geloofsleer of in beschouwing der sacramenten hen dubbel voorzichtig maken in den omgang met geloovigen van ander erf.

Het moge voor sommige gemeenteleden van onzen tijd, wanneer ze in hun eigen geloofsopvatting het uiterste der waarheid zien, bevreemdend en pijnlijk schijnen dat de groote mannen van ons verleden omtrent Godsbestuur en Heilsleer, Bijbel en Christus, heden en hiernamaals, zoover verschillen van wat zij thans gelooven, zoo . . . orthodox waren, gelijk ik aarzelend



hoor zeggen, toch — wie dieper doordenkt, zal anders oordeelen, zal grooten eerbied gevoelen voor de mannen, die nauwverwant waren aan hun tijd en zich toch met zoo franken moed om gewetenswille vrij durfden maken van dien tijd en partijkiezen tegenover de meerderheid, niettegenstaande zij veel meer verwant waren aan hare gevoelens, hare oordeelen en vooroordeelen, dan wij, die, dank zij hun werk, van de vrije ontwikkeling van het godsdienstig denken bij onze opvoeding de vrucht hebben genoten.

De betrekkelijke rechtzinnigheid der oude Remonstranten dan, gepaard aan hun onverdoofd saamhoorigheidsgevoel met de Gereformeerde kerk, en hun billijke bezorgdheid voor onnoodig kwaad gerucht, dwong hen wel tot het houden van een afgezonderde positie te midden van de geestelijke bewegingen hunner eeuw.

\* \*  
\*



INWENDIGE VAN EEN OUDE REMONSTRANTSCH E DORPSKERK  
(NIEUWPOORT).

Naar een aquarel uit de bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

Eigenaardig komt deze aandacht over het leerstellige bij de Remonstranten ook uit, als men hun standpunt vergelijkt met



UITWENDIGE VAN EEN OUDE REMONSTRANTSCHER DORPSKERK  
(NIEUWPOORT).

Naar een aquarel uit de bibl. der Rem. Gem. te Rotterdam.

dat der Doopsgezinden. Groot was de overeenkomst en zij bleek het in toenemende mate, totdat in 't einde der 18e eeuw althans in ééne gemeente Doopsgezinden en Remonstranten zich vereenigden. Deze gemeente, Dockum, is de levende herinnering van hun overigens mislukte poging tot vereeniging van de Protestanten in Nederland ; zij is daarbij een teeken van nadere verwantschap tusschen Doopsgezinden en Remonstranten. Verschilden dezen al in kerkelijke herkomst, in anti-confessionalisme kwamen zij broederlijk overeen. Mennisten en Remonstranten hebben gelijkelijk in de vrijheid geloofd en het met de vrijheid aangedurfd in hun kerkelijke organisatie. Wat dit zeggen wil in de eeuw der Dordtsche Synode weet ieder die de confessionaliteit van het Calvinisme in de 19e en 20e eeuw gade-

sloeg. Mennisten en Remonstranten zijn de pioniers der leervrijheid, en zij hebben door hun voorbeeld reeds zóóveel eeuwen de bewering te schande gemaakt „dat iedere vereeniging immers een beginselverklaring en zoo ook iedere kerk een belijdenis noodig heeft, willen de leden niet in hopelooze verwarring geraken.” Zoo ongeveer wordt van confessioneele zijde, waar men van verwarring en verdeeldheid binnen eigen palen toch wel afweet, nog immer als leuze aangeheven, en 't spotbeeld van een kerk die „krachtens haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid immers iedereen dulden moet, ook Mohammedanen, heidenen en athëisten?” nog met nieuwen lust den volke voorgeteekend. Mennisten en Remonstranten kunnen fierweg op het verhaal van eigen geschiedenis wijzen, als afdoend bescheid.

Maar afwijkend van de gemeenten dezer geestverwanten is de Broederschap niettemin door velerlei. Door de geschiedenis, die aan de Doopsgezinden de eer en de martelaarskroon geeft van 't oorspronkelijk Reformatorische, terwijl de Remonstranten slechts afgescheidenen uit de Kerk zijn. Door 't verschillend begrip van kerkgemeenschap, waar bij de Mennisten de oude Doopersche droom van een gemeente „zonder vlek of rimpel”, stichting van het Godsrijk op aarde, in de 17e eeuw nog krachtig leefde met verschillende maatschappelijke uitvloeisels van dien, terwijl in Remonstrantschen kring zoomin als bij Lutherschen of Gereformeerden hiervan iets te speuren is. Door de afwijkende organisatie voorts, bij de Doopsgezinden met opzet verzuimd, door de Remonstranten zelfs reeds in de jaren van vervolging op 't zorgvuldigst nagestreefd en sindsdien immer behouden.

Maar vooral zien wij 't onderscheid tusschen Remonstranten en Doopsgezinden eigenaardig tot uitdrukking komen in de zorg voor theologische opleiding der predikanten bij de eersten en de neiging tot leekenprediking bij de anderen. Terwijl de Doopsgezinden, al meer dan 50 jaar toch ongemoeid gelaten, tevreden bleven met het voorgaan van oefenaars in hunne Vermaningen, namen de Remonstranten, nauwelijks van den druk der heete vervolgingen ontslagen, aanstonds de oprichting eener eigen kweekschool, ter opleiding van hunne predikanten, ter hand. De bloei dezer Kweekschool is (zooals ook professor Sam. Muller erkend heeft) den Doopsgezinden mede ten goede gekomen, en de predikanten die hier opgeleid waren maar later



bij Mennistegemeenten in dienst traden, hebben vast de verdere toenadering der tweeërlei Dissenters bevorderd. Het werk dezer Kweekschool te beschrijven ligt niet in onze lijn, want het is niet om de geschiedenis der theologie onder de Remonstranten te doen; maar het feit dat aanstonds een theologisch Seminarium in het middenpunt van het Broederschapsleven gestaan heeft, toont hoezeer hier, in onderscheid met de even vrijzinnige Doopsgezinden, op de dogmatische vorming de aandacht gevestigd, de liefde gericht was. Was de Menniste beweging geboren uit een Friesche dorpspastorie, de Remonstrantsche vinden wij bij haar oorsprong in de aula der Leidsche academie.

\* \* \*

In de aandacht voor het dogmatische verloochende zich trouwens nòch de Nederlandsche volksaard nòch de Gereformeerde herkomst der oude Remonstranten. Niet voor niet dragen hunne gemeente den ouden familienaam. En als wij in het vervolg voornamelijk op de verhouding tusschen de Remonstranten en de Hervormde moederkerk de aandacht richten, moeten wij in de eerste plaats de zuiver Gereformeerde liefde voor de theologie dezerzijds noemen. Zij is met de Kweekschool in het godsdienstig gemeenschapsleven der onzen ingeburgerd; deze is een burcht geweest van het onbelemmerd wetenschappelijk onderzoek in iedere eeuw. En niet het minst aan het wetenschappelijk werk in Remonstrantschen kring danken wij het, dat haar een plaats verzekerd is in het leven der Nederlandsche beschaving, die haar omvang ver overtreft. Te roemen past niet, maar treffend is het inderdaad te zien, hoe in den loop der eeuwen de godgeleerde wetenschap is gediend door onze mannen, die niet slechts in 't befaamde begin der 17e eeuw verzet hebben aange-teekend tegen de steilheid van het Calvinisme, maar die met Wettstein de beteekenis der nieuwe tekstcritiek en met van Hemert de waarde der Kantiaansche wijsbegeerte hebben verkondigd, toen niemand ten onzent nog daaraan dacht; die met de poëzie van des Amorie van der Hoeven Jr. en de Genestet het supranaturalisme hebben bestreden en met Tiele in den bloei der historische theologie één der voormannen dezer nieuwe wetenschap aan het hoofd der Kweekschool hebben



C. P. TIELE.

Naar een lithografie van Jan Veth.

gesteld. Men kan in den loop der eeuwen allengs niet meer van een Remonstrantsche theologiespreken, maar het is ons recht voorop te stellen, dat de vrijheid van haar beginsel het de Broederschap mogelijk heeft gemaakt, hen die in haar kring werkten ten volle te doen genieten van wat aan geestelijke kennis in hun tijd geopenbaard was en hen aan te moedigen om naar krachten mede te werken aan de verbreiding van het nieuwe licht.

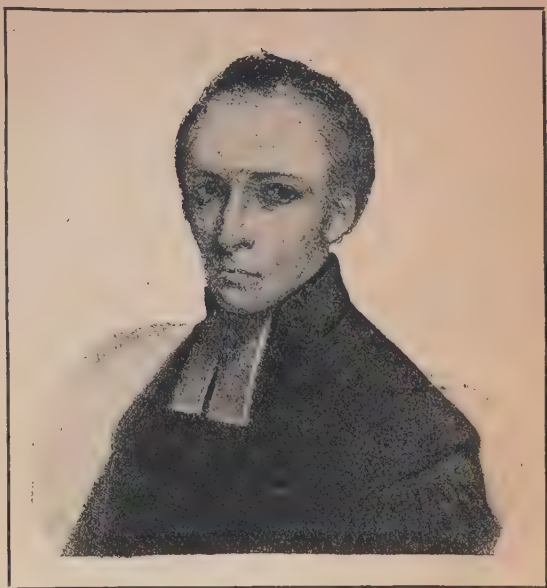
Wij noemden de poëzie van twee negentiend'eeuwsche dichters.

Het is een zaak van trots, dichters onder de geestverwanten te mogen tellen. De dichter schept in zijn poëzie den levenden tijdgeest, de dichter verklankt wat woordeloos leeft in der menigte ziel, de dichter nog eens stort bezieling in den geest van ontelbaren na hem. In de twee groote tijden die zij beleefde, heeft de Broederschap haar dichter gehad: Kamphuyzen in den vervolgingstijd, Des Amorie en de Genestet om 't midden der negentiende eeuw. Kamphuyzen is, helaas, kerkelijk van de Remonstranten vervreemd, maar is huns geestes schoonste getuige. Waar men zijn stichtelijke rijmen opslaat, spreekt de Remonstrantsche geest, en zijne bewerking der Psalmen toont,

hoe ook de gesmade rekkelijken zich geweten hebben, als zoo-vele om geloofswil vervolgdén vóór hen: „'t rechtvaardig hoopken, Gods duurbemind geslacht” . . .

Wat des Amorie en de Genestet betreft, het is veelbeteeknend dat in den liederenbundel van den Ned. Prot. Bond zoo-vele liederen uit hunne werken opgenomen zijn. Mogen wij de Genestet niet den meest (misschien den éénigen) populairén dichter zijner eeuw noemen?

Wij noemen deze dichters om hun cultuurwaarde, en spreken van hen in één adem met baanbrekers op godgeleerd terrein. Het noemen van hun werk toont ook dat wij niet aan de schoolwijsheid dachten, maar aan 't doorwerken der theologische gedachte in het godsdienstig leven. Zal men Van der Hoeven's *Geloof des Harten* en de Genestet's *Leeke-dichtjens* van zich schuiven met een onwillig: „verzadigd van theologie” of veeleer



ABR. DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr.  
Naar een gravure uit de Bibl. der Rem. Gem.  
te Rotterdam.

erkennen hoe 't breede: „Zoek God niet boven zon en maan en morgensterre . . .” van den een en het prikkelend rijm van den ander getuigen van een frissche vroomheid, zooals die slechts in vrijheid bloeien kan? Hun woord heeft bij tienduizenden weerklank gevonden en zij zijn de vocaal geweest van wat aan vrijzinnig-godsdienstigen geest bij de Protestanten hunner dagen en een menschengeslacht na dien leefde.

Dat de moderne theologie van omstreeks 1860 een kentering gebracht heeft in het gansche leven der Broederschap, is bekend. De gulle aanvaarding van de nieuwe inzichten op godgeleerd



en godsdienstig gebied heeft de Broederschap nieuw leven geschonken. Wij komen aanstonds hierop terug. Hier noteeren wij



P. A. DE GENESTET.

Naar een staalgravure.

't slechts als bekend voorbeeld van de geestelijke lenigheid in onze kerkgemeenschap.

Over de laatste halve eeuw valt het zwaar, onpartijdig te oordeelen ; persoonlijke voorkeur toch dreigt ons te beïnvloeden.

Wij stippen dus slechts aan dat naar onze meening ook deze tijd getoond heeft dat in de Broederschap de heerschende vrijheid hare dienaren veroorloofde met meer dan middelmatigen ijver zich te verdiepen in iedere nieuwe strooming, die zich op geestelijk gebied baanbrak, van de dagen der Ethisch-moderne richting tot die der Woodbrookers-beweging in de laatste jaren. En dit zonder dat het gevaar dreigde, dat nieuwe en bestreden denkbeelden de eensgezindheid op eigen erf verstoorden.

\* \* \*

Eéne uitzondering op het bovenstaande moeten wij echter maken. Hebben de Remonstranten met lust en ijver over de geheele linie meegewerkt in al wat het wetenschappelijk en practisch-kerkelijk leven aan nieuwen arbeid bood, — des te opmerkelijker is het dat aan den oproep tot religieus-socialen arbeid in de laatste kwart eeuw onder hen weinig gehoor is gegeven en dat voor de ideëele uitzichten op maatschappelijk gebied in hun kring een zekere onaandoenlijkheid te bespeuren valt. Onder de socialistische predikanten der Blijde Wereld-groep telt men geen Remonstranten, en voor Geheelonthoudersbeweging, Toynbeewerk en dergelijke, evenals voor het religieus-socialisme, bestaat in de gemeente over het gemeen weinig belangstelling. Is er waarheid in het oordeel van niet-al-te-bevriende zijde, dat met vluchtig hekelwoord de Remonstranten kortaf beschreef als behorende tot de „zelfgenoegzame, liberale, verlichte burgerij”?

Dit is zeker, dat in hunne gemeenten een burgerklasse overwoog en 't heden nog doet, welke in maatschappelijken welstand het gros der leden van de „grootte kerk” even te boven gaat, en wel mag het dwaasheid heeten, die buitenstaanders zeggen doet, dat men bij de Remonstranten met een „heeren- en damespubliek”, ja, boosaardiger : met „een godsdienst van glacé-hand-schoenen” te doen heeft, maar toch laat het zich niet miskennen dat men bij hen den arbeidersstand schraal vertegenwoordigd ziet en dat de Broederschap vooral stamt uit de gezeten burgerij der 17e eeuw, een herkomst die zich in de oude gemeenten nog aanwijzen laat in de namen van oude geslachten, somtijds zelfs in den naam van arme gezinnen, nu misschien bedeeden van

hunne gemeente, maar voortgekomen uit regentengeslachten der oude Republiek.

Wij verdenken de voorgangers van nu zoomin als die van voorheen van de lafheid, democratische gevoelens uit menschen-vrees te verzwijgen ; maar wij weten te goed dat het milieu een zekere geestelijke gesteldheid kweekt en dat de traagheid de meesten verhinderd met volle aandacht en sympathie zich over te geven aan wat staat buiten de onmiddellijke aanraking met zijn dagelijksche leven. Zoo meenen wij — gezien dat de sensibiliteit voor nieuwe geestelijke bewegingen in Broederschapskring gemeenlijk zeer levendig blijkt te zijn — het opmerkelijk tekort der sociale belangstelling en het vrijwel volledig ontbreken van socialistische voorgangers hier te moeten verklaren ; mocht de verklaring falen, dan is hiermede althans een onmisbaar trekje in het karakterbeeld van de Broederschap tusschen de verdere Nederlandsche Protestanten bijgebracht.

\* \* \*

Maar heeft men recht nog van een Remonstrantsch karakter te spreken in onze dagen ? Het mag bekend heeten dat de Broederschap in de laatste halve eeuw door de geleidelijke opneming van honderden, die van elders kwamen, haar historisch voorkomen van besloten kringetje vrijwel heeft verloren. De Broederschap, schoon immer nog niet meer dan een half percent van de Nederlandsche bevolking bedragend, heeft in een tijd waarin de Nederlandsche Hervormde kerk gestadig aan leden verloor het getal van hare lidmaten zien stijgen van 2653 in 1845 tot ruim 17000 in onzen tijd (het zielen-tal bedraagt telkens iets minder dan het dubbele dezer cijfers) en dat nog wel terwijl zij tot voor kort iedere poging naliet om hare talrijke „verstrooide” leden bijeen te houden.

De gelijkstelling van de Remonstranten met andere gezindten en de opheffing der Staatskerk in het begin der eeuw had aanvankelijk niet veel invloed op de getalsterkte der gemeenten. Maar hoe is de toestand sindsdien gewijzigd, 't zij men nog — als te Amsterdam — in de oorspronkelijke schuilkerk samenkomt, 't zij men — als te Rotterdam — een nieuwe kerk stichtte ! Wáár bleef in de laatste halve eeuw het oude Remonstrantisme,





NIEUWE REMONSTRANTSCH E KERK TE ROTTERDAM.

Gebouwd in 1897.

Naar een fotografie.

tenzij in enkele oude families, bewaard? het werd overstroomd door de nieuweren, die inkwamen, ongevraagd maar nooit afgewezen. Dorpsgemeenten stierven uit, en de enkele die gespaard bleven, staan als verenkelde groepjes broeders en ver-



HOOFDINGANG VAN DE OUDE KERK  
TE ROTTERDAM.

Naar teekening van den heer Henkes.

Men vergelijke het voorkomen van den ingang der oude en dien der nieuwe kerk te Rotterdam, om in één beeld het verschil te vatten!

Is er dus nog van een Remonstrantsch karakter te spreken?

wanten tusschen een hen vreemde omgeving. Maar in de kleine en groote steden breidden de gemeenten zich onevenredig uit; als in Delft, waar de 40 lidmaten (en 5 catechisanten) uit de Genestet's tijd in de eeuw na hem tot 450 werden; als in Utrecht, waar het getal Remonstranten in de jaren van Van der Hoeven Jr. 37, in onzen tijd 1300 bedraagt. En daarnaast werden nieuwe gemeenten gesticht, in Groningen — dat sedert reeds een tweede predikantsplaats vormde, — in Dordt — waar men sinds Bogerman's dagen niet van Remonstranten vernomen had, — en elders. En ook in de beide oude burchten, Rotterdam en Amsterdam, vervijfvoudigde zich het ledental, zoodat daar wel eens de klacht vernomen wordt, dat men zijn geloofs-genooten niet meer kent.

Er is te meer reden voor deze vraag, omdat de aanwas der Broederschap een gevolg is geweest van het ontstaan der moderne richting en haar aanvankelijke nederlaag in de Hervormde kerk.



HOOFDINGANG VAN DE NIEUWE REMONSTRANTSCH  
KERK TE ROTTERDAM.

Naar een fotografie.

Het is bekend dat bij de toenemende macht van de orthodoxe meerderheid aldaar (rechtstreeks gevolg van de invoering van het algemeen stemrecht) in vele plaatsen kleine minderheden of



belangrijke groepen van modernen, vervreemd van hun kerk, bij de Remonstranten een toevlucht hebben gezocht. De nederlaag van het modernisme bij de Hervormden heeft het modernisme in de Broederschap over den geheelen lijn doen zegevieren. Zacht verzet van de laatste gematigd orthodoxe voorgangers, misnoegen van ouderwetsche gemeenteleden, kon geen dam opwerpen tegen den wassenden stroom. De laatste predikant van behoudende richting bleef tot zijn dood in zijne eerste gemeente, op haar beurt de laatste, welke men nog als orthodox kon aanduiden; al had deze orthodoxie weinig met de steilheid van het Calvinisme gemeen.

Dientengevolge rijst evenwel de vraag of de Broederschap haar on-confessioneel karakter niet prijsgegeven heeft en een dogmatisch-omlijnd, modern kerkgenootschap is geworden? Het antwoord zou eerst dan bevestigend moeten luiden, indien de moderne dogmatiek een vaststaand en afgerond geheel was en de moderne richting het confessionalisme toeliet. Noch het een noch het ander is het geval, zooals men weet. De bijbelcritiek en de godsdienstfilosofie, waardoor de moderne theologie groot werd, zoowel als haar dogmatische studies en de ethiek, welke zij beoefende, onderstellen de vrijheid van onderzoek, verwerpen onvoorwaardelijk den eisch dat een eens gevonden waarheid met gezag zou worden bekleed. De blaam, die haar bestrijders op haar laden, dat zij nl. van haar oorsprong af steeds wisselt van voorkomen, nemen de modernen van ganscher harte als een eereteeken van hunne richting op zich, ook al is 't tevens een last, die drukken kan als een kruis.

Al is de Remonstrantsche Broederschap een toevlucht voor de modernen geworden, een modern kerkgenootschap in dogmatischen zin werd zij daarmee niet. Slechts hij zou dit trouwens kunnen wenschen, die zoo on-modern ware, om zijn theologie te beschouwen als einde aller wijsheid. Dat er voor de vrije ontwikkeling van godgeleerd denken en godsdienstig leven in de zoo eenzijdig gekleurde gemeenschap toch overvloedig gelegenheid bestond, heeft de geschiedenis getoond.

Dus besluiten wij dat het oude karakter der Broederschap in de schokkende gebeurtenissen na 1860 onverzwakt gehandhaafd bleef. Zij behield haar plaats : een vreedzame toevlucht te zijn

voor die vrijzinnige Gereformeerden, die zich om leerstellige verschillen niet meer in de kerk der vaderen tehuis wisten. En 't is geheel verklaarbaar dat dezen, ofschoon de Broederschap nooit lokte, soms zelfs een weinig-tegemoetkomende houding aannam, zich allereerst tot aansluiting bij de Remonstranten aangetrokken hebben gevoeld.

\* \* \*

Wij schrijven dit alles in den voltooid verleden tijd, want het is, dank zij de nieuwe organisatie der vrijzinnige Hervormden, een afgesloten tijdperk, waarover wij reppen.

Alvorens echter over de kerkelijke verhoudingen van den jongsten tijd en onze uitzichten in de toekomst te spreken, nog iets over het vrijzinnig karakter der Broederschap in verband met haar hedendaagsche modernisme.

Wezen wij in 't vorige de onhoudbaarheid af van de bewering, dat de Broederschap, nu nagenoeg al hare leden modernen zijn, een moderne kerk in dogmatischen zin zou moeten heeten, nu stellen wij daarnevens de bewering dat nergens zoo krachtige waarborg is tegen het confessionalisme met zijne bekrompenheid, die meent de waarheid in pacht te hebben, dan juist in de gemeenschap van moderne geestverwanten, die niet noodig hebben, gedurig in 't harnas te zijn tegenover den andersdenkende.

Ongetwijfeld bestaat, practisch gezien, wel zoo iets als dogmatisch, misschien zelfs confessioneel, modernisme. Noemt men dit een innerlijke tegenstrijdigheid, waar het modernisme juist voor vrij en alzijdig onderzoek ijvert, het is ons wèl. Maar 't bestaat als een natuurlijk insluipsel, noodlottig gevolg van menschelijke beperktheid. Hoe licht waant men niet, voor goed „het” gevonden te hebben en ziet de gevonden (of geborgde) waarheid aan voor de Waarheid-absoluut! En schade doet dit weinig, zoolang God den mensch geeft voort te groeien en met bewustheid in zich op te nemen, wat gedachte en aanschouwing hem leert; dan corrigeert het leven zelf den tijdelijken waan. Maar nooit zijn wij zoo geneigd tot halsstarrigheid als op den dag, op welken men ons het goed recht onzer overtuiging bestrijdt; dan versterken wij ons — en verharden allicht — in het goed recht onzer overtuiging en de onfeilbaarheid onzer

inzichten. En nooit dreigt confessionalisme — neiging tot leerdwang — zoo hevig (en dreigt huns ondanks zelfs modernen) als in den partijstrijd, waar men in moeilijke handhaving van eigen goed recht zeer licht dat van de tegenpartij miskennen gaat.

In de Broederschap nu, waar de vrijheid gewaarborgd was, bleek immer de ontvankelijkheid voor het betrekkelijk recht van den andersgezinde gemakkelijk bewaard en kon van hittigheid tegen buitenstanders geen sprake zijn. Het is niet de verdienste van hare voorgangers en leden, als wij in haar kring meer waardeerling voor de orthodoxie opmerken dan elders ; het is wel de eer van haar beginsel. In een wereld die vergiftigd is van geloofshaat en bekrompen verheffing van eigen beginsel kon de Broederschap irenisch zijn, en zij is het.



Wij noemden reeds den richtingenstrijd in de Hervormde kerk. Deze dagteekent in zijn tegenwoordigen vorm uit de tweede helft der 19e eeuw, maar heeft thans een ander aanzien gewonnen door de organisatie der vrijzinnige Hervormden. Een menschenleeftijd lang hebben dezen aangezien dat men hen in de meeste landstreken en in alle groote steden verdrong van hunne plaats, zonder dat er hoop was op de kansen van een gunstigen keer. Gevolg was de uittreding van zeer velen, die ten deele voor het kerkelijk leven verloren gingen, ten deele zich in den vrijgemeente-vorm van Protestantenvondsafdeelingen verbonden, ten deele ook Remonstrant, Doopsgezind of Luthersch, maar bij voorkeur Remonstrant werden. Dat er naast de enkele gemeenten, die zich bij de Broederschap voegden en de hoogstens tienduizend enkelingen, die overkwamen, geen grootere toename te constateeren valt, is slechts toe te schrijven aan de gehechtheid der meesten aan der vaderen Kerk, ook al was men daarvan persoonlijk vervreemd ; voorts aan den geringen propaganda-ijver bij de Broederschap ; ook wellicht aan de geringe ontwikkeling van socialen zin, die wij bij haar opmerkten. Zoo won zij wel vele leden en enkele gemeenten, maar liet de verslapping van het modernisme in de Hervormde kerk onaandoenlijk betijden. Wij vragen of hare houding in die jaren (1870—1900) niet krachtiger had kunnen zijn, 't zij dat massale overgang



door haar bevorderd was, 't zij dat zij-zelve op eenige wijze de gedachte tot organisatie bij de vrijzinnige Hervormden had gewekt.

Hoe het zij, op normale wijze is deze organisatie sindsdien tot stand gekomen en de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden heeft hier een plaats verworven in het godsdienstig leven van ons volk, van waaruit zij een belangrijken invloed oefent. Zij vertegenwoordigt in de oude Kerk dat volgroeid vrijzinnig element, dat zich niet meer op het Bogermanswoord „gaat heen, gaat heen” wegjagen laat, maar strijden kan om zijn recht en plaats in de Hervormde kerk. Van de wakkerheid dezer Vereeniging, de offervaardigheid en de geloofswarmte van hare leden, zal 't afhangen of men zich, gesteund wellicht door een gematigde orthodoxie, zal handhaven. Wij kunnen slechts met levendige sympathie hunne worsteling gadeslaan.

Van een overgang in menigte is bij dezen stand van zaken geen sprake meer, en ook zal men hier iederen Hervormde, die zijn attestatie brengt om overgeschreven te worden in onze boeken, wel ernstig vragen of hij recht en reden meent te hebben, zich aan den strijd om zijne kerk te onttrekken. Dat er zulken zijn en wel zullen blijven, spreekt vanzelf, en deze enkelen zal geen gemeente afwijzen. Maar voor den overgang van velen is de tijd voorbij, gelijk de statistiek aantoonst. Want de enkele honderden leden, waarmede het totaalcijfer der Remonstranten in het laatste decennium jaarlijks stijgt, vertegenwoordigen niet meer dan de aanwas van binnen uit.

Dat spijt en ergernis van vrijzinnig Hervormde zijde over het verdwijnen van zoovele voormalig Hervormden, „overloopers” als men ze noemt, niet immer bedwongen is, laat zich begrijpen, ook al doet men wèl, te bedenken, dat bij de honderdduizenden, die de groote Kerk telt, het getal van hen die Remonstrant werden toch in het niet zinkt. Ook vergete men niet, welk een kracht van opwekking er van de Dissentergemeenten is uitgegaan op tallozen die Hervormd bleven, in tijd en omstandigheden dat dezen in eigen kring het godsdienstig leven niet konden onderhouden. Maar vooral is er reden om allen wrevel te onderdrukken bij overweging dat men in de jaren vóór de vrijzinnig Hervormde organisatie toch geen rekening houden kon met de verwachting dat deze eens tot stand zou komen? ! Die tijd was

trouwens dezelfde, waarin de Remonstranten uit hunne reglementen de woorden „kerk” en „kerkeraad” angstvallig schrapten, en waarin sommigen van hen grootere toekomst toedachten aan den Protestantenvbond dan aan hun eigen kerkgemeenschap.

\* \* \*

Toen indertijd, ter eere van het tweehonderdjarig bestaan der Kweekschool, de feestredenaar van uitzichten in de toekomst repte, heeft hij uitdrukkelijk de begeerte uitgesproken dat geen derde eeuwgetij voor haar voltooid zou worden. Bij de Algemeene Vergadering van 1869 hebben de president der synode van de Ned. Hervormde kerk (gast van de Broederschap !) en de hoogleeraar der Kweekschool elkander de hand gereikt en zijn dergelijke wenschen geuit.

De tijden zijn wèl veranderd, en van een terugkeer in den schoot der oude kerk, waaraan men destijds dacht, is minder dan ooit sprake. Zelfs als de vereeniging der vrijzinnigen, waarvan boven sprake was, er in slagen mocht de leiding harer kerk in de hand te krijgen, den doopdwang af te schaffen en alle rest van confessionalisme uit hare reglementen te verwijderen, zelfs dan — en hoever is dat niet ! — zullen de thans levende Remonstranten, naar wij meenen, niet denken aan de mogelijkheid van terugkeer. Daartoe zijn wij te zeer van 't leven in de kerk, die erfgename der Katholieke is, vervreemd en van haar strijd om de leer en de formulieren.

Of dan de Broederschap tevreden is in hare afzondering ? Zij is het nooit geweest ; zij is het nu minder dan ooit. Het onwezenlijke van de kerkelijke verdeelingen is ons een grief een voortdurende krachtbelemmering. Dat geestverwanten gescheiden blijven om den naam, hetzij deze Hervormd, Remonstrant, Luthersch of Doopsgezind zij, smart ons en wekt schaamte bij ons over de starheid in het kerkelijk leven, waarvan het getuigt. Wij hopen op een onbelemmerde vereeniging van gelijkgezinden in een groot verbond van gefedereerde kerken, waar zij samen in staat zullen blijken ongelijk veel meer kracht te ontplooien dan thans mogelijk is. Een nieuwe organisatie van godsdienstig leven in onze maatschappij, die hunkert naar vaste leiding en naar godsdienstige beweegkracht. Wellicht is de tijd hiervoor veel

naderbij dan wordt geweten. Indien de overgroote meerderheid der vrijzinnigen, de Hervormden, er in slagen met behoud van hun rechten zich los te maken uit de drukkende vereeniging met de confessioneelen, die nu beider partijen krachten belemmert, en zij, vooralsnog in de Kerk, toch zelfstandig worden, dan is er wellicht reeds meer dan wij nu vermoeden, voor het ontstaan van een nieuw verbond van vrijzinnigen gedaan.

Vrijzinnigen ; van moderneren is in het bovenstaande zooveel gezegd, hier wordt die naam niet meer gebruikt. Is hij niet heden reeds verouderd, evenals de tegen-naam orthodox ? Niet het aanhangen van bepaalde godgeleerde overtuigingen zal eenmaal het herkenningsteeken van geestverwanten in alle historische kerken zijn, maar het oude beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid en de steeds jonge roeping tot het belijden des godsdienstigen levens in den geest van het Evangelie.

\* \*

Bepalen wij ons in onze uitzichten altezeer tot de oude kerk ? Dit ten slotte. In de wisseling van onze snel-veranderde cultuur heeft de kerk veel van hare beteekenis ingeboet en wij zijn met dit proces nog niet aan het einde. Daartegen zocht het godsdienstig leven nieuwe wegen en mijdt daarbij vaak alwat zich als kerkelijk aanbiedt. Moet bij den wensch naar federatie van gelijkgezinden in de naaste toekomst ook niet uitdrukkelijk gerekend worden met hen die in verschillende vereenigingen zoeken naar verdieping des godsdienstigen levens, maar zonder genoemd te willen worden bij kerkelijken naam ?

Inderdaad waren wij door 't kerkelijk perspectief dat wij zagen geneigd dezen voorbij te zien, maar richten onze aandacht ten laatste naar hen. De onbestemdheid vooralsnog van deze figuur der onkerkelijk-godsdienstigen make het vergefelijk dat wij hen nog niet noemden. Het is ontwifelbaar dat de Remonstrantsche Broederschap de roeping heeft en de gelegenheid biedt, ook dezen als broeders te begroeten. Op een naief prentje, dat de eerste avondmaalsbediening der Remonstranten te Amsterdam voorstelt, noodigt de plechtig in rok en witte das gestoken voorganger eenige erg wonderlijk gekleede vreemdelingen bij de kerkdeur mede ten heiligen disch. Onze kleedij is wel een weinig veranderd



en de avondmaalsbediening staat niet meer in het middelpunt van ons kerkelijk leven, — maar het gul noodigend gebaar blijft.

Intusschen dient hier, al vreezen wij gevaar te loopen voor misverstand, nog eenmaal ons karakter nader belijnd. In de beginselverklaring, die aan het hoofd staat van het Algemeen Reglement der Broederschap, wordt gezegd dat zij staat „op den grondslag van het evangelie van Jezus Christus.” Deze verklaring is de vrijzinnigheid zelve, maar geeft ondubbelzinnig het karakter van ons godsdienstig leven te kennen. Vrijzinnig is zij, daar aan niemand voorgeschreven wordt, hoe wij het Evangelie moeten verstaan en welke opvatting aangaande den Christus wij moeten volgen; er wordt slechts gewezen op de historische eenheid, welke ons met het godsdienstig verleden verbindt en op ons besef van het Christelijk karakter onzer religie en zedeleer. Het „heb God lief bovenal en uwe naasten als uzelfen” klinkt door! Ondubbelzinnig wordt dit vastgesteld. Wie meent dat de komende godsdienst geheel nieuw zou zijn en wie uit misverstand of verbittering tegen een verdogmatiseerd Christendom de klank van het Evangelie schuwt, zal zich dus hier wellicht niet thuisgevoelen. Wij zouden dat betreuren maar kunnen het niet veranderen. De Broederschap is — in haar afzondering, heden nog, en straks, naar wij hopen, in 't Verbond, waartoe zij eervol moge behooren — zich bewust, draagster te zijn van oude en immer nieuwe waarheid. Waarheid, in het klassieke Evangelie vertolkt, op gebrekkige wijze in de kerk der eeuwen bewaard, en mede door haar dienstvaardigen arbeid te verwerkelyken. Niet anders stelt zij zich ten doel, dan — in geloof aan Gods albezielende kracht en Zijne steeds weder in menschenhart vernieuwde openbaring, — Hem te zoeken in de wereld, Hem te dienen in den naaste, en zoo:

volgens het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid en op den grondslag van het evangelie van Jezus Christus het godsdienstig leven te bevorderen.

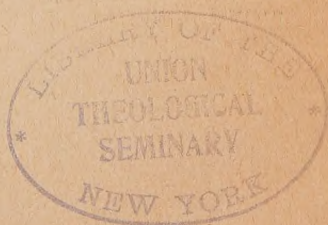
C. E. HOOYKAAS.

# INHOUD.

---

Woord vooraf, door Ds. W. H. Stenfert Kroese . . .	VII
De Illustraties van dit Gedenkboek, door Dr. C. E. Hooykaas . . . . .	I
Het godsdienstig beginsel der Remonstranten tegenover dat der Calvinisten, door Prof. Dr. G. J. Heering . .	5
Geestelijke stroomingen in Nederland voor de opkomst van het Remonstrantisme, door Prof. Dr. F. Pijper . .	37
Arminius en de Remonstrantie, door Prof. Dr. H. Y. Groenewegen . . . . .	61
Episcopiïus en de Synode, door Prof. Dr. L. Knappert .	79
Johannes Wtenbogaert en de stichting der Remonstrantsche Broederschap, door Dr. A. H. Haentjens . . .	109
Remonstranten en Socinïanen, door Prof. Dr. W. J. Kühler.	137
De plaats van de Broederschap in het Nederlandsche Protestantisme, door Dr. C. E. Hooykaas . . . . .	163

---





**S. C. VAN DOESBURGH** Boekhandelaar-Uitgever **LEIDEN**

---

# DE REMONSTRANTIE

## OP HAREN DRIEHONDERDSTEN GEDENKDAG

1610 — 14 JANUARI — 1910

IN DEN OORSPRONKELIJKEN VORM UITGEGEVEN EN  
TOEGELICHT DOOR

**Prof Dr. H. Y. GROENEWEGEN**

Met 16 bladzijden in facsimile, gedrukt op Hollandsch papier met fraaie letter en versierde initialen. Folio-formaat.

**Zeer fraai gebonden f12.50.**

Voor „De Broederschap der Remonstranten” is er wel geen document te noemen, dat zoo belangrijk is als de bekende **Remonstrantie van 1610**. Het oorspronkelijke document nauwkeurig gereproduceerd, in het tegenwoordige Nederlandsch overgezet en in zijn volle beteekenis toegelicht door Professor GROENEWEGEN, is zeker een boekwerk dat voor leden en vrienden der Broederschap een waardevol bezit zal zijn.

- 
- Groenewegen, Prof. Dr. H. Y., Jacobus Arminius herdacht. f 0.75  
Oort, Prof. Dr. H., De laatste eeuwen van Israëls volks-  
bestaan, 2 dln. . . . . geb. „ 9.15  
Speyer, Prof. Dr. J. S., De Indische theosophie en hare  
beteekenis voor ons . . . . . geb. „ 5.75  
Hartman, Prof. Dr. J. J., De Avondzon des Heidendoms,  
2 dln . . . . . geb. „ 7.75  
Hartman, Prof. Dr. J. J., Honderd Jaar Geestelijk Leven  
in den Romeinschen Keizertijd, . . . . . geb. „ 13.50

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER.

(N.B. Crisis-Verhooging 15 %).







GTU Library



3 2400 00338 9214